

ItK

3

rodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
RODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1991

TARTALOMBÓL

Ecsedy Judit: Egy ismeretlen *Syrena*-variáns és Kazinczy
Tamás Attila: Egy stílustörténeti vizsgálódás néhány tanulsága

Őrinczy Huba: Ambrus Zoltán: *Mozi Bandi kalandjai*
Várás György Péter: József Attila: *Kései sirató*

Horvát István: A levélíró Kölcsey Ferenc

szemle

Jankovics Pál nádor levelei (1644–1653) (*Jankovics József*)
Gy. erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759–1761 (*Baróti
Dezsdő*)
Teleki József levelezése (*Imre Mihály*)
Teleki Anna: Pályakezdő évek Pest-Budán. Horvát István és íróbarátai 1800–1815 (*Szi-
lágyi Márton*)
Teleki Péter: A látvány és a szavak. Esszék, tanulmányok 1981–1986 (*Kálmán C.
György*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1991. XCV. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

V. Ecsedy Judit: Egy ismeretlen *Syrena*-variáns és Kazinczy 235

Tamás Attila: Egy stílustörténeti vizsgálódás néhány tanulsága 248

Kisebbségi közlemények

Vadász Géza: Janus Pannonius-versek a Vatikáni Könyvtár két kódexében 262

Andor Csaba: Madách Imre különös levélváltása Lónyay Menyhérttel 266

Ferenczi László: Kassák fogadtatása *A Tett* előtt 271

Műelemzés

Lőrinczy Huba: Ambrus Zoltán: *Mozi Bandi kalandjai* 279

Hárs György Péter: József Attila: *Kései sirató* 286

Műhely

Mohácsi Ágnes: Zrínyi verseléséről 292

Fried István: A levéltár Kölcsey Ferenc 306

Bogoly József Ágoston: Péterfy Jenő elfeledett frása Louis Liard bölcséleti művéről 317

Szemle

Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653) (*Jankovics József*) 325

Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759–1761 (*Baróti Dezső*) 328

Benkő József levelezése (*Imre Mihály*) 331

Szalai Anna: Pályakezdő évek Pest-Budán. Horvát István és íróbarátai 1800–1815 (*Szilágyi Márton*) 335

Balassa Péter: A látvány és a szavak. Esszék, tanulmányok 1981–1986 (*Kálmán C. György*) 337

Krónika

Literature and its Cults 346

Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn 346

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

EGY ISMERETLEN „SYRENA”-VARIÁNS ÉS KAZINCZY

Adalékok Zrínyi Miklós „Adriai tengernek Syrenaia” c. művének kiadástörténetéhez

Néhány éve a British Library egyik munkatársa, Mr. Geoffrey Arnold felvilágosítást kért az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségétől Zrínyi Miklós: *Adriai tengernek Syrenaia*-val kapcsolatban.¹ Felfigyelt ugyanis arra, hogy 1651-es *Syrena* példányuk néhány lapja nem az eredeti kiadáshoz tartozónak látszik: ezért a 18. századi *Syrena*-kiadások könyvészeti adatai iránt érdeklődött. Úgy gondolta ugyanis, hogy az őskiadás hiányzó lapjait valamely ismert, későbbi kiadás lapjaival pótolták. Felfigyelt arra is, hogy a címlappal szemközti, tengerre szálló víztézt ábrázoló címlapképet sem korabeli papírra nyomtatták, hanem a csak jóval később használatos ún. velin papírra.²

Tisztában lévén azzal, hogy az őskiadás után 166 évig nem jelent meg ez a mű — egészen Kazinczy Ferenc 1817-es kiadásáig³ egyszer sem — egy könyvészetileg ismert 18. századi kiadással való pótlás nem jöhetett számításba. Az a feltételezés pedig, hogy mégis volt a 18. század folyamán egy, az irodalomtörténet számára nyomtalanul elveszett kiadás, amelyről a 18. század végén új kiadást tervező személyek egyike sem tudott volna, szinte teljesen valószínűtlen.

Alaposan megvizsgálva a British Library példányáról küldött másolatokat, az valóban egyedinek tűnt. Egyrészt maga a címlappal szemközti kép nem az 1651-es kiadásban található metszet volt: nem az, amelyet Georg Subarich metszett, hanem egy annak mintájára készült, de stílusa alapján annál későbbi metszet vagy könyvomat — tehát nemcsak a kép papírja vallott későbbi keletkezésre. A British Library-ben — nem lévén mivel összehasonlítani — a címlapkép különbözőségére nem figyeltek fel.

Másrészt, míg a címlap és a könyv törzse az eredeti, 1651. évi kiadás volt, 10 levél⁴ — nagyrészt a kötet végén — igen hasonló, de részleteiben mégis más betűkkel és díszekkel készült. Látszott a szándék, hogy lehetőség szerint az eredetit utánózva, laponként hasonló díszes kerettel, lehetőleg egy lapra ugyanannyi versszakot szedve egészítsék ki a bizonyára hiányos példányt. Első pillantásra nem is venni észre a bepótolt lapok különbözőségét, mert az egész egységes benyomást kelt.

A pótlólag hozzányomtatott lapok betűi 18. századvégi, 19. század eleji stílusra vallottak. E meglehetősen tág támpont alapján először is meg kellett határozni, hogy vajon melyik nyomdában készülhettek ezek a lapok? A feladatot megnehezítette, hogy a 18. század végén, a 19. század elején a nyomdák többsége már közös forrásból szerezte be betűkészletét. Így például nagyon hasonló betűi voltak a 18. század végén a debreceni és nem egy pest-budai nyomdának, valamint az 1800-as évek elején a sa-

¹ SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár*. [1.] Bp., 1879. 842. sz. Továbbiakban: *RMK*

² British Library-beli jelzete: C 57 d 50.

³ *Zrínyinek minden munkái*. I-II. Kiad.: KAZINCZY Ferenc. Pest, 1817. Trattner János Tamás betűivel 's költségeivel. 189, 205.

⁴ Az alábbi levelek:

A4 - Idilium 36-41. vsz., N2 - Pars quinta 55-60. vsz., N3 - uo., 67-72. vsz., Nn2 - Pars decima quinta 84-89. vsz., Nn3 - uo., 96-101. vsz., Oo1 - Ariadna sírása 6-11. vsz., Pp2 - uo., 18-20. vsz., Pp3 - uo., 24, 1-3. vsz., Rr2 - Feszületre 5-9. vsz., Rr3 - Peroratio [1-4.] vsz.

rospataki nyomdának. A keretdíszek, iniciálék és záródíszek alapján Debrecen látszott a legvalószínűbb nyomdahelynek. Ami azonban kétségtelenné tette, hogy debreceni nyomtatvánnyal van dolgunk, az a jellegzetes módon sérült, megszegecselt⁵ „V” iniciálé volt, a „Véghözvittem immár nagyhirű munkámat” sor elején.⁶ Az ilyen jellegű sérülések annyira egyediek, hogy egy-egy mű nyomdai hovatartozását kétségtelenné teszik.

Az iniciálék használata és a nyomdai cifrák alapján nyomtathatták volna korábban is, hiszen azokat a 18. század folyamán többször is használták, különböző időpontokban. Az iniciálásorozat többi tagja már az 1710-es években is használatban volt, de a „V” betűt, viszonylagos ritkasága miatt nem lehetett több évtizeden át nyomonkísérni, mindössze annyit lehetett megállapítani, hogy 1735-ben már sérült volt, ugyanezek a szegecselésnyomok láthatók rajta.⁷ Ugyanakkor a két záródísz⁸ stílusában inkább a 18. század második felére jellemző: debreceni nyomtatványon 1792-től kezdve lehet megtalálni.

Bár a nyomdász igyekezett az eredetihez hasonló betűtípust választani, hogy az az eredetitől kevésbé üssön el, csak fokozatban hasonlót tudott alkalmazni, a betű alakjában ez nem sikerülhetett, egyrészt, mert a debreceni nyomda 18. század végi, 19. század eleji szöveg típusa már nem alkalmazta a betűs ékezeteket (tehát az ő és ű betűt), másrészt mert a 18. század második felétől már csak klasszicista, hosszúkás betűket használtak nyomdáinkban — nemcsak a debreceniben, hanem általánosan — az őskiadásban szereplő kerekded, reneszánsz, korabaro k betűk helyett. Az ő és ű betűt már a mai gyakorlat szerint nyomták, de eleinte a hangzó hosszúságát nem különböztették meg. Később a hosszúságot a pontok közé tett vesszővel jeölték, de míg ez más magyarországi nyomdáknál meglehetősen hosszú ideig alkalmazott módszer volt, addig a debreceni nyomdában csak 1795 és 1812 között, és az országban legamarabb tértek át az ő és az ű következetes alkalmazására⁹ — ily módon megkönnyítve az utólag nyomtatott lapok meghatározását, amennyiben azokon éppen ez az átmeneti, pontok közé helyezett vonaljelölés látható.¹⁰

⁵ A fadúcon meglazult öntvényt szöggel erősítették újra rá, és ennek feje kiemelkedett az öntvényből. Megfestéskéze ez jellegzetes, egyéni nyomot hagyott a papíron a nyomtatás során.

⁶ R3ra lapon. A későbbi nyomdász csak nagyjából hasonló iniciálét tudott választani; míg az eredetiben 17 x 17 mm-es satírozott iniciálék vannak, addig az utólag nyomtatott részben általa alkalmazott két (T és V) iniciálé, utóbbi a szögnyomos „V” betű, 14 x 14 mm-es levéldíszes.

⁷ Ez a sérült „V” iniciálé az alábbi debreceni nyomtatványon található: Párjához igaz ... (1735). In PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája*. V. köt. (Póllások) Bp., 1971. 376. Továbbiakban: *Petrik*.

⁸ A 39 x 61 mm-es madaras dísz megtalálható: STOSCH, E. H. D., *Introductio* (Debrecen, 1792). In *Petrik* III. 449. — A 31 x 43 mm-es hit-remény-szeretet szimbólumokat ábrázoló dísz: STOSCH, E. H. D., *Institutiones* (Debrecen, 1792) c. művében fordul elő. In *Petrik* III. 449.

⁹ Egyes betűfokokozatoknál már 1799-ben.

¹⁰ Csáthy György debreceni nyomdász működésének második felében, az 1813. évtől kezdve olyan változások álltak be a debreceni nyomda betűanyagában, amelyek igen élesen elhatárolhatók. Azok a jellegzetes ékezetek, amelyek az utánnymott lapokon találhatók kissé kopottan és egybemosódóan, a két pont között vesszővel jelölt hosszú ő és ű betűk, 1812 után átadták helyüket a modernebb, ő, ű jelölésnek (később az egész betűtípust lecserélték). Az ugyanis aligha feltételezhető, hogy pl. 1818-ban visszanyúljanak azokhoz a típusokhoz tartozó régi ékezetekhez, amelyeket mint kopottakat, valószínűleg már kiselejtettek. Összehasonlításul l. az alábbi debreceni nyomtatványokat: BUDAI É., *Magyarország története* (1811.). In *Petrik* I. 359. DIÓSZEGI S., *Orvosi füvészkönyv* (1813.). In *Petrik* I. 535. ERCSEI D., *Statistica* (1814.). In *Petrik* I. 656. DODSLEY, R., *Az indiai bölts* ... (1815.). In *Petrik* I. 334.

Összefoglalva: a nyomtatóbetűk vizsgálata alapján a kiegészítés 1795 és 1812 között készülhetett és vagy Szigethy Mihály vagy Csáthy György¹¹ keze alól került ki. 1795-nél előbb nem volt ilyen betűje a nyomdának, 1813-tól pedig — éppen a gyorsan sérülő ékezetbetűk miatt — ezt a típust lecserélték. Ezen az időkoron belül a kiegészítés a tipográfiai jegyek, a betűk állapota alapján legvalószínűbben 1803 körül készülhetett, minthogy az ezekből az évekből származó nyomtatványokkal mutatja a legtöbb hasonlóságot.¹²

Hogy szándékosan lehetőleg korhű másolatra törekedtek, arra bizonyították, hogy a 18. század legvégén, a 19. század elején nyomdáink iniciálét már csak elvétve használtak, tehát pusztán ezek alkalmazása is archaizálásra mutat.

Iniciálék és könyvdíszek az eredeti, 1651-es bécsi, Cosmeroviusnál nyomtatott kiadásban természetesen voltak: míg az iniciálék elhelyezése a debreceni pótlásban híven követi az eredetit — tehát tettek egyet az *Idiliumok* „Te ki gyönyörködöl ...” kezdetű verssorához¹³ és egyet a „Véghez vittem immár” kezdetűhöz,¹⁴ addig könyvdísz a későbbi nyomdász olyan helyre is tett, ahol eredetileg nem volt. Ennek oka az lehetett, hogy nem egy másik nyomtatott példány alapján dolgozott, hanem valamiféle kéziratos pótlás alapján, amely valószínűleg a díszes kezdőbetűre vonatkozóan adott ugyan támpontot, de a díszekre nézve nem. Tehát a debreceni nyomdász kezdeményezése volt a két könyvdísz beiktatása, amelyeket a szerinte túl nagy üres tér betöltésére használt.¹⁵

Az eddigiek alapján annyit máris előrebecsálhatunk, hogy korhű újrayomással van dolgunk, méghozzá valószínűleg a legkorábbi hazai ilyen jellegű, szinte fakszimilének nevezhető újrayomással.

Három kérdést kellett a továbbiakban megválaszolni. Először: vajon egyedi jelenséggel állunk-e szemben? Számolni kellett ugyanis azzal a lehetőséggel is, hogy ezek az utólag nyomtatott lapok nemcsak egy példányban készültek — hiszen ez elég nagy fényűzés — hanem több ilyen módon nyomtatott ill. kiegészített példány is létezik. Ez azonban a közelmúltban készült fakszimile kiadás¹⁶ alapos filológiai előkészületeit figyelembe véve kizárható volt. Mégis átvizsgáltuk a hozzáférhető példányokat, de nem sikerült másik ilyen utánnyomásra akadni. Így szinte bizonyosra vehető az utánnyomott lapok egyedisége.

Amikor Négyesy László az 1910-es években Zrínyi kiadását előkészítette,¹⁷ az 1651-es bécsi kiadást vette alapul, tehát nem az akkor már felfedezett zágrábi kéziratból indult ki, bár azt apparátusában összevetette az 1651-es kiadással. Négyesy azt igyekezett mindenekelőtt megállapítani — részben elbújva levő sajtóhíbak, részben egyes lapok összevetése alapján — hogy vajon csakugyan egy kiadással van-e dolgunk. Bár igazán körültekintően, különböző énekekből válogatta össze a minta-szavakat, ha már tudott volna a *Syrena* londoni példányáról — amely akkor már ott volt — akkor sem ugrott volna ki a nyomtatásbeli eltérés, minthogy az ő mintáinak egyike sem az újraszedett lapokból való. Négyesy azonban nem tudott erről a példányról.

¹¹ Szigethy Mihály 1792–1804-ig, Csáthy György 1804–1817-ig volt a debreceni városi nyomda vezetője.

¹² Vö. SZENTGYÖRGYI I., *A' legnevezetesebb* (1803. Szigethy) In *Petrík* III. 521. és BUDAI É., *Deák nyelv* (1804. Csáthy) In *Petrík* I. 359.

¹³ Pp3a lap.

¹⁴ Rr3a lap.

¹⁵ Rr2b és Rr3a lapokon, vagyis egyet a „Feszületre” ciklus után és egyet a mű legutolsó sorai alá.

¹⁶ ZRÍNYI Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia*. Hasonmás kiad. Bev. tanulmányt írta KOVÁCS Sándor Iván. Bp., 1980. [160] lev., 79 l.

¹⁷ Zrínyi Miklós művei. Kiad. és bev.: NÉGYESY László. Bp., 1914. 472 l.

Hasonló alapossággal ellenőrizte Kovács Sándor Iván is a most már sokkal több ismert példányt, amikor az említett hasonmás kiadást készítette elő. Még a possessorokra és az esetleges egyéb bejegyzésekre is kiterjedt a figyelme. Ellenőrizte a British Library-ben lévő példány provenienciáját is, de a Nagy István könyvtárát árverező List & Francke cég katalógusa sem tért ki olyan részletekre a *Syrena* leírásakor, amelynek alapján akár sejteni lehetett volna, hogy itt az eredeti őskiadásnak egy 19. század eleji pótlásokkal kiegészített példányával állunk szemben.¹⁸ Magát a kötetet pedig nem volt alkalma megvizsgálni.

Igy történhetett, hogy erre az egyedi nyomtatványra csak most figyeltünk fel. De ezzel már el is kezdők a példány útjának megrajzolását. Napjainktól időben visszafelé haladva egyelőre a következőket állapíthatjuk meg a tulajdonosokról: 1870-ben került az akkor British Museumba (ma: British Library), ahol azóta is őrzik, mégpedig a List & Francke lipcei cég 1869. évi árverése eredményeként, amikor a neves gyűjtő, Nagy István hétszemélynek külföldre került hagyatékát árverezték. Nagy Istvánról (1800?–1863) tudjuk, hogy az 1840-es évek derekán kezdett gyűjteni, nagyon valószínű, hogy Jankovich Miklós hatására, akivel közeli ismeretségben volt.¹⁹ Kötetünk korábbi, a British Museumot megelőző tulajdonosa tehát Nagy István volt, erről tanúskodik jellegzetes, piros festésű ovális pecsétje a könyvön. A példány bejegyzéséből azt is tudjuk, hogy mikor került Nagy István tulajdonába, sőt azt is, hogy kitől. A Nagy István kezétől származó bejegyzés szerint „Tekintetes Szalay 'Sigmond Cs. K. Törvényszéki tanácsos Úrnak, kedves komájának szívességéből Nagy Istváné 10/5 856.” Nagy Istváné a másik bejegyzés is: „újra köttetett 8/6 856.ban”²⁰ Szalay Zsigmond,²¹ akinek Nagy Istvánnal való esetleges rokonságáról vagy kapcsolatáról közelebbit nem sikerült kideríteni, lehetett a kötet előző tulajdonosa is, de a bejegyzés értelmében lehetett egyszerűen közvetítő is a könyv megszerzésében.

Valószínűleg a kötetés során vágták olyan alaposan körbe a kötetet, hogy egyes lapokon még a keretdísz széle is megsérült. Hogy nem estek-e kéziratossá bejegyzések is áldozatul az újrakötetés során, ezt ma már nem tudjuk megmondani. Úgy látszik, még múlt századi könyvgyűjtőink sem fordítottak különös gondot a szedéstükröt jobban kiemelő széles lapszélek meghagyására. A dúsan aranyozott, arabeszk mintával díszített sötétzöld bőrkötés Nagy Istvántól származik. A kötetben a *Syrena* nyomtatott lapjai után egy 16 levélnyi kézirat következik, Zrínyi *Török Áfium* című munkájának kéziratossá másolata, a Forgách Simontól hagyományozott szöveggel és a „Vita authoris”-szal.²²

A British Library e kötetének címlapja más possessort is feltüntet: a címlapon, közvetlenül a címsorok alatt „P. Aloysius László” neve áll. László Alajos (1793–1878)

¹⁸ Catalogue d'une très précieuse collection de livres, embrassant les Littératures Hongroise et Transylvanienne, qui composaient la bibliothèque de feu M. Estienne de Nagy à Pesth. En Vente aux Pris marqués chez List & Francke, à Leipzig. Leipzig, 1870. 112.: Zrínyi *Adriai tengernek Syrenaia* leírása az 1920. sz. tétel alatt található: „Zrínyi Miklós gr. Adriai tenger, Syrenája. Bécs 1651. Mellékletül: a szerző „a Török Áfium ellen való orvosság”-a kéziratban, in-4. maroq. vert., fil., tr. dorée. 20. — (Poésies les plus renommées de la littérature hongroise. Première édition originale fort rare, le titre gravé en copie lithographiée un feuillet peu endommagé. A la fin de l'exemplaire se trouve un manuscrit: „A török Áfium” qui a été publié par le comte Sim. Forgách.)

¹⁹ KELECSÉNYI Ákos [Gábor], *Nagy István Élete és gyűjtőmunkája*. MKsz 1963. 334–340; és Uő., *A Nagy István-féle gyűjtemény*. MKsz 1966. 158–163.

²⁰ A bejegyzéseket l. a kötésborító belsején ill. a kötet előzéklapján.

²¹ 1863-ban m. kir. ítélőtáblai bíró Pesten, ugyanekkor Nagy István pesti bírósági elnök. L. *Magyarország tiszti névtára*. Bp., 1863.

²² List & Francke fent idézett katalógusa is feljegyzi ezt a kéziratot a Syrenával egy tételszám alatt, l. a 18. jegyzetet.

piarista²³ — életrajzi adatai alapján is — Szalay Zsigmondnál korábbi tulajdonosa lehetett e kötetnek. Pap-tanári működését 1831-ben kezdte meg, és az ezt követő évtizedekben több helyen is megfordult: így Tatán, Debrecenben, Kassán, Nagykárolyban. Szinnyeinek nincs tudomása László Alajos könyvgyűjtő tevékenységéről. Arra sincs támpontunk, hogy mikor került a könyv László Alajos tulajdonába, de valószínűleg az 1830-as éveknél nem korábban. Eddig tudjuk több-kevesebb biztonsággal nyomunkövetni ezt az egyedi *Syrena*-példányt.

A kötet formai sajátosságai után néhány szót a tartalmiokról. A szöveg az őskiadáshoz képest variáns. A három leglényegesebb eltérést kiemelve:

1. A pótlólag nyomtatott lapon *Peroratio* helyett *Berekesztés*²⁴
2. ugyanitt az 1. vsz. 2. sora *el nem bonthat* helyett *el nem moshat*²⁵
3. A pótlólag nyomtatott lapon a „Feszületre” ciklus utolsó versszakának *váltságunkért* szava helyett a nyilvánvalóan értelmetlen félreolvasás található: *vadságunkért*.²⁶

A 20. századi új kiadások a fenti esetekben az 1651-es őskiadás szövegét követik. Napjainkig mindössze Kazinczy Ferenc²⁷ és az övét nyomunkövető kiadások tartalmazzák ezeknek az újranyomott lapoknak a szövegváltozatát, így az 1847-es,²⁸ valamint Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor 1852. és 1853. évi, összesen három kiadása.²⁹

Amint már szó volt róla, az utánnyomott lapok nem készülhettek később 1812-nél, tehát a szöveg nem Kazinczy Ferenc 1817-es kiadásának másolása nyomán került az újraszédett lapokra. Akkor hogyan? Joggal feltételezhető, hogy ez a László Alajost megelőző tulajdonos idejében készült — akinek személyét nem ismerjük. Annyit azonban ebből a kötetből is láthatunk, hogy ez a korábbi, ismeretlen tulajdonos különös gondot fordított arra, hogy könyvei teljeseek, épek, szép külsejűek legyenek, erre pénzt és fáradságot sem sajnált. Lehet, hogy könyvtárának nem minden darabját gondozta így, de mindenesetre ezt a valóban ritkaságnak számító Zrínyi kötetet különös módon megbecsülte. Valószínű, hogy ehhez a gyűjtőhöz csonkán, talán kéziratok kiegészítésekkel került Zrínyi *Syrenája*. Ez az ismeretlen gyűjtő olyan személy volt, akinek számára ez a szöveg is becses lehetett. Ennek ellenére mégsem az őskiadás teljesen hű szövegét adta.

Ennek oka talán az volt, hogy saját csonka példánya olyan kéziratosszöveggel lehetett kiegészítve, amely némileg eltérő szövegváltozatot képviselt, de ő ennek nem volt tudatában, ill. ezt hitte hitelesnek. (Ilyen kézirat-változatot ugyan jelenleg nem ismerünk, jöllehet számos 17–18. századi kéziratosszövegről van tudomásunk.)³⁰ Az

²³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. VII. köt. Bp., 1900. 821–823.

²⁴ Rr3a

²⁵ Uo.

²⁶ Rr2b

²⁷ L. a 3. jegyzetet.

²⁸ *Zrínyi Miklós minden munkái*. Második pesti kiadás. Pest, 1847, Trattner — Károlyi, VII. 387.

²⁹ Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor három kiadását kell megkülönböztetni:

- (1) Újabb Nemzeti Könyvtár. *G. Zrínyi Miklós munkái*. Eredeti kéziratok és kiadások után a szerző életrajzával szerk.: KAZINCZY Gábor és TOLDY Ferenc. Pest, 1852. Emich — Eisenfels ny. [4] I., 420 has.
- (2) Újabb Nemzeti Könyvtár. 1. Folyam. *Zrínyi Miklós munkái*. A szerző életrajzával szerk.: KAZINCZY Gábor és TOLDY Ferenc. Pest, 1852. Emich — Eisenfels ny., 222 has.
- (3) Újabb Nemzeti Könyvtár. 2. Folyam. *Zerinvári Gróf Zrínyi Miklós összes munkái*. Első, a szerző kiadatlan prózai műveivel kiegészített kiadás, KAZINCZY Gábor és TOLDY Ferenc által. Pest, 1853. Emich ny. 420 has., 2 tábla.

³⁰ CLAUSER Mihály, *A Zrínyiász sorsa (1651–1859)*. Bp., 1934.

ín. zágrábi kéziratból pedig a *Peroratio* teljesen hiányzik.³¹ Míg a „vadságunkért” szinte biztosan félreírás ill. félreolvasás, addig a *Berekesztés* szándékos módosítás, magyarítás lehet, akár a kéziratos pótlás írójától, akár az utánnymotott lapok megrendelőjétől.

Összefoglalva tehát, mindez egy kézirat pótlás és egy szövegjobbító kéz együttes munkájának eredménye, ami az őskiadástól való főbb eltéréseiben éppen Kazinczy Ferenc 1817-es (tehát az őskiadás utáni első) kiadása szövegváltozatával egyezik, még hozzá nemcsak a fent említett három szembetűnő szövegváltozat, hanem számos más, apróbb eltérés esetében is.³²

Még néhány szót az őskiadás fennmaradt példányairól. Míg jelenleg 28 példányról van tudomásunk,³³ a Zrínyi-kiadást készítő Négyesy László idejében (1914) 11+? példányt tartottak számon.³⁴ Szabó Károly pedig, amikor a *Régi Magyar Könyvtár*hoz adatokat gyűjtött, és minden jelentős köz- és magángyűjteményt számbavett, lehetőleg személyesen ellenőrzött, 11 példányról tudott.³⁵ Ezek egy kivételével mind közgyűjteményben voltak (ez az egy a tibolddaróci Fáy-könyvtárban). Szabó Károly adatait az 1870-es években gyűjtötte össze, tehát 60–70 évvel azután, hogy ez az ismeretlen tulajdonosnál lévő hiányos *Syrena*-példány az utólag újrasedett lapokkal kiegészült.

Csak közvetett adatokból van tudomásunk arról, hogy az 1800-as, 1810-es években kinek és mely gyűjteményeknek volt meg Zrínyi *Syrenája*. Tudjuk, hogy megvolt a sárospataki kollégiumnak és Ráday Gedeonnak.³⁶ Általában valószínű, hogy a Szabó Károly által az 1870-es években regisztrált példányok már annak a családnak ill. gyűjteménynek a tulajdonában voltak, amelyeket Szabó megnevezett, bár Csokonai idejében nem volt még nyomtatott példány Debrecenben.³⁷ Végül, 1811-ben volt pél-

³¹ JENEI Ferenc, *Jegyzetek a Szigeti Veszedelem szövegéről*. ItK 1959. 84–89.

³²	Bécs 1651	Utánnymás „1803”	Kazinczy kiad. 1817
Oo1b	12.1. fülemülének	fülemülének	fülemülének
	16.2. Teseus Teseus	Teseus Teseus!	Théseus! Théseus!
Pp3a	23.10. Erősbis nálánál	-	Erősbis nálánál
	1.4. Egé miattam	[kimaradt ez a sor]	
Rr2b	13.4. váltáságunkért	Ég-é miattam	Ég-é miattam
Rr3a	1. PERORATIO.	vadságunkért!	vadságunkért!
	2. bonthat,	BEREKESZTES.	BEREKESZTÉS.
	7. Hatalma magamnak	moshat,	moshat,
	9. Scitiabul...	Hatalma; magamnak	Hatalma; magamnak
	vitéz	Scythiabul...	Scythiabul...
	15. Ottoman hoddal	Vitéz	Vitéz
		Ottomán hoddal	Ottomán hoddal

³³ L. Kovács Sándor Iván tanulmányát a hasonmás kiadáshoz, 32–34. A jelenleg számon tartott 28 példány közül 3 jelenleg lappang. Ezek: a Kornfeld-könyvtár példánya, a Podmaniczky család kiskartali könyvtárának példánya és egy, a meglévőekkel nem azonosítható debreceni példány.

³⁴ Négyesy László lappangó példányokat is feltételezett az általa ismert 11-en kívül, l. a 17. jegyz.

³⁵ SZABÓ, *RMK* I 842 példányai.

³⁶ Uo., a példány lelőhelyeként ott már: „Pest, Ref.”

³⁷ Valamikor 1809 után került a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtárába, hiszen 1809. évi bejegyzése szerint akkori tulajdonosa Kabos György volt. — Fekete Csaba szíves írásbeli közlése. Ezúton köszönöm meg neki is és Gomba Szabolcsnének is, aki a debreceni Egyetemi Könyvtár példányáról, valamint Csúri Károlynénak, aki a szegedi Somogyi Könyvtár példányáról küldött felvilágosítást.

dánya Kazinczy Ferencnek, aki azt 1788-ban kapta. Ennek a példánynak úgy látszik Szabó Károly idejében nyoma veszett, ill. újabb tulajdonosát nem tudta kideríteni.

Mindezek és az előbb vázolt személyes jellemzők alapján, amelyekkel e kötet korábbi, ismeretlen tulajdonosát és a „fakszimile” lapok megrendelőjét próbáltam megrajzolni, a könyvgyűjtő, Zrínyi-rajongó és Zrínyit első ízben kiadó Kazinczy Ferenc képe rajzolódik ki leghatározottabban. Tulajdonosságára kézzelfogható bizonyíték (tulajdonosi vagy egyéb kézírásos bejegyzés) ugyan nincs, de bizonyos életrajzi adatai, levelezésének utalásai és Zrínyi költészetéhez fűződő sajátos kapcsolata alapján ez a feltételezés, úgy tűnik, megengedhető.

Kazinczy Ferenc és Ráday Gedeon 1787–1788. évi levelezéséből arra lehet következtetni, hogy Kazinczy megkérte Rádayt, hogy szerezzen számára egy példányt. Erre írja válaszul Ráday Kazinczynak: „Az mi Zrínyi Miklós Syrenáját illeti, igyekeztem azt megvenni, de minthogy azt éppen 6 forint 50 krajcárig verték fel, annyit érette ígérni annnyival inkább sokallottam, hogy magamnak ezen Munkája Zrínyinek két exemplárban vagon meg, mellyek közül edgyikével, ha kedveskedhetem, szerencsémnek fogom tartani.”³⁸

Többszöri levélváltás után a Rádaytól ajándékba küldött könyv 1788-ban került Kazinczy kezébe.³⁹ Kazinczy — ismeretlen — köszönőlevelére Ráday hamarosan válaszolt: „Örvendek rajta, hogy az én Zrínyim az Ur előtt is kedves.”⁴⁰

A levelezés részleteiből megtudjuk, hogy a fiatal Kazinczyt — még fogsága előtt — id. Ráday Gedeon ismertette meg Zrínyivel, majd két saját *Syrena*-példánya közül az egyiket Kazinczynak ajándékozta. Kazinczy éppolyan rajongójává vált a két Zrínyinek, mint Ráday.

Zrínyi művei ekkor már 150 éve kézírásos változatokban terjedtek, nemcsak a *Syrena*, hanem a *Török Áfium* is. Zrínyi egyéb prózai munkáit ekkor még nem ismerték. A 18. század utolsó két évtizedében többekben is megvolt a szándék, hogy Zrínyit újra kiadják. Volt, aki prózába való átirással, hexameterre átköltéssel vagy kritikai kiadás gondolatával foglalkozott: akár Kónyi Jánosra,⁴¹ Ráday Gedeonra,⁴² az erdélyi Zilai Sámuelre és Kovásznai Tóth Sándorra,⁴³ Csokonaira,⁴⁴ Döbrenteire⁴⁵ vagy éppen Kazinczyra gondolunk.

1804-ben Csokonai vallotta meg Kazinczynak, hogy régi célja volt Zrínyi két kötetre tervezett kiadása, magyarázattal. Csurgóról jövet útbajtette Szigetvárt, hogy, mint írja: „ennek a dicsőséges magyar epopeiának scénáját öszvejárhassam.”⁴⁶

Mindez azonban, írta Kazinczynak, csak akkor valósulhat meg, ha saját Árpád eposzához és epikus ciklusához kezdhet, amelyekkel együtt akarja kiadni. Nyomtatott Zrínyi kiadáshoz nem tudott hozzáférni, ezért egy hűséges másolattal dolgozott.

³⁸ *KazLev* I. köt. 151. (1787. dec. 2.)

³⁹ *KazLev* I. köt. 157–203. (1788 folyamán egymásnak írt levelek).

⁴⁰ *KazLev* I. köt. 198–203. (1788. júl. 28.)

⁴¹ KÖNYI János, *Magyar hadi román avagy gróf Zrínyi Miklósnak Szigetvárrban lett vitéz dolgai*. Pest, 1779. 8, 202. L. Petrik. II. 442.

⁴² Hexameterre ültette át a *Syrenát*, erről l. *KazLev* I. köt. 198–199. (1788. júl. 28.) és I. 277–279. (1789. febr. 19.)

⁴³ Kiadásukban jelent meg Marosvásárhelyen 1790-ben *Ne bántsd a magyart* címmel A török Áfium ... L. Petrik III. 890. — A kiadás előkészületeiről l. LADÁNYI Sándor, *Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek 18. század végi kiadástörténeti problémáihoz* (Zilai Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz 1787–1792). ItK 1975. 482–498.

⁴⁴ Csokonai terveiről l. *KazLev* III. köt. 200–203. (1804. jún. 14.)

⁴⁵ Döbrentei kiadási terveiről l. *KazLev* XII. köt. 154. (1814. nov. 6–7.)

⁴⁶ *KazLev* III. köt. 201. (1804. jún. 14.)

Ezek voltak tervei 1804. közepén, a következő évben pedig meghalt, anélkül, hogy nagyszabású terveit valóra válthatta volna.

Tíz évvel később, 1814-ben Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábort nyugtatta meg, hogy ha volnának „jegyzései” egy készülő Zrínyi-kiadáshoz, azt szívesen Döbrentei rendelkezésére bocsájtaná, nem sajnálná barátjától és a hazától, de nincsenek. Ugyanakkor utalt arra is, hogy ez valóban saját terve is volt, de vagy tíz éve a cenzortól úgy kapta vissza, hogy az három strófát nem engedélyezett. Elmondta még Döbrentének, hogy az ő szándéka az volt, hogy betűről betűre, azaz az akkori helyesírás szerint adná ki Zrínyit, csak ott engedve változtatást, ahol látni, hogy a szedő tévedett. Hangsúlyozta egyúttal, hogy szerinte nagyon fontos hozzá kommentárt is írni. Kérdezi Döbrenteit, hogy mit fog mondani a kiadáshoz Zrínyiről és az epikáról? Nehéz Zrínyit kiadni, írja, mert hozzá magyarázatok kellene. De megnyugtattja, hogy mindezt nem azért mondja, mintha sajnálná, „hogy azt akarja, amit ő szándékozott ...”⁴⁷

Még 1815-ben is úgy látszott, hogy Döbrentei fogja kiadni Zrínyit. Kazinczynak Döbrenteihez intézett levele szerint „Megírtam Trattnernek, hogy te nyersz annyi ürességet, hogy Zrínyit kiadhasd és így azt én örömmel engedem Neked. Van én rajtam azon kívül is elég dolog. De hogy Trattner bizonytalanságban ne legyen, azonnal tudósítsd mind ötöt, mind engemet, mert ha te nem vállalkozol a kiadásra, azonnal hozzáfogok ...”⁴⁸

Végül sem Csokonai, sem Döbrentei tervezett kiadása nem készült el. De ha 1814-ben Kazinczynak a leendő Zrínyi-kiadáshoz „jegyzései” az ő szavaival nem is voltak, kiadásának terve már több mint egy évtizedes és szinte állandóan foglalkoztatta. 1810-ben beszámolt gróf Gyulay Lajosnak arról, hogy „Megkináltam Institorist Egyveleg írásaimmal s a Zrínyi verseivel. Még nem vettem levelét.”⁴⁹

1811-ben Rummy Károlynak írt arról, hogy a *Magyar régiségek és ritkaságok*-ban maga szeretné közreadni Tinódi *Chronikáját*⁵⁰ és Zrínyi *Syrenáját*: mindkét munka megvan könyvtárában.⁵¹ A végül 1817-ben két kötetben megjelent Zrínyi kiadás előzményei tehát Kazinczynál legalábbis 1803-ig nyúlnak vissza. Fent idézett, Döbrentének írt levelében is visszaemlékezik rá Kazinczy, hogy ő 1802-ben vagy 1803-ban a cenzúrának alávetette „saját, nyomtatott, régi exemplárját” és meg is kapta rá az engedélyt, de olyan módosítással, amit Kazinczy nem akart elfogadni. Saját szavai szerint a cenzor a Zrínyiaszban három strófát megtiltott, mert ott Zrínyi „a Sógorokról Zrínyiesen szól”.⁵² Egy 1803-ban Kis Jánoshoz írt levelében⁵³ Kazinczy részletesen leírta, hogyan történt ez az eset. Ebből megtudni, hogy a váradi cenzorhoz küldte be Zrínyi Miklós *Syrenáját* „recudeáltatni akarván, a’ könyvet beküldtem neki, ’s kértem, hogy ne fárassza magát megolvasásával. Régi lévén a könyv, illő, hogy jó vagy rossz, a’ maga integritásában adassék ki.”

De más helyen is említette, a Trattner-féle kiadást tervezve, hogy „van rá engedélyem 1803-ból.”⁵⁴ Ekkor még csak Zrínyi költői munkáit tervezte kiadni, sőt a fenti levelek utalásaiból úgy látszik, hogy még 1810-ben és 1811-ben is ez volt a terve, csak ezután figyelte fel a *Török Áfiumra*, és gondolt arra, hogy a költői munkákkal együtt azt is kiadja. 1815 márciusában már küszöbön áll saját Zrínyi kiadása, amikor Sárközy

⁴⁷ *KazLev* XII. köt. 154. (1814. nov. 6-7.)

⁴⁸ *KazLev* XII. köt. 358. (1815. jan. 27.)

⁴⁹ *KazLev* XXII. 267. (1810. dec. 14.) t.i. Institoris Károly pesti kiadót.

⁵⁰ *RMNy* 109.

⁵¹ *KazLev* XXIII. köt. 187-189. (1811. jan. 12.)

⁵² *KazLev* XII. köt. 154. (1814. nov. 6-7.)

⁵³ *KazLev* III. köt. 134. (1803. dec. 19.)

⁵⁴ *KazLev* XII. köt. 385. (1815. febr. 9.)

Istvánnak beszámol arról,⁵⁵ hogy „Augusztusban Zrínyi Miklósnak vagy csak Verseit vagy ha Trattner akarandja, Minden egyéb Munkáját is (Ne bántsd a Magyar és Magyar Krónikáját) fogom nyomtattatni a' Trattner' költségén.”⁵⁶

Az 1817-ben megjelent két kötetes kiadásba végül is Zrínyi költői művei mellett A' török Áfium ellen való orvosságot vette még be. Kazinczy napjainkban is teljesen elfogadható nézeteket vallott a régi szerzők újra kiadását illetően. Nem átdolgozni akarta a költői művet, hanem az eredeti szöveget kísérő tanulmánnyal újra kiadni. Más kérdés, hogy a gyakorlatban az ő kiadása sem ezt az utat követte és az ígért Zrínyi kommentár sem készült el a kiadáshoz. Mindössze néhány lap terjedelmű Zrínyi tanulmányát sikerült azóta azonosítani.⁵⁷

Jónéhány módosítást végzett az őskiadáshoz képest, főleg az eredeti sorrend megváltoztatásában, az alcímek máshová helyezésével — e változtatásokat a későbbi kiadások nem is követték. A *Peroratio* az ő kiadásában: *Berekesztés* és az utóbbinak szövegében is találni bizonyos változtatásokat. Helyesírása modernizált, nem követi betűhűen az eredetit. De hogy milyen maradandó nyomot hagyott Kazinczy a *Szigeti Veszedelem* utóéletében, arra példa, hogy Kazinczy honosította meg, éppen Csokonaival folytatott levelezésében az Iliász mintájára a *Zrínyiász* kifejezést és ugyancsak ő vezette be a *Pars* helyett az *Ének* jelölést a hősköltemény fejezeteire.

Hogyan kerülhetett tehát az utólag nyomtatott „faksimile” lapokra is ez a Kazinczy-féle szövegváltozat, ha nyomdai kiállítása alapján 1812-nél később nem készülhetett? Ha a példány korábbi tulajdonosa valóban Kazinczy volt, amint az feltételezhetőnek látszik, akkor erre a kérdésre könnyen meg lehet felelni. Akkor ez az a példány, amelyet 1803-ban mint „saját nyomtatott régi exemplár”-ját engedélyezésre megküldött a váradi cenzornak. Ez a tény pedig feltételezi, hogy a cenzornak már teljes — kiegészített — példányt nyújtott be, vagyis hogy az utólag nyomtatott kiegészítések 1803-ban már megvoltak. Legvalószínűbben 1803 tájt készülhettek, valószínűleg már azzal a céllal, hogy a teljes kötet egy új kiadás alapjául szolgáljon. A tipográfiai jegyek alapján is ezek az évek látszottak a legvalószínűbbnek. Érdekes körülmény, hogy éppen 1803-ban Kazinczy többször is járt Debrecenben és Váradon is.⁵⁸

Bár maga sem tűrte a hiányos, csonka könyveket, mégis az utánnyomás elkészítésében a legfőbb érvnek az látszik, hogy óvatosságból Zrínyi kötetét nem akarta kéziratos pótlásokkal cenzúra alá bocsátani, nehogy abban a cenzor, éppen a kéziratos rész miatt, kivetnivalót találjon. Tehát szükségesnek látta, hogy egy teljes, nyomtatott példányt küldjön a cenzorhoz, és ebből a célból készültek az utánnyomott lapok.

Ha Kazinczy volt a tulajdonosa a kötetnek, az magyarázatot ad a szövegbeli változatokra is. Így is felmerül természetesen a kérdés az utólag nyomtatott lapok kapcsán, hogy ezek vajon minek alapján készültek? Valószínűleg kéziratos pótlások alapján, nem pedig egy ép eredeti példány nyomán, de nem is a jelenleg ismert korabeli kéziratok alapján. A *bonthat* helyett *moshat* és a *váltságunkért* helyett *vadságunkért* szövegváltozatok valószínűleg úgy kerültek az utólag nyomtatott szöveglapokra, hogy Kazinczy abban a hitben volt — valamely kéziratos pótlás vagy másolat ismeretében —, hogy

⁵⁵ *KazLev* XII. köt. 441. (1815. márc. 4.)

⁵⁶ Szabó Károly, *RMK* I 955. — Ekkor még, tévesen, Pethő Gergely neve alatt is Zrínyi Miklóst sejtették.

⁵⁷ G. H. I. monogram alatt írta az alábbi művet: *Gróf Zrínyi Miklós*. [Pest] 1819. [Trattner] 4. Ismertette KOSJÁR Márton, *Kazinczy elfelejtett Zrínyi értékelése*. ItK 1959. 515–517.

⁵⁸ Abban az évben, amint levelezéséből rekonstruálni lehet, legalább háromszor volt Váradon és két alkalommal Debrecenben, bár Debrecenben valószínűleg ennél többször is. Váradon volt március 7. táján megyegyűlésen, július 8–20-a között fürdőben, Debrecenben augusztus 10 körül, ismét Váradon szeptember 15-től tisztújításon, Debrecenben október 13-án (vö.: *KazLev* III. köt. 70–71., 133–135., XXIII. köt. 64–69.).

ez a hiteles szöveg, és ezért vette be ilyen formában saját kiadásába is. Lehet, hogy a *Berekesztés* is (*Peroratio* helyett) a kéziratos pótlásból származik, de lehet, hogy ez a *Pars* — *Ének* magyarításhoz hasonlóan már Kazinczy változtatása. Kevésbé valószínű, hogy a versben szándékosan változtatott volna meg szavakat az eredeti nyomtatott szöveghez képest.

Továbbá, ha Kazinczy volt a tulajdonosa ennek az egyedi példánynak, az magyarázatot ad és nagyon jól összhangban van mindazzal, amit Kazinczy tipográfiai igényességéről, könyvművészeti érdeklődéséről⁵⁹ eddig is tudtunk. Kazinczy minden egyes nyomdába kerülő művéhez rendkívül körültekintő nyomdai utasítást is adott, mindig egyszerűségeire intve a nyomdászt, de annál nagyobb gondot fordítva a betűk megválasztására és a széles lapszélek hagyására. Saját munkáinak kilenc kötete, amely egyébként a budai Egyetemi Nyomdában készült, a magyarországi klasszicista tipográfia legszebb darabja. Pontosan ismerte a korabeli nyomdászat legjobb külföldi személyiségeit, azok munkásságát, a nyomdászati szakkifejezéseket. Kazinczy mindent tudott a betűkről, betűmetszőkről, ami szükséges. Levelezéséből — Haiman György szavaival — többet tudunk meg a korabeli betűmetszés és nyomdászat helyzetéről, mint bármely más kortársától.⁶⁰

A korhű utánnyomás gondolata egyébként is foglalkoztatta Kazinczyt. Amikor a *Magyar régiségek és ritkaságok*ban Sylvester János *Grammatikájának*⁶¹ újrakiadását készítette elő,⁶² fontosnak tartotta, hogy azt, az eredetit követve, „gothus” betűkkel nyomtassa Trattner⁶³ (ez a kiadás azonban inkább a mai kritikai kiadásokhoz áll közel).

Bár Kazinczy főleg kassai és pest-budai nyomdászokkal nyomatta saját műveit, szoros kapcsolatban állt Debrecennel is. Bár nincs nyoma annak, hogy e tárgyban debreceni nyomdással levelezett volna, de levelezésében több utalás is található a debreceni nyomdászokra, név szerint is. Egyébként is, kb. 1815-ig rendkívül szoros baráti szálak fűzték nem egy debreceni családhoz, ill. személyhez. Így szegről-végről rokona volt a könyvgyűjtő polgármesternek, Fáy Jánosnak,⁶⁴ baráti kapcsolatban állt az ugyancsak könyvgyűjtő Nagy Gábor ügyvéddel, aki egyben a Kazinczy család jogtanácsosa is volt, és kezelőorvosa, Szentgyörgyi József ugyancsak debreceni volt, akárcsak másik orvos-barátja, Nagy Sámuel.

Mikor kerülhetett a feltételezésünk szerint Kazinczy tulajdonában lévő *Syrena* példány idegen tulajdonoshoz? Kazinczy Ferenc élete során két alkalommal is megvált könyvgyűjteményének egy-egy részétől. Míg pontosan, tételesen ismerjük a két alkalommal eladott gyűjteményt, addig azt a gyűjteményt, amely az 1806. és 1808. évi eladások után maradt, sajnos nem ismerjük pontosan és teljességében. A két eladott gyűjtemény közül az elsőt a Sárospataki Főiskola vette meg 1806-ban, ennek saját kezűleg írt jegyzéke felsorolja az eladott könyveket és metszeteket.⁶⁵ Ugyanígy ismerjük az 1808-ban Jankovich Miklósnak eladott gyűjteményét, ugyancsak sajátkezű katalógusa alapján.⁶⁶ E két gyűjteményt elemezve Csatkai Endre és Kelecsényi Gábor egybehang-

⁵⁹ GULYÁS Pál, *Kazinczy Ferenc és a könyvművészet*. Magyar Bibliofil Szemle, 1925. 37–40.

⁶⁰ *Kazinczy és a könyvművészet*. HAIMAN György tanulmánya Kazinczynak *Poetikai berke* szövegének hasonmásával. Bp., 1981. 11–12.

⁶¹ RMNy 39.

⁶² *Magyar régiségek és ritkaságok*. 1. köt. Kiad.: KAZINCZY Ferenc. Pest, 1808. Institoris Károly. 224 l.

⁶³ *KazLev* III. köt. Kazinczy és Virág Benedek levelezése az 1803–1805. évekből: 566., stb.

⁶⁴ Akinék könyvtára majd a tibolddaróci Fáy-könyvtár alapjait veti meg.

⁶⁵ Közölte BARCZA József, *Kazinczy első könyvtára Sárospatakon*. II. MKsz 1963. 92–98.

⁶⁶ OSzK Kézirattár: Oct. Lat. 2. A Jankovich-gyűjtemény révén Kazinczynak ez a könyvtára az OSzK-ba került.

zón megállapították, hogy mindkét gyűjtemény jellegében leginkább az Apponyi-féle hungarikum gyűjteményre hasonlít, tehát magyar vonatkozású, külföldön megjelent művek dominálnak benne és feltűnően kevés köztük a régi magyar könyv.⁶⁷ Már ennek alapján is feltételezhető volt, hogy Kazinczy egyik alkalommal sem vált meg teljes könyvtárától, amikor a súlyos anyagi gondok miatt könyvek eladására kényszerült. Az az idézett levél is, amelyből megtudni, hogy Zrínyi és Tinódi műve megvan könyvtárában, 1811-ben íródott.

Nagyon valószínű, hogy Kazinczy halála után a szorító anyagi gondokkal küszködő Kazinczy család egyenként is értékesítgette a megmaradt könyveket,⁶⁸ és unokaöccsére, Kazinczy Gáborra egy, már némileg „megdézsmált” könyvtár maradt: nem tudni, hogy a sokszori áthelyezés és átrendezés során, míg Kazinczy Gáborhoz eljutott, mennyi híja lett az eredeti gyűjteménynek. Ismeretes, hogy Kazinczy Gábor nem hogy el nem adott példaképének, Kazinczy Ferencnek rendkívül becses gyűjteményéből semmit, hanem nagy anyagi áldozatokkal a költő írásainak megvásárlásával a hátrahagyott kézirat- és levelezés-gyűjteményt gyarapítani igyekezett. Ha tehát feltételezzük, hogy Kazinczy Ferenc egész életében megtartotta *Syrena*-kötetét, akkor az csak egy időpontban válhatott ki Kazinczy könyvtárából, éspedig közvetlenül Kazinczy halála után, 1831-ben. Nagyon valószínű, hogy a Kazinczy utáni tulajdonos volt az a László Alajos, akinek neve jelenleg is olvasható a kötet címlapján.

Ha az eddig elmondottak alapján valószínűsíthető is, hogy a kötet egykor Kazinczy Ferenc tulajdona volt — azt megelőzően pedig szükségképpen Ráday Gedeoné,⁶⁹ nem lehet említés nélkül hagyni azokat az érveket sem, amelyek ellene szólnak. Ezek egyike, amely valóban gondolkodóba ejtő, hogy sem neve nem szerepel possessorként a kötetben, sem kézírásos bejegyzések nem találhatók tőle. Bár — Hubay Ilona megállapításával szemben⁷⁰ — egyáltalán nem volt általános gyakorlata Kazinczynak, hogy nevét bejegyezze könyveibe. Mégis számos bejegyzés van az ugyancsak Nagy Istvánt megelőzően Kazinczy birtokában lévő Tinódi *Chronicájában*, és a szöveggel kapcsolatos megállapításait összegezve nevét és a dátumot is beleírta a kötetbe.⁷¹ Ezzel szemben, szűrőpróbaszerűen átvizsgálva a Jankovich-gyűjtemény Kazinczytól vett és jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban lévő példányait, tíz esetből nyolcban nem volt bent sem neve, sem más, tulajdonosságára utaló bejegyzés.

Másik ellenérv lehet, hogy ő, aki szinte mindenről írt, ami körülötte vagy munkájával kapcsolatban történt, miért nem említette, hogy saját *Syrena*-példánya hiányos, vagy az utólagos nyomtatásra-pótlásra miért nem utal sehol egy szóval sem?

Nyomós ellenérvnek látszik az is, hogy ha ez a példány ment át a váradi cenzor kezén, aki azt — bizonyos kihagyásokkal — jóváhagyta, miért nem szerepel rajta a cenzor „admittitur”-ja? Ha ez rajta volna, akkor az valóban kétségtelenné tenné Kazinczy tulajdonosságát. Elképzelhető azonban, hogy ezt az előzéklapra, vagy a nyomtatott szöveg utáni üres levélre írta a cenzor, amelyet vagy még Kazinczy, vagy 1856-ban Nagy István idejében a könyvkötő eltávolított.⁷² Természetesen külön lapra is írhatta a cenzor megjegyzéseit és engedélyét.

⁶⁷ CSATKAI Endre, *Kazinczy Ferenc könyvtárából származó kolligátum*. MKsz 1959. 360–362. — KELECSÉNYI, i.m. MKsz 1963. 339.

⁶⁸ CSATKAI Endre, i.m.

⁶⁹ Ha Rádaynak két példánya volt, minden bizonnyal nem az ép, hanem inkább a csonka példányt adta volna át Kazinczynak. Ráday teljes, ép *Syrena*-példánya jelenleg is a Ráday gyűjteményben található, 1,61 jelzet alatt.

⁷⁰ HUBAY Ilona, *Kazinczy Ferenc a könyvtárát*. MKsz 1946. 37–45.

⁷¹ RMNy 109 (OSzK: RMK I 33 — 3. példány)

⁷² Ma már nem az eredeti előzéklap található a kötetben, hanem az (a valószínűleg a kötetéskor bekerült lap), amelyen Nagy István bejegyzését olvasni, l. a 20. jegyzetet.

G. Subarich 1651

P E R O R A T I O.

Eghöz vittem immár nagy hírű munkámat,
Mellyet irigy űdö sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragia, sem vas el nem ronthat,
Sem az nagy ellenség irigység nem árthat.

Es mikor az à nap el jűn, melly testemen
Chak uralkodhatik, foggyon-el éltemen,
Hatalma magamnak ugyan nagyob részem
Hordoztatik széllel az magas egeken.

S-honnan Scitiabul ki jűt Magyar vitéz,
Merre vitézséget látta világ nagy rész
Azokrul helyekrűl minden szem reám néz
Hirrel bőchűlettel, valamig világ lesz.

De hiremet nem chak keresem pennammal,
Hanem rettenetes bai-vivo szablyammal;
Mig élek hartzolok az Ottoman hoddal,
Vigan burittatom hazám hamviaval.

F I N I S.

Walzel Ágoston Frigyes, 1851

BEREKESZTES.

Véghez vittem immár nagy hírű munkámat,
Mellyet irigy üdö sem tűz el nem moshat,
Sem az ég haragia, sem vas el nem ronthat
Sem az nagy ellenség, irigység, nem árthat.

És mikor az a nap el jün, mely testemen
Chak uralkodhatik, foggyon el éltemen
Hatalma; magamnak ugyan nagyob részem
Hordoztatik széllel az magas egeken.

S-honnan] Scythiabúl kí jüt Magyar Vitéz,
Merre vitézségét látta világ nagy rész,
Azokrul helyekrül minden szem reám néz,
Hírrel, böchülettel, valamíg világ lész.

De hiremet nem chak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes baj-vivó szablyámmal.
Mig élek, hartzolok az Ottomán hóddal.
Vígán burittatom hazám hamuiával.

R. 3

Szólni kell a British Library-beli példány nyomtatott szövege után kötött *Török Áfium* kéziratáról és a kettős címlap baloldalát díszítő, tengerre szálló vitézt és két szirént ábrázoló képről is. A kézirat *Török Áfium* meglehet, hogy Kazinczy tulajdonában volt, ha nem is egybekötve a *Syrenával* (1803-ban bizonyára nem volt egybekötve azzal, mert egyrészt így nem vitte volna cenzor elé, másrészt akkor még nem is ismerte Zrínyinek ezt a prózai munkáját), valószínűbb, hogy csak Nagy István idején került össze a két mű.

A nyomtatott címlappal szemközti, az őskiadásban szereplőtől eltérő képet sikerült azonosítani, mint Walzel Ágoston Frigyes könyomatát, amely 1851-ben készült, és szerepel az 1853. évi Kazinczy Gábor — Toldy Ferenc féle kiadásban a címlap után,⁷³ ezzel az aláírással a kép alatt: „Az eredeti kiadás címlapjának mása. Kőről nyomt. Walzel Ág: Frigyes 1851.”

A kép alatt baloldalt: „Metsz. Subarich György 1651” olvasható, tehát úgy látszik, hogy Pest egyik legtermékenyebb és legjobb nevű litográfusa mintegy évfordulóra készítette.⁷⁴ Ez az „eredeti kiadás címlapjának mása” kifejezés megtévesztő, hiszen a Walzel-féle nyomtat az eredeti rézmetszettől rajzában teljesen eltér, nemcsak a más technikai eljárás okozta különbségekről van szó, hanem a vitorlán lévő betűk rajza, és a szirén alakok mozdulata is más. Emellett természetesen magán viseli a kor, a 19. század közepének stílusjegyeit is. A valóságot jobban fedte volna, ha azt írja, hogy „az eredeti címlap után kőről nyomtatta ...”

Walzelnek ez a műve nem szerepel a munkásságát felsoroló jegyzékben, a ránmáradt több, mint nyolcvan könyomata között.⁷⁵ Minthogy e könyomatokat külön lapként, kereskedelmi forgalomban is árulták, rendszerint a könyvárusok, nem volt nehéz hozzájutni. Áruk jóval alacsonyabb, példányszámuk jóval magasabb volt az ekkor már visszaszorulóban lévő rézmetszetekhez képest — amilyen például Subarich eredeti metszete volt. Nagyon valószínű, hogy Nagy István idejében, az újrakötés alkalmával ragasztották be ezt a litográfiát az eredeti nyomtatott címlappal szemközti lapra, de úgy, hogy alóla lehagyták Walzel nevét és az évszámot.

Az a kötet tehát, amely ma a British Library-ben található, áll egyrészt a Cosmerovius bécsi nyomdász által kiadott, 1651-ből való, ún. őskiadásnak egy hiányos példányából, amelyet valószínűleg 1803 körül kiegészítettek tíz levélnyi Debrecenben újrasedett és nyomtatott szöveggel. Amikor ez készült, a kötet feltételezésünk szerint Kazinczy tulajdonában volt, de címlapképe még nem volt. (Természetesen nem volt akkor sem, amikor Kazinczyt megelőzően Ráday Gedeon birtokában volt. Ekkor azonban a hiányzó szövegrészek még kézírással lehettek pótolva.) Utóbb, Nagy István idejében, 1856-ban a kötetet újrakötötték és kiegészítették egy 1851-ben készült litográfiával, amelyet a hiányzó címlapkép helyére⁷⁶ ragasztottak és valószínűleg ugyanekkor került a kötet végére a *Török Áfium* kéziratok másolata is. Ez utóbbi sem Ráday sem Kazinczy idejében nem tartozott a kötethez.

E néhány gondolattal talán sikerült felvázolni egy, az elmúlt századok során is ritkaságként becsült kötet sorsát és ennek kapcsán némi adalékot hozzátenni Zrínyi Miklós *Adriai tengernek Syrenaia* kiadástörténetéhez.

⁷³L. a 29. jegyzetben a 3. sorszámmal ellátott kiadást.

⁷⁴A litográfiát tartalmazó 1853. évi kiadásra Hausner Gábor volt szíves felhívni figyelmemet, akinek segítségével ezúton is köszönetet mondok.

⁷⁵ GERSZI Teréz, *A magyar körajzolás története a XIX. században*. Bp., 1960. 37, 43, 72, 213–214.

⁷⁶Nem pontosan úgy, ahogy az őskiadásban: ott a címlapot megelőző levél rektóján található a metszet, míg a British Library példányában — mintegy kettős címlapként — a nyomtatott címlappal szemben, baloldalt van a rajz.

AN UNKNOWN VARIANT OF ZRÍNYI'S *SYRENA* AND KAZINCZY

Of the 28 extant copies of *Syrena* written by the great Hungarian poet Miklós Zrínyi the one possessed by the British Library, London reveals interesting connections. Although the body of the volume is the original Vienna 1651 edition, ten leaves of the volume are only imitations of the original edition: they were actually printed at a later date.

On the basis of typographical marks shown by the supplementary leaves one was inclined to think of some edition about the turn of the 17-18th centuries — however, Zrínyi's *Syrena* was not re-edited until 1817. From a damaged initial letter it could be concluded that these leaves were printed in Debrecen, in the City Printing Shop and typographical evidence has shown that they could not be printed later than 1812 because these type faces were no longer in use. That is, the leaves were not taken from some later edition, but they were separately printed for this particular copy of an unknown possessor.

Although the typographical material of the supplementary leaves is different from that of the 1817 edition prepared by Kazinczy, its text variants almost exactly agree with those of his edition.

Neither is the frontispiece original: it is a lithography made in Pest in 1851 after the original cut by Subarich 1651.

As to the provenance of this volume, the British Library has bought this work of Zrínyi from István Nagy's collection sold by auction in 1869. The author suggests that at the time when the supplementary leaves were printed, its owner was possibly Kazinczy, who himself being devoted to Zrínyi's poetry took the trouble to have the missing leaves printed.

EGY STÍLUSTÖRTÉNETI VIZSGÁLÓDÁS NÉHÁNY TANULSÁGA

A XX. század első fele magyar költészeti termésének áttekintése alapján

A kiemelt időszak élén — a századelőn — a szecesszió állt: a magát utoljára stílusnak hirdető művészi irányzat, mely az irodalmon kívül a képzőművészetekben és a zenében éppúgy jelen volt, mint az építőművészetben, vagy — nem is utolsó sorban — az iparművészetben. Az időszak befejezésének idején — a század közepén túljutva — a vizsgált termés kiérlelését követő években kezdtek alakulni a különböző művészetek területein azok a változások, melyeket majd — alakuló filozófiai nézetek rokon jegyeit is figyelembe véve — megint közös elnevezés alatt kísérel meg egységbe fogni egyfajta szakmai rendszerezés. (A „klasszikus”, majd az „avantgárd modernség” nagy hulláma után a „posztmodern” irányzatról szólva.) Nem volt tehát teljesen véletlenszerű az időbeli kimetszés. Akkor sem bizonyul ilyennek, ha jobban odafigyelünk a határainkon messze kívüleső összefüggések hálózatára, hazai és „kelet-európai” viszonylatban azonban jellegzetesen történelmi időtényezőkre is hivatkozhatunk, amikor róluk szólunk. Olyan művek adták kutatásunk első darabjait — illetve ezek csoportjait —, melyek még az úgynevezett békeévekben íródtak — azokban, amelyek közvetlenül előzték meg az első világháborút és a vele fölérősödő radikális társadalmi törekvéseket — az utolsó darabok ezzel szemben abból az időszakból származnak, melyekben már megindult a két világháborút követően kialakult, magát szocialistának mondó társadalmi rendszer (illetve az ilyen rendszerek) bomlása.

Milyen tanulságok levonására adhat indíttatást ez az anyag?

A tétovázások állapotából elmozdító első lépéseket talán valamilyen kettős tagadásnak a jegyében lehet a legnyugodtabban megtenni.

Annyit ugyanis mindenképpen elmondhatunk, hogy sem belső összefüggéseket nélkülözőnek nem mutatkozik az anyag, sem külső okok nem teszik teljesen lehetetlenné annak áttekintését: lassan elének rajzolódnak benne olyan vonalak illetve láncolatok, melyek működő, többé-kevésbé meghatározható törvényekre engednek következtetni.

Ezek sorában a különböző stílusirányzatok említése — már a stílusvizsgálatok hagyományosságára hivatkozva is — kaphatja az első helyet.

A „stílus” szó használatának rendkívüli és nem is mindig tudatosított sokfélesége ugyanakkor szükségessé teszi, hogy megálljunk ennek kimondásakor. Az egyik angol nagyszótárban elkülönített közel harminc értelmezés-változatból a *történelmi* változások megkülönböztetését célzó szakmai szóhasználatok ugyan csak valamivel kevesebbet ismerhetnek el a magukénak, mégsem csoda, ha egy pontos fogalomhasználatra törekvő kutató arra érezte magát indítva, hogy szakmája jeles szerzőinek a „stílus” szót használó munkáit letéve kijelentse: „Nem csoda, hogy a szóhasználat ... bizonytalanságában, sőt ellentmondásosságában helyell-közszel kétségbe vonják, hogy a 'stílus' szó egyáltalán nyerhet-e értelmes felhasználást tudományos szövegekben.”¹ Nem minősíthető tehát merő fontoskodásnak, ha valaki — mintegy „használati utasítást” adva — hozzávetőlegesen meghatározza, értelmezi saját szóhasználatát — anélkül, hogy ezt kívánná azután másokra (egyedül helyesként) ráerőltetni.

¹ J. ANDEREGG, *Literaturwissenschaftliche Stiltheorie*. Göttingen, 1977. 9.

Először is kimondást kíván ezek szerint itt az, hogy történeti értelemben véve (időbeli különbségek megjelölésére használva) a szót a továbbiakban szemlélet- és magatartásformáknak részben külső körülmények változásától is meghatározott különböző művészi megnyilatkozástípusait nevezzük stílusoknak. Figyelembe véve a rendszerezésnél a különböző időszakok által mintegy „kínált” művészi témák, *alapelemek*, szemléletalakító *gondolkodásmódok* és különböző természetű *alkotástechnikai* eljárások közti művészi választások eredményeit — föltéve, hogy ezek kimutathatók legalább két-három jelentős, kortársaikra hatni tudó művésznek a munkásságában.

Az „elemek” közé számíthatók itt az irodalom esetében a „preferált” (valamilyen vonzódásoknak illetve hatáskeltési szándékoknak a következtében az átlagnál gyakrabban használt) szavak és szószervezetek; az „alkotástechnikai eljárások” közé a mondat-, a strófa- vagy akár az időskiszerkesztés sajátosságai, vagy pl. a ritmusteremtés különböző módjai. (Beleértve ebbe a hangzás különböző tényezőin túl a gondolatritmus esetleges kialakítását, a mondatyszerkesztésből, a belső képek vagy értékváltozások szabályosságai-
ból kialakítható rendszereket is.) Mással az a lehetséges tényező a legszélesebb skáláját figyelembe vevő eljárás látszik indokoltnak — arra a megfontolásra alapozva, hogy a különböző szemlélet- illetve magatartásváltozások (kisebb vagy nagyobb mértékben) mindezek összességében tudják éreztetni a maguk hatását.

Indokolt ehhez — más vonatkozásban — azt is hozzátenni, hogy a végzett stílusvizsgálatok elsősorban *leíró* célzatúak voltak. Abból az elvből kiindulva, hogy a különböző stílusok (stílusirányok) között semmi okunk nincs eleve értékrendet föltételeznünk: legfőljebb történeti tényezőként vehető utólag visszatekintve számba, hogy az egyikben esetleg több érték született, mint amennyi a másikban.

Térjünk most már rá ezeknek a leíró vizsgálatoknak a rövid összegezésére. — Azt remélve, hogy ennek alapján majd néhány általánosabb érvényű megállapításra is lehetőség nyílik.²

A szimbolizmus szerepe — mint ismeretes — igen nagy a század első két évtizedében, elsősorban költészetünk területén. Adynál viszonylag hosszú időn át érvényesült meghatározó erővel ez az irány, főként az első évtized derekától kb. 1910-ig. A legértékesebbek közt számon tartott darabok túlnyomó többségükben vagy legalábbis nagyobb részükben ide sorolhatók, de még az 1914-ből való, a kiemelkedő versek közé számító *Az eltévedt lovasban* is uralkodó ennek a szerepe. Nem ritkán újulnak meg eközben a romantika némely elemei: titokzatos lények által lakott különös várak, holdfénnel beezüstözött rémalakok, ködülte tájakon kísértő ősök látványai válnak így titkos másodjelentések hordozóivá, anélkül, hogy ez művészi zavart okozna. — Legfőljebb az újszerűség varázsa ad ilyenkor különös fénytörést a nyilvánvaló régiesség patinája. Más változatban mutatkozott meg a szimbolizmus — illetve bizonyos szimbolisztikuság — Babitsnál (pl. a *Vakok a hídon*, a *Fekete ország*, a *Sunt lacrimae rerum* vagy a *Régi szálloda* soraiban); nem teljes egyértelműséggel és viszonylag ritkán. Kosztolányi költészetének háború előtti évtizedeiben is érvényesült ez a szemlélet- illetve alkotásmód (pl. *Régi vidéki ház*, *Az óra áll*), a színesztéziák alkalmazásával egyidejű másodjelentés-sugallás viszont az *Őszi koncert* sorain túl *A szegény kisgyermek panaszainak* számos darabjában

² Maga a tüzetesebb leírás részben későbbi folyamat. Részben már közzétett, részben kéziratban elkészült anyagként a következőkre lehet hivatkozni: TAMÁS Attila, *Huszádi stílusproblémákról a Radnóti-életmű kapcsán*. It 1972. 620–635; Uő., *Klasszicizáló törekvések századunk magyar költészetében*. ItK 1985. 639–649; Uő., *Tóth Árpád és a századeleji stílusirányzatok*. ItK 1986. 393–397; Uő., *Stílustörténet és műtipológia* (Tanulmányok a XX. századi magyar irodalomról) Studia Litteraria (Red. I. BITSKEY et A. TAMÁS) XXVII. Debrecen, 1989. — DOBOS István, *A magyar századforduló novellatípusai* (Bölcsészdoktori értekezés, Debrecen, 1988); FÜLÖP László, *Emberkép és lélekrajz* (Fejezetek a huszádi századi magyar regény történetéből) Kézirat.

is fölismerhető — kevésbé filozofikus jelleggel. ³ (Későbbi remekei egynémelyikében is megjelent még belőle valamennyi — például a *Szeptemberi áhítat* megfejthetetlen üzenetek hordozóiként megjelenő jelenségegyüttesében — anélkül azonban, hogy ezáltal uralomra is jutott volna.) A többi nyugatosnál viszont inkább csak szerényebb szerephez jutott ez az irány, a verseket színező-árnyaló tényezőként.

Az impresszionizmusnak úgyszólván az egészéről az utóbbiakhoz hasonló megállapításokra kellett jutnunk. Úgyszólván kivételként vehetjük csak számba — korábban elterjedt vélekedésektől eltérni kényszerülve — Tóth Árpád remekét, a *Körúti hajnalt*, melyet valóban csaknem egészében a pillanat egyedi, mulékony varázsú színképárzata tölt be. (Még itt is fontos szerep jut azonban a pillanat benyomásait élesen elhatároló tér- és időbeli „keret”-nek: a maga sivár tűzfalainak szegényes szürkességben megjelenő álmos vichházmestereinek és „józan robot”-ba vivő csikorgó járműveinek korántsem impresszionista arculatával. Hiszen az egyetlen perc varázsát éppen az teszi itt annyira lenyűgözővé, hogy merőben másszerű környezetben szikrázik föl. Az impresszionizmusra nagy mértékben jellemző szerkezetlazítás helyén itt tehát úgyszólván drámai építkezést találunk.)

Az impresszionisztikusan laza szerkesztés, a könnyed hangulatiság, lágy tónusosság vagy éppen az eleven színgazdagság máskülönben gyakori a kor magyar irodalmában. Főként a prózában — Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső, Szomory Dezső és mások munkáinak egy részében —, de például Kosztolányinak, Juhász Gyulának vagy Adynak a költészetében is. Azokról a jelentősebb költői művekről azonban, melyeket korábban a maguk egészében az impresszionizmushoz soroltak a szakmai hivatkozások, többnyire már kiderítették a kutatások, hogy besorolásuk tévedésen alapult. (Pl. Babits: *Messze, messze*, Kosztolányi: *Mostan színes tintákról álmodom*, Juhász: *Magyar táj, magyar ecsettel*. Itt majd a romantikus elvágódás, majd a szürkesség ellenében feltámadó színesség-igény jelentkezik, éppenséggel széles ecsetkezelést alkalmazva — inkább a szecesszió egy részére jellemzően. — Más tekintetben: a pillanatnyiség kiemelésével mutatnak impresszionista sajátosságokat az olyan versek, mint Kosztolányi *Francia lánya* vagy József Attila *Kultúrja*; ezekben sem ismerhetünk azonban „tisztá” esetekre, más irányzatok által érintetlenül hagyott művekre.)

Ez a stílusirány a festészetben és talán még a zenén kívül, önnön természetéből adódóan, inkább csak *módosító* — a szerkezetet vagy a felszínt fellazító, ezt árnyaló — mint amennyire *meghatározó* tényezőként tud érvényesülni az egyes művekben. A pillanat benyomásai iránti fogékonyság felfokozódása éppoly kevésbé alkalmas ugyanis arra, hogy több művészetben (vagy legalább műfajoknak a sokaságában) váljék az alkotási folyamat egészének irányítójává, mint később például az egyébként merőben más természetű kubista térszemlélet, a száraz tárgyilagosság vagy — mondjuk — a lét abszurdításának átélése.

A szecesszió és a szimbolizmus viszont nem ritkán került egymással részleges vagy úgyszólván teljes átfedésbe. Alkalmanként még impresszionista sajátosságokat is asszimilálva. Ezért is lehet bizonyos létjogosultsága a Király István által alkotott „esztétizáló modernség” gyűjtőnévnek⁴ — annak ellenére, hogy ez a kategória a fejlődésvonalak tüzetesebb nyomon követését már akadályozza a maga túlzott általánosításával. A józan tapasztalás által megfoghatatlan, érzéki területek egybeomlásával észlelhető titkok, a szellemi arculatú másodjelentések megsejtetése és az élvezet kifinomultság kultusza valóban szételemezhetetlenül egynek tud mutatkozni egy-egy műben. (A festészetben

³ RÁBA György, *Babits Mihály költészete (1903–1920)*. 1981. — Vö. majd az impresszionizmusról mondottakkal is; KELEMEN Péter, *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*. Bp. 1981.

⁴ KIRÁLY István, *Ady Endre*. Bp. 1972. 256–294.

ugyanúgy, mint az irodalomban. Akár egy-egy kivételes pillanat — impresszió — iránti fogékonysággal is természetes módon „össze tudnak találkozni”, gondoljunk például a *Párizsban járt az Ősz* ismert soraira.) Mégis világos, hogy nem szükségszerűen egy ez a kettő, hiszen az előbbi sokkal korábban jelentkezik az irodalom fejlődésmenetében, és nemcsak Baudelaire, Rimbaud, Mallarmé, Rilke vagy Blok lírájában léteznek teljesen függetlenül a szecesszió festészeti, iparművészeti vagy zenei hatásaitól, hanem időnként majd például Ady költészetében is. (A világháborúban írt — hosszú évek „előkészületei” során kiérlelődött — *Az eltévedt lovas* például egyértelműen beletartozik a szimbolizmus vonulatába, noha már elhagyta egyik előzményének, *A magyar Ugaron*nak azokat a jegyeit, melyek azt még a szecesszióval is összefűzték: a gyűrűző indák, a szerelmesen bódító illatok és a virágkeresés motívumait.) — A szimbolizmus esetében főként a kifejezésre jutó világszemléleti tényezőknek szólhatunk a meghatározó erejéről, míg a szecesszióban a felületi jegyek szembeötlően közös arculata tud egymással sok mindent összekapcsolni; a szimbolista ihletésben így több a „mélység”, míg a szecesszió a maga látványosan egységes felületével átfogóbbnak mutakozó irányzat-tá tud bontakozni. (Akár lényegi különbözőségek időleges elleplezésére is vállalkozva. Nem véletlen pl., hogy az építőművészetben néha már az empire-éval rokon dekoratívítás felszíne alatt készülődik a modern konstruktivitás geometrikus egyszerűsége, s a „cifra szűrők”-től, „kényes, büszke pávák”-tól átvett díszes népiesség mélyén néha akár a népi — esetleg éppen az ősi, primitív — kultúrák szellemének éledése is megfigyelhető, noha máskor a felület látványossá, szokatlanná színezésének tényezőjévé, élveteg dekorativitáskultusszá is szimplifikálódhat.) Az irodalom területén ez a két irányzat terjedt el talán a legszelesebb körűen: Ady költészetének későbbi (háború alatti) szakaszából sem lehet kivenni sem az egyiket, sem a másikat anélkül, hogy annak lényegi értékein ne ejtenénk csorbát. (Holott ekkor sok más — régibb és újabb — irányzat is érezteti rajta a hatását.) A kevésbé kiemelkedő lírikusoknak (Somlyó Zoltánnak, Nagy Zoltánnak, Kemény Simonnak és másoknak) a munkásságán túl azonban már inkább csak a fiatal Kosztolányi kevésbé kiforrott verseiben lehet kimutatni a szecessziónak, illetve a szecesszió és a szimbolizmus egybefonódásának a példáit (*Őszi koncert* stb.), míg Babitsnál a nagyobb súlyú darabok közül inkább csak az indázó sorokból bontakozó *Danaidák* és az *Esti kérdés* vehető számításba a példák keresésekor.

Kiemelést érdemel viszont ebből a szempontból — részleges, ún. műnemi eltérése ellenére — Balázs Béla alkotása, a színpadra állítható, mégis inkább képzeletösztönző olvasást vagy zenei-összművészeti megjelenítést kívánó verses mesejáték: *A kékszakállú herceg vára*.

A realizmus, mely a múlt századi költészet területén igazában nem tudott érvényre jutni (csak a klasszicizmus, a romantika és a biedermeier megjelenési formáit módosítva adott fontos, esetenként egyenesen kiemelkedő értékeket) — csak az előbbieknél később: a harmincas évek küszöbén kezdett kibontakozni, s majd főként Illyés Gyula és Szabó Lőrinc ekkortájt átalakuló életművében lett éveken át fontos tényezővé. Anélkül, hogy valamikor is egyeduradalomra jutott volna. Nagyjából ezzel egyidejűen átmenetileg József Attilánál is jelentkezett, és mintegy két évtizeden át medret is adott értékes versek lazább egymásutánjának (pl. *Tiszazug, Betlehem, Holt vidék*) — anélkül azonban, hogy ez az egymásután valamilyen megszakitatlan áramlattá növekedett-terebélyesedett volna.

Az avantgárd irányzatok némiképp bizonytalan csírázásai már a tízes évek elején is kimutathatók. (A korábbi fejlődésment lassúságát követő felgyorsulás az irányzatok hirtelen egymásba torlódásában is megmutatkozik.) Mint ismeretes, elsősorban Kassák Lajosnak a költői munkásságában lettek ezek erőteljesekké, az ő nyomán azonban sok kisebb életműben is feltörnek, helyenként pedig már a *Nyugat* lírikusainál — nem utolsósorban Ady Endre későbbi pályaszakaszán — is mutatkoztak közvetlenül velük analóg sajátosságok. Az átalakulás általános igényeinek jeleként az „izmusok” közül elsőként színre lépő futurizmus többnyire a *jövő* művészetének tekintette magát,

ilyen rangra tartott igényt. A futurizmustól is tanuló, a tízes évek derekán már táborát is szervező Kassák olyan jelszót írt folyóiratának címodalára, amely ugyancsak az új indulásának utal egyik fontos mozzanatára — egyfajta „aktivizmus”-ra⁵ — s hangsúlyozandónak érezte, hogy nem a különböző országokban egymást követően porondra lépő, egymástól eltérő jelszavakat is megfogalmazó csoportosulásoknak akar az egyikéhez vagy a másikához kötődni, inkább ezek közös sajátosságait kívánja egyéni változatban továbbalakítani. Ezek a tények is indokoltá tehetik, hogy itteni vizsgálódásaink menetében ne fordítsunk különösebben sok energiát arra, hogy sikerüljön az egymástól megannyi részletben eltérő „izmusok” föltehető hatását egymástól elkülöníteni. (Máskülönben is ismeretes, hogy a maguk korában gyakran használták a különböző irányzat-elnevezéseket egymás szinonimáiként — ha nem éppen egymással összekeverve.) A szimbolizmus, az impresszionizmus és a szecesszió „esztétizáló modernség”-ével radikálisan szembeforduló, ezeknél magasabb hőfokra fölhevített, zaklatottabb vagy éppen tépettebb irányzatoknak a „társaságában” inkább csak azok a törekvések kívánhatnak elkülönített említést, amelyekben fölerősödtek az olyan konstruktív szándékok, melyek főleg a verssorok olvastán kialakuló belső látvány vonalainak szilárd rendbe foglalására irányulnak. Ez azonban már talán teljesen külön irányzatnak is tekinthető. (Tehát az expresszionista, az epizódszerűbb dadaista és a szürrealista hullámmal párhuzamos, illetve azt követően fölerősödő *konstruktivizmus*nak az a része, amelyikre eredeti értelmében is ráillik ez az elnevezés. Azoknak a konstruktív törekvéseknek a kibontakozása, melyeknek egy része már a futurizmuson belül is érvényesült. A képzőművészetekben a kubisták kötötték őket leginkább össze „a többiekkel”, az irodalomban azonban a valóságos kubizmusnak nem lehetett jelentősége: ha találkozunk is a szakirodalomban ezzel a megjelöléssel, legtöbbször téves illetve megtévesztő szóhasználattal van ilyenkor dolgunk.)

Ez a nem teljesen homogén modern — „avantgárd modernségű” — költői fejlődés-vonal időben jobban elnyúlt a korábbiaknál, úgyiszlén Kassák Lajosnak a haláláig, anélkül, hogy valamelyik belső szakaszát egyértelműen hanyatlásként kellene elkönyvelnünk. Színvonalas írásműveknek mondhatni kivételesen gazdag együttesével találkozhat ennek a fejlődési hullámnak a kutatója: a kisebbek mellett József Attila, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc neve a „fő sodor” alkotói közül is számbavételt kíván, és még Babits, Kosztolányi, Radnóti, Vas, Déry, Németh Andor több vagy kevesebb versének megemlézése elől sem lehet erről szólna elzárkózni. Nem kevésbé fontos ugyanakkor az a jólismert tény sem, hogy Kassákot leszámítva mindegyiküknek az esetében rövid időn belül ér véget az az időszak, melyekben az „izmusok”-nak, az avantgárd irányzatoknak a dominanciájáról is szólhatunk. Ez néhány év múlva valami másnak adja át a helyét.

Mindezeknek a mozgásoknak a sorozatában pedig több más irányzat is megjelent. Majd rejtettebb, majd nyíltabb változatokban érvényre jutottak ezeknek az évtizedeknek a folyamán egyfajta klasszicizálásnak a törekvései is. Nagyobb esztétikai értékek létrehozásában inkább csak a negyvenes évek első felében játszottak ugyan szerepet, jelenlétüket azonban egy négy évtizedre széthúzó időben éreztették. (Elszórtan az egész Babits-életműben jelen vannak — az *In Horatiumtól* kezdve a *Hadjárat a Semmi-be* és az *Egy filozófus halálára* darabjain át a *Jobbak elmaradnak* és a *Zsendül már a tavasz* soráig. Kosztolányinál főként a *Februári* ódában és a *Marcus Aureliusban* jutnak meghatározó jelentőséghez. Az antikizálástól az avantgárdon és az új tárgyiasságon át modern

⁵ Derék Pál rámutat arra, hogy ez inkább csak párhuzamba állítható a *Die Aktion*nak ill. a német aktivizmusnak a programjával, nem mutatja annak hatását. — Pál DERÉKY, *Ungarische Avantgarde-Dichtung in Wien 1920–1926*. (Habilitationsarbeit an der Universität Wien, 1990.)

klassziczizálásig jutó Radnóti eklogái közismerten ott vannak az irányzat reprezentánsai között.)

Aligha kétséges, hogy akkor is hiányos lenne a korszakról adott színekpérvázlat, ha a jelenségek változatos együttesén belül nem nyernének kirajzolást a népköltészeti hatások vonulatai is, melyek közül a korábbi már a tízes évek legvégén kezdett jelentkezni. Ezek évtizeden át kimutathatók, nemegyszer legnagyobbjainknak a munkásságában is — noha nem okvetlenül szorosan egymást folytató költemények egymásutánjában.⁶ A dalszerűbb, nyugalmasabb, harmonikusabb változatok mellett alakult ki az a disszonásabb, balladaibb vagy esetleg éppen „ösköltészetibb” típus, mely Weöres Sándor esetében közvetett módon a primitív költészet szemléleti- és kifejezőeszközeinek a felújításához is elvezetett. (Amihez a képzőművészetekben leginkább a kubizmus és a néger plasztika „találkozása” mutatkozik hasonlóan.) Remekművek ugyan csak elvétve keletkeztek ezeknek az áramlatoknak „a fő sodrán belül maradva” (mint például Sinka *Anyám balladát táncol* című verse), de például Illyés kiemelkedő alkotásai közül az 1950-ben írt *Két kéz* éppoly kevésbé jöhetett volna létre nélkülük, mint bő évtizeddel korábban *A Kacsalábonforgó Vár*, vagy József Attila életművében a *Medvetánc*. (Más-törekvéseit képviselve illetve folytatva a népiességek.) És majd még az ötvenes évek derekán is hozzájárul ennek az irányznak egyik válfaja ahhoz, hogy más áramlatokkal összetalálkozva magasszintű művészi szintézisek keletkezessenek: elsősorban Juhász Ferenc és Nagy László munkásságának néhány kiemelkedő darabjában.

Önmagában az a tény, hogy fontos életművek, (mint például a Füst Miláné), nehezen elhelyezhetőnek bizonyulnak egy ilyen irányzati „térkép”-nek azokon a területein, amelyeket viszonylag jól körül lehet határolni, nem kívánna nagyobb figyelmet, hiszen az ilyet végeredményben be lehet sorolni a szabályokat ugyan soha nem erősítő, azok létét azonban nem okvetlenül megkérdőjelező kivételek lazább együttesébe. Szembe-ötlőbb viszont ennél az a körülmény, hogy ha a korszaknak (illetve a többé-kevésbé korszaknak tekinthető, bár nem teljesen zárt egységet határoló *időszaknak*) azokat a költői műveit állítjuk egymás mellé, amelyeket a kutatás — nagyjából összhangban az írói-olvasói-előadóművészi „holdudvar”-ral — a legkiemelkedőbbeknek ismer el, akkor — Ady szimbolizmusának kivételesen gazdag termésén túljutva — az előbb említetthez hasonló nehézséggel találjuk magunkat szemben. A *Hajnali részegség* és a *Szeptemberi áhítat*, az *Ősz és tavasz között* és a *Jónás könyve*, az *Esti sugárkoszorú* és a *Tápai lagzi*, a *Téli éjszaka* és az *Eszmélet*, a *Két kéz* és a *Bartók*, a *Harmadik szimfónia* és a *Reménytelenség könyve*, a *Semmiért Egészen* és a *Tücsökgene* (az előbb említett *Két kéz* vagy a *Medvetánc*) — hogy csak mintegy mutatóba emeljünk ki néhány költői művet a „nagyok” termésének legjavából — éppoly kevésbé reprezentálják az említett irányzatok bármelyikét, mint — hogy most az előbb „viszonylag jól elhelyezhetőnek” mutatózó Ady-életműre tekintsünk futólag vissza — mondjuk az *Emlékezés egy nyár-éjszakára*.

Azt kell tehát megállapítanunk, hogy a vizsgált életművek érett termésének túlnyomó része ellenállni látszik a stílusrendszerezés szándékainak.

Szó sincs azonban itt olyasmiről, mintha ne lehetne — sőt kellene — ezeknek a műveknek az együttesében is észrevenni a felsorolt törekvések jelenlétét. Hiszen például az előbb számbavettek közül a *Hajnali részegség* egyfajta aprólékos — egy csöppet az új tárgyiaságtól is érintett — realizmusnak a szellemében „indít”, innen jut el — mesteri átmenetekkel — egy olyan extázisnak a kifejezéséig, melyben a szecessziótól nehezen elválasztható újromantika mese-szomjúsága az impresszionizmus könnyedségének (és egy lehetséges realisztikus ironikusságának) a „közrejátszása” által tud egymással mintegy érintkezésben maradni — úgy, hogy a záró szakaszban a tényeket tudomásul vevő re-

⁶Részletesebben foglalkozik ezzel az irányzattal POMOGÁTS Béla, *A tárgyias költésztől a mitologizmusig*. Bp. 1981.

alitástudat és az „esztétizáló” transzcendenciasugallás végülis magasrendű egységbe ötvöződjék. (Mással a sorok írója az „Elmondanám neked. Ha nem unnád” prózaián mindennapi beszédmodorától s az alvást a „mindennapos agyvérzegénység”-ként megjelölő szikár tényszerűségtől indulva, a csillagok szikrázó fényében „fűlziporkáz”-va megújuló gyermekkori mesevilágba feledkezésig eljutva mondhatni irányt vált: a „szájtátva álltam” egy csöppet csúfolódó-eltávolító mozzanatán át a „tudom, hogy nincsen miben hinne” józanságát, s az „izmaim lazulnak” szinte tudományosan szikár önszemléletét végül a szellemi szférákba visszakapcsoló „úgy érzem, mégis”-sel ellentétézi.) A szecesszió egyik irányzatának gazdag színpompáját hasonlóképp impresszionistikusan fellazító *Szeptemberi áhítat* is attól lesz nagy művé, hogy nem kevésbé fontos szólamhoz jut benne a halálközelség „pogány igazság”-ával, a „hideg lesz” tényeivel való szembesülés nagyonis józan mozzanata. Az *Esti sugárkoszorú* enyhén preraffaelita éteriségi titokzatossága — a maga könnyedén bódító morbiditásával — hasonlóképpen a reális szemlélet kijózanításával együtt lesz magasrendű esztétikai értékek hordozójává. Mint ahogy — merőben más változatban, a maga egyediségében tehát semmilyen hasonlóságot nem mutatva — az *Elbocsátó szép üzenet*, mely egy mitizáló szemlélet teremtményének semmivé válását, a szimbolizmus misztériumának szertefoszlását tudja kijózanultan tudomásul venni — és illúziótlan kíméletlenséggel tudomásul vettetni. A *Semmiért Egészen* nagy kezdőbetűs szavai — ha visszafogottan is — a szimbolizmus szemléletének továbbelő tényezőiként jelennek meg (annak jelzésével, hogy a mindennapiság jelenségvilágán túli, egyetemes létezésétényezőkre is vonatkoznak), a vers sorait izzító szinte barbár szenvedélyről pedig tudhatjuk, hogy az eredetileg az expresszionizmus hatása nyomán tört felszínre írójában — mindehhez itt megintcsak a realista szemlélet által kifejlesztett, önelemzésre is képes kíméletlen igazmondás társul. A realizmus egyik hajtásaként továbbágazó lélekelemzés precizitása alkot egységet a *Tücsökzene* legjobb részleteiben egy mitikus (mitizáló) szemléletmód megnyilatkozásaival, mikor a „Szép Volt, Isten Volt, Egy Volt a Világ” széjjeltörésének kijózanító megörökítését követően arról tud vallani, hogy bensőjében hogyan — milyen elkülöníthető fokozatokban — tér vissza énje „szigetfénytenger” egyik „fényporszem”-ének minőségében a Kozmosz csodájába. (Leginkább a *Közjáték: az elképzelt halál* c. részben.) A *Nyugat* hagyományainak szellemében író fiatal József Attila még nem kellő erővel próbálkozott — a maga nemében ugyan bravúros szonettkoszorút formálva — *A Kozmosz énekének* megszólaltatásával, hiszen vállalkozása — feladatának nagyságához mérten — még kudarcnak minősíthető. Ahhoz, hogy a téma ihletései valóban remekműveket adjanak eredményül, előbb szét kellett törnie az avantgárd szellemében a hagyományosan szerkesztett verselési kereteket — éppúgy tanulva a szürrealizmust előkészítő Apollinaire nézőpontváltogató világbefogadásának nagyverseitől, mint a színrelépő avantgárd irányzatok nagy feszítavolságú szóképszerkesztésétől, vagy a konstruktív (konstruktivista) törekvések alapját meghatározó mérnöki-geometrikus építkezéstől. (Máskülönben áttörő értékű kötetekben⁷ Bori Imre ismételten „tűlszalad” elérendő valós célján, akkor is, mikor József Attila költészetének nagy részét be próbálja vonni a szürrealizmus fogalomkörébe — semmivel nem lenne azonban kevésbé hibás annak megkísérlése, hogy ugyanezeket a verseket a realizmusnak „adjuk oda”. A *Tiszazug*, a *Holt vidék* vagy a *Bellefium* valóban közeli rokona Illyés markánsan realista *Téli búcsújának*, a *Téli éjszaka* viszont már inkább az *Eszméletnek* vagy a szállongó semmiről és ösztönszublimalásról is valló „*Költőnk és Korá*”-nak a rokona.) Az egyes irányzatok tehát az egymást követő változások menetében korántsem tűnnek el, sokkal inkább mondható el róluk, hogy köl-

⁷ BORI Imre, *A szecessziótól a dadáig*. Újvidék, 1969; Uő., *A szürrealizmus ideje*. Újvidék, 1970; Uő., *Az avantgarde apostolai*. Újvidék, 1971.

csönösen át- meg áthatják egymást, a különböző költségeységek által meghatározott egyedi változatokat adva eredményül.

Ennek során természetesen a „hivatalosan jegyzett” stílusirányzatokon túl más, de stílussajátságokkal ugyancsak rendelkező másfajta áramlatok is éreztetik időnként a maguk hatását.

Aligha kíván részletesebb indokolást, hogy költészetünk századunkbeli színpétét tekintve miért került már előbb is sor a népiség-népiesség különböző megnyilatkozásainak figyelembe vételére. (Egyik írásában⁸ pl. Vas István mutatja ki, hogy a semmi-vel szembesülés, felbomlással küzdés egyértelműen modern — egyébként bonyolultan konstruktív képépítési — remekének, az említett „*Költők és Korá*”-nak a dallama joggal mondható népiesnek, hiszen egy a magyar líra vonulatában már régibb időkben is benne élő dalra vezethető vissza. Kiegészíthető lett volna ez magában a József Attila-életműben való vizsgálódással is.) Ha azt tényként kell is elfogadnunk, hogy a környezetet adó Európa lírájában a népi irány nem bonatkozott általános irányzat, ez — mint tudjuk — nem jelenti azt, hogy népköltészeti hagyományokat felújító törekvések egyetlen nagy európai költőnek sem érvényesültek volna az életművében. (Ismeretes Garcia Lorca vagy Jeszenyin életművének részben népi ihletettsége, akár csak az a körülmény, hogy a zeneművészetben még erősebben érvényesültek evvel rokon törekvések.) Inkább csak az előfordulások viszonylag nagyfokú elszórtsága miatt kell azzal beérnünk, hogy *vonulatok* helyett inkább csak *jelentős színpótlókról* szóljunk. Ehhez némiképp hasonlóan van jelen költészetünkben a monumentális képalkotás is — aligha függetlenül az említett konstruktív alkotás igényétől, bizonyára azonban valamilyen ősibb mitizálásnak ekkoriban megújuló szellemétől is ihletve. (Gondolhatunk itt Illyés esetében sok más között olyan — más vonatkozásban már említett — versekre, mint *A Kacsalábonforgó Vár* vagy a *Két kéz, Adynál* pl. *Az Idő rostájában* vagy az *Árat a magyar*, Szabó Lőrincnél a *Grand Hotel Miramonti*; nem hiányzik azonban ez teljesen Weöres lírájából sem. Világviszonylatban — a festészetén kívül — Majakovszkijnál vagy a Whitman-hagyományt követő latin-amerikaiaknál lehet ezzel rokon sajátosságokat találni.) Már volt szó róla, hogy a mitizálásnak ugyancsak megvannak a látható érintkezési területei a „népköltészetiség”-gel; ezt a későbbi évek Juhász Ferencének és Nagy Lászlójának a költészetén túl részben az Illyés-líra megújulása is mutatja — ami távolabbról egy Th. Mannétól a Marquezéig érő próza-vonulat mítosz-felújításával is párhuzamba állítható. A dolgok „világát” különös érzékletességgel reprezentálni tudó *tárgyak* jelentésének a megragadására Európában a *Képek könyvét* megalkotó — a szimbolizmus egyéni változatát kialakító — Rilke lírája adott példát, módosult változatban viszont leginkább a bő félszázaddal későbbi francia „új regény”, illetve az ún. objektív líra alkotásaiban is megjelentek ezzel rokon törekvések; közzöttük — anélkül, hogy ezáltal élő kapcsolatot teremtenek — József Attila költészetének egy része mutat hasonló sajátosságokat a magyar irodalomban. (Vö. pl. ilyen részletekkel: „A megtört kövek önnön árnyukon fekszenek. Úgy a helyükön vannak, mint még soha.”)⁹

Az eddig mondottakhoz hozzátartozik még egy futó kitekintés eredménye, mely más tekintetben: műfajok viszonylatában vezet túl az itteni vizsgálódások szorosabb határain. Aligha szükséges tüzetesebb analízisre vállalkozni annak kimutatásához, hogy megállapíthassuk: Pirandello és Brecht, Garcia Lorca és Giraudoux színművei, Joyce, Bunyin, Proust, Solohov, Woolf és Babel prózája — egy fokkal közelebbi, hazai körben: az *Úri muri* és az *Édes Anna*, a *Kiskunhalom* és a *Kakuk Marci*, az *Esti Kornél-novellák* füzere és az *Ábel a rengetegben*, az *Egy polgár vallomásai* és a *Gyász, A befejezelen mon-*

⁸ Giusto-rubato. József Attila: *Költők és kora*. Kortárs, 1979. 6. sz. 116–133.

⁹ Részletesebben l. TAMÁS Attila, *A tárgyi világ megjelenítése József Attila költészetében*. 1983. Klny. (*L'évocation du monde objectif dans la poésie d'Attila József*. Acta Litteraria 1980. 287–293.)

dat és A hét bagoly — egymás mellé állítása sem mutatna egyeneműbb színeképet. A szükséges különbségtételekhez illetve csoportosításhoz itt még nagyobb mértékben kell ezért egyfelől a hangsúlyosan *történeti*, „széles ölelésű” stílusfogalmak, másfelől az elvileg időtlennek tekinthető — mivel elvont kategóriák szerint rendszert kialakító — *műfaji* kategóriák között elhelyezkedő, ezeknél kisebb igényű és szűkebb körre érvényes „regénytípus”, „drámatípus” stb. kategóriákat alkalmazni. Hiszen kisebb mértékben egyazon stílusirányba sorolható — tehát például a romantikusnak vagy a realistának minősíthető — regények és drámák együttesen belül is el lehet különíteni különböző típusokat. Viszont annak ellenére, hogy Dumas, Hugo és a német romantikusok hosszabb prózai alkotásai között sem csupán szerzőik egyéniségének eltérő jegyei és a „helyi színek” másszerűségei alapján szembeötlőek a különbségek, a kutató és az olvasó számára többnyire mégis fontosabbnak mutatkozik ezeknél, hogy mindegyikük abban a széles mezőnyben foglal helyet, melyet egyik oldalról az eposzok, a lovag-regények (és a szentimentalizmustól áthatott prózai alkotások), a másiktól pedig az éret realista próza nagyjainak egymást követő művei „határolnak”, s melyeket tényezőik sokasága rokonít koruk egész művészetének — főként zenéjének, költészetének és festészetének — különböző alkotásaival. (Így felfokozottságuk, mozgalmasságuk, végletességük, a fantasztikum, a disszonanciák és a különlegességek iránti vonzódásuk.) Így tehát találónak mutatkozik számukra a „romantikus” gyűjtőmegjelölés, másszóval ennek gyakori alkalmazása is. Később viszont már a határok egyike — az, amelyik a jövő irányában különítene el — egyre inkább elmosódik (hiszen Kafka és Joyce, Proust és Bulgakov, Mann és Faulkner prózájából már csak elég nagy nehézségek árán lehet viszonylag egységes vonulatot kirajzolni, s a későbbi évtizedek sem mutatnak összefüggőbb vonalakat), amellet a művészetek más területein sem okvetlenül kedvezőbb ilyen tekintetben a helyzet. (A Bauhaussal kapcsolatos konstruktivizmus és — mondjuk — *A csodálatos mandarin* nem igen hozhatók közös nevezőre.) A történetiségben formálódó stílusok egymásra rétegződése magán az irodalmon belül is egyre láthatóbbá lesz, (hiszen a francia, majd más országokbeli szimbolisták lírája a próza területén Zola, Hauptmann és Gorkij prózájával válhat nagyjából egyidejűvé), akár a képzőművészetekben (a Renoir, Courbet, Cézanne, Van Gogh, Rodin és Maillol közti különbségek is olyan mértékűek, hogy ezek jelentőségét a századforduló-táji szecesszió nagyvonalúan egységesítő gesztusai sem tudják majd teljesen elfelejteni.) Így válhat indokolttá, hogy egyes óriásokhoz — amilyen Dosztojevszkij, Ibsen, Csehov, Rilke vagy Kafka — talán nem is utolsósorban mint *önálló jelenségekhez* vagy pedig mint *műtípusok* kialakítóikhoz közelítsen a kutató. (Ami természetesen a legkevésbé sem kell, hogy elleplezze: milyen száakkal kötődnek ezek az alkotások akár a régebbi realizmushoz, akár a szimboliz-mushoz, az impresszionizmushoz, a későbbi szürrealizmusnak vagy a tárgyiasságnak valamilyen változataihoz — vagy esetleg éppen a majdani posztmodernhez.) Célszerűnek mutatkozhat, hogy a korábbiaknál egy fokkal határozottabban domborodjanak ki a leírások során a szigorúan korokhoz nem kötött, egy-egy korban mégis esetleg viszonylag nagyobb szerephez jutó műtípusok-közül az olyanok, melyek viszonylagos időtlenségükből következően *viszonylag általános* jellegűek, valamilyen *teoretikusan kiépített* műnemi-műfaji rendszerezésnek azonban *nem* alkotják a részét. Tehát az olyanok, amilyen például a családregegynek, a lélektani regénynek, a parabolikus regénynek, a bűnügyi regénynek, az esszéregénynek, a dokumentumregénynek a „típusa”. A melléjük állítható novella- és drámatípusokkal együtt. Itt kívánhat említést — többek között — az abszurdot (tehát egyfajta látás-, élmény- illetve magatartástípust) alapul vevő drámatípus is, akár másfelől — valamivel később — az olyan bizonytalan külsőségekkel jellemzett verstípus, amilyen az ún. hosszúvers. Mindegyiknek vannak a külsőbb és a belsőbb tényezői között is olyanok, amelyek alapján ezek másokkal rokoníthatók (mint egyazon típus képviselői), ezek előfordulásának gyakorisága pedig éppígy magyarázatot (vagy legalábbis tudomásulvételt) kívánhat a szakmától, mint az, ha valamilyen

más csoportokban is ki lehet mutatni olyan jegyeket, amelyek velük rokonok. (Mondjuk a szürrealizmus és az abszurd dráma rokonsága éppúgy megkívánja a vizsgálatot, mint például az esszé- vagy a tényregények kapcsolódása az önéletrajzírás különböző hagyományaihoz.) Ezeknek az összefüggéseknek azonban részben rövidebbek, részben egymásba bogozottabbak a szálaik annál, hogysem egységes stílust (vagy legalábbis stílusirányzatot) lehetne belőlük előrajzolni. (Ami nem jelenti azt, hogy az ilyen fejlődésmenet egyértelműen útját állná annak, hogy akárcsak rövidéletű stílusirányzatok is létrejöjjenek.) Hiszen ezek a típusok — mint kategóriák — a *történeti stílusok és az elvileg történetiellen műfajok között* helyezkednek el, „valahol félúton”.

Azok az alkotások, amelyeket így egy-egy típus képviselőiként lehet egymástól elkülöníteni — mint amilyenek például a lélektani, a balladai vagy mondjuk a lírai novella különböző megjelenési formái — egymástól eltérő történeti stílusirányzatoknak a jegyeit viselhetik magukon — akár egyszerre többet is. Úgy, hogy esetenként ezek a tipológiai hasonlóságok mutatkozhatnak *szembeütőbbeknek* azoknál, amelyek a különböző egyedi művek különböző stílusjegyeiben mutatkoznak meg. (Elvileg előfordulhat, hogy pl. úgynevezett líraisága alapján rokonnak mondható tíz novella közül négyben főként az impresszionista, négyben inkább a szecessziós sajátosságok mutathatók ki, míg kettőnek az esetében nem kerülhetjük el, hogy szóljunk a szimbolizmus észrevehető jegyeiről. Ha már most az adott időszak természetében általában véve is kevés a viszonylag „tisztán” — egymástól elkülöníthetően — impresszionista, szimbolista és szecessziós novella, akkor indokolt, hogy a stílusok „keverékarányai”-nak analizálásaira épülő „százalékarányos” rendszerezések erőszakolása helyett azzal elégedjék meg az irodalomtörténész, hogy kézenfekvőbb — bár talán csak határozatlanabban körvonalazó — tipológiai csoportosításokkal pontosítsa vagy helyettesítse rendszerezéseit, melyeket a stílus viszonylatában nem tudott teljesen eredményre vinni.)

*

Visszatérve ezek után az eredetileg kiválasztott tárgyhoz: milyen következtetéseket vonhatunk le a költői anyagon végzett áttekintésből?

Más, korábbi vizsgálódások eredményeit felhasználva elsőként talán egy lehetséges támadást célszerű elhárítanunk. Az a viszonylagos — koronként és stílusonként más és más mértékű, végső soron azonban soha nem nélkülözhető — egység, amely nélkül voltaképpen esztétikai értékű tárgyról, dologról sem szólhatunk (legfeljebb esetlegességek laza társításáról), különböző történeti vagy tipológiai stílusoknak az ötvöződéséből is létrejöhet, annak következtében, hogy a *műegység* és a *stílusegység* nem azonos fogalmakat jelölő szavak. (Ennek kimondásához nem kell okvetlenül a posztmodern felfogások eklektika iránti vonzalmát magunkévá tenni. Arany János *Összeje* pl. „Homér” és „Osszián” világának, Juhász Ferenc eredetileg *Szarvas-ének* című „hosszú verse” pedig egy többreütően összetett ősi és egy többarcú modern világnak a szembeállításáról szól. Pontosabban: azokról a lelki hullámverésekről, amelyeket az adott határhelyzet elindíthat. Végső soron ugyanolyan természetes tehát bennük egymástól eltérő stíluselemek jelenléte, mint azokban az évszázadok óta ismert esetekben, amelyekben többszereplős színpadi vagy elbeszélő művek különböző stílusrétegekben szóló szereplőinek szövegei — mint szövegrészek — alkotnak a maguk különbözőségeiből és ellentéteiből egy nagyobb szövegegységet. A stíluseklektika nem magának a többféleségnek a következményeként, hanem csak azáltal okozhat esztétikai hiányérzetet vagy zavart, ha nem működik benne (illetve mögötte) valamilyen rendező: az előbbiekhöz hasonlóan magasabb szinten egységesítő erő. Másszóval olyankor, ha a szóbanforgó mű szerzőjének többirányú iskolázottságán — esetleg éppen ezzel való hivatkozásán — túl az adott műnek valóban nincs miről vallania. (Vagy pedig képtelen a benne munkáló különbözőségeken akár csak részlegesen is úrrá lenni.) Természetes tehát, hogy a kiemelkedőnek érzett

s hagyományosan ilyennek tartott művek fölött nem lehet oka pálcát törnie az irodalomtörténésznek, pusztán azért, mert nem tudja őket valamilyen egységesnek tekintett stílusba beilleszteni.¹⁰ (Mint ahogy másrészt azok az igyekezetek sem tekinthetők jogosaknak, melyek annak érdekében, hogy föltételezett értékkategóriaként érvényesíthessék a stílusegység hagyományos fogalmát, s ugyanakkor ne kelljen értékükön alul minősíteni fontos alkotásokat, megpróbálják elleplezni ezek meglévő különmeműségeit.)

Már csak azért is kerülni kell az ilyesfajta eljárást, hiszen elvileg egyáltalán nem lehetetlen, hogy a véletlennek is szerepe volt abban: mely — illetve milyen jellegű — művek tudtak több nagy vagy jelentős író számára követendő példaként szolgálni (másszóval: melyek tudtak „stílust teremteni”) és melyek velük szemben azok, amelyek ugyancsak korukban gyökereznek, ugyanakkor esztétikai rangjuk ellenére viszonylag magánosan állnak koruk „mezőnyében”. (Az a megállapítás is idekíváncsozhat még, hogy talán van is abban valami törvényszerűség, hogy épp a legnehezebb „feladatok” megoldói találjanak néha ritkábban követőkre, nem pedig az olyan művészek, akik könnyebbeknek lennek rá a kulcsára. A problémához más módon közelítő Könczöl Csaba így fogalmaz erről a jelenségről szólva: „A remekmű az organikus stílusok közötti interregnum, a remekmű ennek az interregnumnak, az idő és a tér ... átstrukturálódásának a mozgásformája.”)¹¹

Másodszor azt lehet indokolt tudatosítani, hogy abban a „szellemi élet”-ben, mely az emberi személyiségek sokaságából alakul ki a külső viszonyok változásait követően, föltehetően már a művészetek kialakulása óta is ott munkálnak azok a törekvések, amelyek valamiképpen arra irányulnak, hogy *magasrendű művészi alkotások jöjjenek ben-nük létre*. (Hogy ilyenek állhassanak tehát — más oldalról nézve — a társadalom különböző pontjain élő potenciális befogadóknak: a „közönségnek” a rendelkezésére.) Másszóval: nem okvetlenül, korántsem minden esetben *egységes stílusok* kialakításának a készülődését kell látnunk a riegi „Kunstwollen”-ban. Legalább ennyire vemhes lehet egy-egy kor az *általános művészi alkotástörvényeknek* és az *adott viszonyok készítetéseinek érintkezéseiből* illetve *ütközéseiből* létrejövő produktumoknak a „terhével”. (Magánemberi alkotói törekvéseket objektiváló, befogadói igényeket kielégíteni tudó: jelentéseket hordozó komplex strukturáknak a „készülődésével”, legyenek ezek akár egymástól eltérő stílusokba csoportosítható — illetve így egymáshoz kapcsolódó, egymást ilymódon kiegészítő — művek, akár magánosok, vagy akár olyanok, amelyek egyetlen nagy csoportban összegezhetőek.) Közös művésziségük — illetve az a tulajdonságuk, hogy hasonlóan magasrendűek — egymagában is teremt közöttük bizonyosfajta kapcsolatokat.

Részben ilyen természetűek azok a kapcsolatok is, amelyeket hasonlóképpen „vertikálisoknak” mondhatunk — azok, amelyek szintén nem az időben egymás mellett állók között jönnek létre, s amelyeket nem is kizárólag remekművek között alakíthatnak ki a hagyományfelújítás, a hagyományfejlesztés irányzatai. Ugyancsak átnyúlva az időből emelkedni látszó határokon. Ady kiemelkedő alkotása, a *Krónikás ének 1918-ból* például középszerűnél nem jobb versek hagyományait újította föl, de maga a már említett népköltészeti hagyomány-felújítás is inkább csak a balladák viszonylatában kapcsolódhatott remekművekhez.

A művészi alkotások egymásutánjának és egymás mellettjének nagyobb egésszé rendeződése, áramlatszerűvé válása — amire nemritkán annyira vágnak azoknak a koroknak a művészei, akiket a teljes izolálódás illetve létezésüknek teljes szétforgácsolódása fenyeget — ilyen lazább változatokban is létrejöhet. Az egy-egy korban újonnan megfogalmazódó bölcséleti elemek és kialakuló rendszerük, az ekkor újonnan fölfedezett

¹⁰ Vö. TAMÁS Attila, *A stílus néhány kérdése — egy periódus lírájának tükrében*. ItK 1969. 459–464.

¹¹ *Lehetséges-e a remekművek szociológiája?* Valóság, 1988. 9. 90.

témák, a kialakuló új magatartásformák és a hatásuk nyomán fölfedezett-kidolgozott új mű-létrehozási eljárások (a „technikai” újítások) a különböző művelődési körökben más és más stílusban kitermelődött régibb tényezőknek az asszimilálásával tud megvalósulni. Egy-egy (főleg egyetlen nyelvhez kötődő) nemzetnek az irodalma a legújabb stílussajátosságokat esetleg más korokból származó régiekkel ötvözi, mint az, amelyek az övétől eltérő hagyományoknak a megtermékenyítéséből született. S abban az esetben, ha — mint gyakran a magyar irodalom is — „elmaradóban van” azokhoz képest, amelyek utat nyitnak a fejlődés számára, hasonlóképpen természetes az is, hogy egy ilyen ötvöződés adott esetben értékek forrásává is válhat. Nem okvetlenül a „fáziskésés” megrovó minősítéssel terhelt elnevezése illik rá tehát a legjobban erre a jelenségre, talán szerencsésebben alkalmazható rá Julow Viktor megjelölése: az értékminősítésektől mentes „fáziseltolódás” szó.¹² Hiszen könnyen megtörténhet, hogy bizonyos egymásra rétegződéseknek az eredményeként így olyan művészi minőségek is keletkeznek, amelyek másutt nem jöttek — mert nem jöhettek — létre: művek, amelyek mentesek bármiféle másodlagosságtól (rutinszerűségtől, erőtlenségtől), amelyek a maguk másutt föl nem lelhető sajátosságaiért ugyanakkor mindenképpen gazdagítják az egyetemes kultúrát. (Akkor is, ha esetleg nincsenek közvetlen folytatói.) Gondolhatunk itt akár Ady, Blok vagy Wyspianski enyhén romantikus tájszemléletet asszimiláló, szükségszerűen a keletibb országok földjén kitermelődött (vagy Juhász Gyula *Tápai lagzójának* népballadás hangvételt realista társadalomszemlélettel átítató) szimbolizmusára is. Más példát véve ugyanerről a „területről”: Ady *Elbocsátó szép üzenete* az európai irodalom egészét tekintve is beillenék a szimbolizmus lírai búcsúvételének, abban pedig, hogy ez megszületett, a szimbolizmus és realizmus említett irányzatainak érintkezésén túl Nietzsche Übermensch-eszményének is szerepe volt (a maga kegyetlen fonságával), de valószínű, hogy még annak is, hogy az Ady-költészet történetesen a magyar Vajda Jánoson át rövid úton vissza tud nyúlni a romantikához: annak végtelen személyiségkultuszát is a magáénak érezve. József Attila a *Téli éjszakában* félreismerhetetlenül a huszadik század egyik embereként tart „fűri szemlét” a mérhető világban — éppúgy szemmel tartva mikro- és makrokozmoszok egymásba épülését, mint amennyire az ösztönök legmélyén fenyegető riadalmakat is megsejtetve, s ennek a kornak a széttörtség-élménye ellenében épít soraiban kivételesen erőteljes, „konstruktív” struktúrát — ihletői között ugyanakkor ott van a magyar költészetnek a múlt században gyökerező, nem véletlenül épp abban született másik remekműve: a kietlen tájjal nem kevésbé illuziótlanul és nem kisebb határozottsággal szembenező *A puszta, télen* is. (Mely maga sem reprezentálta már sem a klasszicizmust, sem a romantikát, nem képviselte még a realizmust sem, nem hagyta azonban még el a klasszicizmus kiegyensúlyozottságát — csak lazított annak merevségein —, s teljesen magáévá tette ugyan a romantika szabad természet- és szabad-ember-kultuszát, de úgy, hogy elvetette annak gyakran felületen megmaradó, kiábrándító tényekkel szembesülni nem merő lelkesültségét.) Ez is kevesedmagával foglalt el előkelő helyet a világirodalom alkotásainak sorában — mind a két vers ott lesz viszont egy további fejlődésre utat nyitó (bár önmagában valamivel szerényebb értékű) magyar versnek az előkészítői között, melyet majd Juhász Ferenc fog megírni *Tanya az Alföldön* címmel.

*

¹² A művészettörténész Hegyi Lóránd így ír erről: „... nagy művészek esetében a megkésettiségről beszélni egy nagyobb korszak áttekintésével már alig lehet. Nagyon nehéz lenne a viszonyítási pontot megtalálni. Úgy vélem, ... a problémák megfogalmazásához a művészek kénytelenek visszanyúlni bizonyos korábbi modellekhez, mert ez jelenti számukra a kultúrtörténethez való kapcsolódás lehetőségét.” — *A regionális művészet értékei* (SINKOVITS Péter kérdései nyomán) Új Művészet, 1991. 3. 10.

De vajon ténylegesen részeseivé váltak-e mindezek a VILÁGIRODALOMnak? — kérdezheti azért valaki egy olyan országban, melynek itthon maradt „szakmabelije” évszázadok óta küzdenek az elszigeteltség problémáival. A kérdések azonban — tudjuk — nem válaszolhatók meg minden esetben egy-egy kategorikus „igen”-nel vagy „nem”-mel. (Az érvelésre, a magyarázásra hagyva „a többi”.) Ebben az esetben alighanem a *lehetőség* kategóriájának segítségül hívása járulhat hozzá ahhoz, hogy megvilágítsuk a létező törvényszerűségek természetét.

Ismert tény, hogy például a keleti festészet Európából nézve évszázadokon át merő egzotikumnak mutatkozott, akárcsak a néger plasztika — egészen addig, ameddig az impresszionisták, a szecesszió egyes festői vagy Picasso és a kubisták *föl nem fedezték* egyiküket vagy másikat a maguk elődeiként. A népdalról is jól tudjuk, hogy a romantika koráig provinciálisnak minősülhetett (és minősült), stílusjegyeinek némelyikére pedig majd csak a szürrealizmus nyomán átalakuló szemlélettel lehetett fölfigyelni. Ami korábban lehetőségként rejtett benne, az lett innentől valósággá. Minden fontosságával részletkérdés, hogy *mikor* ismerik föl valaminek a világirodalmi (vagy összművészeti) értékeit — alighanem még az sem igazán perdöntő, hogy *valamikor* megkapja-e a széleskörű elismerést, és *sokan* folytatják-e annak kezdeményeit. Ha egyszer benne rejlenek fölismerésének és folytatásának a lehetőségei, akkor tudományos szempontból ez érdemli meg elsősorban a figyelmet. Ha egyszer egyetemes művészi törvényekhez igazodva oldott meg valamilyen feladatot úgy, ahogy azt mások előtte még nem tették meg, akkor föltehetően joggal iktatható be a „világirodalmiságot” *mint lehetőséget* magukban hordó alkotások legmagasabbrendű együttesébe is.

Hogy eközben egyszersmind beillik-e a „bejegyzett” stílusirányok vagy áramlatok valamelyikébe, az általában is egyetlen tényező lehet csak mások között akkor, mikor meg akarjuk ítélni; különösen így van ez a vizsgált félszázad művészi termésében, az úgynevezett stílusbomlás utáni időkben.

Ezek viszonylag késői szakaszában paradox módon talán éppen az „Auschwitz utániság” tudott olyan mélységű élménykört kialakítani — leginkább éppen a lírában —, mely közel állt ahhoz, hogy stílussteremtővé váljék. Pilinszky Jánosnak, néhány időleges követőjének és néhány hozzá közel álló művésznak az életművében. Mégis, aligha véletlen, hogy stílust létrehozóvá nem tudott szélesedni ennek élményalapja. (Például a hozzá lényeges stílusjegyekben hasonló festő: Kondor Béla munkásságának megvannak az érintkező, sőt részben azonos pontjai az övével — a szobrász Schaar Erzsébetéhez hasonlóan — közös élményeik mégsem tudják munkásságuk túlnyomó részét besugározni.) Az olyan tények azonban, hogy éppoly kevésbé lehetne a *Nagyvárosi ikonok* verseit a nyilvánvalóan korábbi avantgárd modernségnek vagy a későbbi posztmodernségnek a *gyűjtő kategóriáin*, mint valamilyen szűkebb *stílusirányzat*on belül elhelyezni, föltehetően éppoly keveset von le a Pilinszky-líra értékéből, mint amennyit — megmaradva a magyar példaknál — Kondor Béla munkásságának vagy a hasonlóképpen nehezen kategorizálható, mégis erősen másszerű késői Weöres-, Illyés-, vagy a hasonló időszakból való Juhász- és Nagy-életmű néhány kiemelkedő alkotásának rangjából. (És abban az esetben sem valószínű, hogy meg kellene változtatnunk ilyen tekintetben a felfogásunkat, ha túlnéznénk országunk és nyelvterületünk határain, például az osztrák Celan munkásságának irányában.)

Eresztéseinek sokaságában fellazult már az a világ, melyben élünk, és bizonyára olyanok is föl fognak még lazulni ezen belül, amelyek ma még viszonylag szilárdaknak mutatkoznak. Mégis föltehető, hogy hatásvadászó gesztus lenne *csak* a fellazulásról vagy éppen a szétesésről szólni. Végülis „működik” a maga módján a létezés, érvényes, csak nem föltétlenül látványosan előrajzolódó törvényszerűségekkel.

Az ilyenekről talán le is mondhatunk — vagy legalábbis: nem lenne jó, ha nagyon sokat akarnánk tőlük várni. Azt kell számításba vennünk — legyen szó akár művészi

értékekről vagy az őket létrehozó, összességükben érvényesülő törvényszerűségekről — ami a társadalom és a művészetek mai állapotában még a rendelkezésünkre áll.

Talán azért még ez sem kevés.

Attila Tamás

QUELQUES ENSEIGNEMENTS D'UN EXAMEN D'HISTOIRE DU STYLE

L'étude donne un aperçu d'une demie siècle de l'histoire de la littérature hongroise, avec l'examen de la poésie au premier plan. Au début de l'époque se trouve l'art nouveau, et les différents styles se déployant en même temps en Hongrie, tout d'abord le symbolisme, parfois mêlé de caractéristiques impressionnistes. Ceux-ci, dans leur ensemble peuvent être qualifiés de modernisme „classique” ou „esthétisant”. Le réalisme (avec son variant, le naturalisme) reçoit un rôle plus important dans le prose, dans la poésie il devient prépondérant seulement un quart de siècle plus tard. Les différentes tendances de l'avant-garde, celles de l'expressionisme, du futurisme, du dadaïsme, plus tard du constructivisme et du surréalisme se manifestent plus décidément aux années de la première guerre mondiale. Aux années 20, à côté du nouveau chosisme, la reprise du nouveau classicisme et les caractéristiques de la poésie folklorique s'ajoutent à l'image d'ensemble. Toutefois vers la fin de la décennie il devient de plus en plus clair, que *les valeurs artistiques les plus importantes sont représentées par les œuvres composées de différents styles.* (Tout de même sans montrer plus catégoriquement vers l'éclectique ludique du postmodernisme ultérieur.)

Par conséquence le classement par style devient de plus en plus difficile. Au lieu des catégories de caractère d'histoire d'évolution, donnent de meilleurs points de repère pour le recensement, les notions de type d'ouvrage, moins historique. (Roman d'évolution, roman d'essais, roman sociologique, nouvelle lyrique, nouvelles psychologique etc.)

Janus Pannonius-versek a Vatikáni Könyvtár két kódexében

1990 novemberétől 1991 márciusáig folytattam kutatómunkát a Vatikáni Könyvtárban. Elsőrangú feladatommak azt tartottam, hogy Janus Pannonius epigrammáiról készülő könyvemen az utolsó simításokat elvégezzem. Ehhez alapos vizsgálatnak vetettem alá a Vat. Lat. 2847 jelzetű gazdag epigrammagyűjteményt, amire epigramma-elemzéseim megalapozásához volt szükségem, és tisztáztam a még itthon kigyűjtött problematikus sorokat, helyeket. Majd az inventáriumok átnézéséhez fogtam, remélve, hogy eddig ismeretlen Janus-kódexre akadok. Először a Barberini-család kéziratái között találtam rá Janus-versekre a Barb. Lat. 1990 jelzetű XVI. századi kódexben. A bevezető szöveg szerint „Sokak különböző témájú versei, amelyek egy 1464-ben valóban gondosan leírt könyvből származnak, amelyet én Caesar, Turri Rocche grófja Rómában átadtam az igen tisztelt H. kardinálisnak 1581-ben, és amelyet valószínűleg könyvtárában helyezett el. Ascanius Columna kardinálisnál lesz, aki megvásárolta az igen jeles Sirletus kardinális könyvtárát.”

A XVI. századi papírkódex 63 fólióból áll, és 1464-es év körül Ferrarában összeírt verseket tartalmaz. Porcellius, Maffaeus Vegius, Antonius Beccadelli Panormita, Johannes Pontanus művei után lapszéli jegyzet jelzi: „Deficiunt talia carmina”, azaz véget értek Pontano versei, és név nélkül szereplő versek következnek. Az 50. fólió versóján található hosszabb költemény arról szól, hogy Auster, a déli szél kiszabadul, hosszas pusztítás után Aeolus visszahívja. Egy bizonyos „praesul” (főpap) adta a megbízást az engedelmes költőnek a mű megírására, aki tétovázó, ingadozó csónakjának irányításáért esd megbízójához, akárcsak Janus a Szelek versenyében (6. sor: Huc ades, et pelago titubantem dirige cymbam: azaz: Légy jelen segítve munkámat, és irányítsd tengeren tétovázó sajkámat). Majd azzal folytatja, hogy régen a műzsákat hívták segítségül a Helikónról, neki azonban nincs szüksége Bacchusra és Apollónra, egyedül a főpap (praesul) tölti be Bacchus és Apollón szerepét:

Mos fuit antiquis in carmina ponere vires
Vatibus, et saeras Musas Helicone vocare

Janus a Guarino-panegyricusban ugyanígy fogalmaz (17–19. sorok):

Sed de Parnasi cur nunc ego vertice Musas
Sollicitem? coeptis tantum ipse audacibus adsis,
Adspirasse simul Bromium et Paeana putabo.

Azaz: „Miért háborgatnám a Parnasszosz csúcsán a műzsákat? Csak te magad [Guarino] légy jelen merész vállalkozásomnál, és úgy fogom érezni, hogy Bacchus és Apollón ihlet”. Ugyanezen motívumok újra felcsendülnek Janusnak Flordemilia Guarina esküvőjére írt nászénekének 5–8. soraiban, amely szintén szerepel ebben a kódexben: „Nem hívom segítségül Apollónt a Cirrha magas csúcsáról, sem az édes műzsákat, sem pedig a menyegző istenét. Te pártfogold verseimet, ó nevezetes Herceg, és irányítsd tapasztalatlan hajóm vitorláit”. Végül az anonim szerző arra kéri a mecénás főpapot, hogy szelíd tekintettel kezelje verseit, amint azt Janus is teszi Leonello herceggel a hozzá intézett epigrammájában (1/178).

Mindezek alapján feltételezhető, hogy eddig ismeretlen Janus-verssel állunk szemben, a *Szelek versenyéhez* készített előtanulmánnyal, variációval. Lehet azonban, hogy az egyezések csupán azt igazolják: a korabeli ferrarai költők által gyakran használt antikos szellemű nyelvi fordulatokról van szó. A kérdést 1992-ben folytatandó vatikáni kutatásaim során szándékozom alaposabban és módszeresebben megvizsgálni. Huszti József az *Eranemost* iskolai gyakorlatnak, dolgozatnak tartja (*Janus Pannonius*, 74.), amelynek létrejöttére Guarino adhatta meg az ösztönzést. A Barberini-kódex szerint azonban egy bizonyos „prae-sul”, főpap hirdette meg a költői versenyt, amely végül a szelek versenye-téma többszöri – esetleg többek által történt – feldolgozásához vezetett.

Ezután következnek *név nélkül* Janus versei az 52. versön, és tartanak a 62. versóval bezárólag, összesen 378 sor. Valószínűleg azért nem találtak rá a korábbi kutatók, mivel a szerző nevének feltüntetése nélkül szerepelnek. Magam is úgy bukkantam rájuk, hogy a kódexben található ferrarai latin költeményeket végigolvastam, és egyszer csak az 52. versön ismerősnek tűnt az általam olvasott sor, majd, örömmökre, sorban következtek Janus versei:

- (1) *Epitaphium in Leonellum principem Ferrariae marchionem* (Ábel: 98.)
- (2) *Threnos in eundem* (Ábel: 98.)
- (3) *Tetrasticon in Borsium Ferrariae marchionem* (Ábel: 99.)
- (4) *Epitaphium in Lazarum marchionem de Malaspinis* (Ábel: 99.)
- (5) *Epithalamium in nuptiis honestissimae ac pudicissimae virginis Flordemiliae Guarinae* (Teleky: II/15. elégia)
- (6) Cím nélkül közli a kódex Janusnak a gyűfűről szóló elégiája 1–200. sorát (Teleky: II/8. elégia)
- (7) Cím nélkül közli a kódex Janus Andreola halálára írt elégiájának 57 sorát, a 14. sortól végig (Teleky: II/2. elégia)

A továbbiakban azokat a szöveg megoldásokat közlöm a Barberini-kódexből, amelyek jobbak az eddig ismerteknél.

Ábel: Adalékok című könyvének 99. oldalán ezt olvassuk (*Threnos in Leonellum*, 8.):

Vester hic in *tanto* pugil invictissimus orbe

Azaz: „Itt [nyugszik] az *oly nagy* földkerekségen legyőzhetetlen hősötök”.

A Barberini-kéziratban logikusabb megoldás található:

Vester hic in *toto* pugil invictissimus orbe

Azaz: „Itt [nyugszik] hősötök, aki az *egész* földkerekségen legyőzhetetlen”.

Flordemilia Guarina nászénekének 24. sora Teleky kiadásában így hangzik (II/15. elégia):

Eius mandarit semper agenda *fide*

Azaz: „Lelkiismeretes hűségére bízta ügyei elintézését”.

A Barberini-kódexben így találjuk a sort:

Mandarit *curae* semper agenda *suae*

Azaz: „Mindig az ő gondjára bízta ügyei elintézését”.

A Teleky-szövegváltozat grammatikailag kifogásolható, mivel a „mandare” (rábízni) ige vonzata a klasszikus latinban mindig dativus, sohasem áll ablativusban (*fide*) az, akire vagy amire rábízunk valamit.

A Barberini-kézirat az elégia 73. sorához is nyújt egy jó megoldást:

Per quos aeternum vivet *sua* splendida fama

Azaz: „Könyvei folytán híre örökké élni fog”.
Teleky így közli a szöveget:

Per quos aeternum vivet *mage* splendida fama

Azaz: „Könyvei folytán *inkább* fog élni a hír”.

A 81. sor is logikusabb megfogalmazást a Barberini-kódexben:

Zona vaporifero qua subjacet arrida Cancro

Azaz: „Amerre a hőséget sugárzó Rák-csillagzat alatt fekszik a *kiszáradt* zóna”, vagyis nem „meredek” (*ardua*) zónáról beszél, mint a Teleky-féle szövegváltozat.

A gyűrűről szóló, Titus Vespasianus Strozához intézett elégia (II/8.) 3. sorában ismét olyan megoldást kínál a Barberini-kézirat, amelyet kár volna figyelmen kívül hagyni, hiszen valóban inkább *magasztalja* Strozza a barátnőjétől kapott gyűrűt, mint *ajánlja*:

Pulchra quibus tenerae collaudas dona puellae

Azaz: „[Olvastuk verseidet], amelyekben gyengéd leánykád szép ajándékát *magasztalod*”.
Telekynél viszont:

Pulchra quibus tenerae commendas dona puellae

Azaz: „[Olvastuk verseidet], amelyekben *ajánlod* gyengéd leánykád szép ajándékát”.
Strozza versében (II/7.) így magasztalja a barátnőjétől kapott gyűrűt: „Ő gyűrű, szeretett barátnőm édes ajándéka, gyűrűcske, amely legfőbb gyönyörűségem lesz. Jóllehet aranyból kiválóbban tündökölsz, és a művészi hozzáértés drágakövet foglalt beléd, mégis azáltal lettél számomra a legkedvesebb, hogy barátnőm hófehér kezén viselt.”

A Telekynél található szövegnek világosabb és Janusnál gyakoribb, kedveltebb felépítésű az elégia 4. sora is a Barberini-kéziratban:

Et nimis esse tuo grata refers animo
A1 B1 A B

Azaz: „Elmondod, hogy az ajándék igen kedves a szívednek.” Telekynél:

Grata refers animo quae nimis esse tuo
A B A1 B1

Azaz: „Amely ajándékról elmondod, hogy igen kedves a szívednek.” A Barberini-kézirat sorának felépítési módja Janus költészetében a második leggyakoribb szerkezet-típus, amely 106 esetben fordul elő epigrammáiban, míg a Teleky-változat mindössze kilencszer.

Szívesen elfogadnám a Barberini-kézirat 49. sorra vonatkozó ajánlatát is (*malesuadus* amor: csábító, rosszat tanácsoló szerelem) a Teleky-féle „*malesanus*” melléknévvvel szemben (esztelen), annál is inkább, mivel ez utóbbi még kétszer előfordul az elégia 69. és 131. soraiban, mint a „puella” (leány) szó jelzője, és így kiiktathatnánk az egyhangúságot eredményező ismétlődést. Másrészt ez a ritka, csupán Plautusnál és Vergiliusnál előforduló jelző így meghonosodhatna Janus költészetében is.

Az elégia 164–166. sorai egészen másként hangzanak a Barberini-kéziratban, mint Telekynél, ezért teljes egészében idézem azokat:

Quae sublime tuum nomen ad astra ferant.
Sive obscura velis, sive haud obscura movere
Sive novella placent, sive vetusta placent.

In uisus christi sumere dicta docet
 Caelant et manibus dulces tua cura poetar
 Ex duro arborum cervice pasces uale
 Iohannes cultor ecclesie Varadiensis
 et nunc episcopo Sacerdoti S. P. dicit
 Caelant semina ne incum carmine ceres
 Sed plus eloquio pectora tanta ualent
 A prior est tyrone rudi attigerant in armis
 Certus et uisile tamul aratra mouit
 Et os petimul in summatenti spes labris nobis
 Sponde ad huc quod iam rel dedit ipsa nobis
 Hec dum populus te cunctis anxi abundis
 Non uox refraxit non lyra mura silet
 E ipso cane ne qua capis excusant habet
 Accuset illa te ratione magis
 Quos subitanti rogitant epigrammata uanis
 Suspecta est uisio nostra inuenta tibi
 Certe percor mihis reperi non unguis possunt
 Lasciul oculis pueri cunctis mactat
 Iste quidem gressu pueri in castra petiit
 Sic tamen ut redier cum mactat herul
 EPISTOLA LXXVIII. EXCUSAT CUR NON
 MITTAT VERSVS

IOHANNES cultor ecclesie Varadiensis
 et nunc episcopo Sacerdoti salutem plu
 rimum dicit
 Dime queso tota peca posere misal
 Auribus et dignas esse putare tuis
 Hec cunctis pueris lunari sanare ab umbra

Azaz: „Amely [témák] fenséges nevedet csillagokig emelik. Akár ismeretlen tárgyat akarsz feldolgozni, akár közismertet, akár újkori tettek hevítenek, akár régiek”.

*

Enea Silvio Piccolomini és Janus Pannonius költői levélváltása eddig négy kódexből volt ismeretes, most egy ötödiket találtam a Vat. Lat. 1787-es jelzetű, szépen illuminált kódexben (Fol. 101^r – 102^r), amelynek fényképfelvételét itt közlöm. Az I/384-es számú epigramma ebben a levélgyűjteményben is két sorral (7–8.) kibővítve szerepel:

Ipse tuos, igitur cui scribere caesaris actus
Contigit, et claria cingere fronde comas

Azaz: „Te magad is [küldd el könyvecskéidet], akinek megadatott, hogy a császár hivatali ügyeit megfogalmazd, és akinek klarosi babér övezi homlokát”.

Thetis tengeristennő nevét pedig a 4. sorban helyesen írva közli, szemben a Telekykiadás „Tethys” névalakjával.

A Vat. Lat. 6168 jelzetű kódex (Fol. 96^v) tartalmazza Veronai Gáspár II. Pál pápáról írt életrajzát. Ebben így jellemzi a főpap szokásos napirendjét: „Cum vero nocte quaque *pervigilat* nunc hos nunc illos exaudiens, peropus est mane quiescere et naturae debitum soporem capere”. Azaz: „Mivel pedig minden éjszakát *átvirraszt* kihallgatásokat tartva, igen szükséges számára, hogy reggel pihenni térjen, és a természet által megkövetelt álomra hajtsa fejét”. Janus így foglalta disztichonba II. Pálnak ezt a fonák életmódját (I/223):

Quem tenebris *vigilare* juvat, dormire diebus,
Cur non et versis vestibus ire juvat?

Azaz: „Te, akinek éjjel esik jól *virrasztani*, nappal aludni, miért nem jársz kifordított ruhákban?”

A valóságnak megfelelően jellemzi II. Pál vagyoni helyzetét is Janus, amikor megállapítja: „Minthogy, Pál, annyi arannyal [*aurum*] rendelkezel, amennyi Rómában még ritkán volt pápának, szentnek nem nevezhetünk, viszont boldognak [*beatus*] igen”. (I/54.) Veronai Gáspár erre vonatkozólag a következőket írja: „A főpap aranyáról [*auro*] és ezüstjéről sokat és különfélt beszélnek. Abban az egyben azonban mindannyian megegyeznek, hogy nem kevés pénzzel rendelkezik, és egyértelmű a vélemény, hogy korábban egyetlen pápa sem volt ilyen gazdag [antea fere nulli Pontifices tam divites fuerint]. A főpap azt szokta mondogatni, hogy nem másért halmozza fel ezt a vagyont, hanem csupán azért, hogy segítségére siethessen a keresztény közösségnek és önmagának, ha rátör a szükség és a hiány”. Említést tesz még arról is, hogy „uralkodása alatt gyakran érkeztek követek Pannóniából pénzéért, hogy segítségével kiűzhessék a török átkos fajzatát. Ezekben a napokban hatvanezer aranyat vittek el Pannóniába”.

Angelo Colocci gyűjtésében található Bakócz Tamás esztergomi érsek sírfelirata (Vat. Lat. 3353. Fol 81^v):

Tumulus Strigoniensis presulis

Non opibus Thomas, nec avito sanguine clarus
Sed virtute mea, Nobilis hic iaceo.
Haec et opes, haecque una simul concessit honores,
Invidiamque omnem me superare dedit.
Vixerim ut nullus regali major in aula,
Tot titulus quae nos censuit esse pares.
Quare ego quas vivens grates sum reddere suetus

Vix taceat mutus sit licet iste cinis.
 Si genitor deflende prius tibi debita natus
 Justa, sepulturae munera si apta darem,
 Conderer hic tecum, discat ne sera senectus
 Cum genere amissam rem patriamque mihi.

Azaz: „Én, Tamás fekszem itt, aki nem gazdagság, nem ősi vérség, hanem erényem folytán váltam nemessé. Ez szerezte vagyonomat és vele a megtiszteltetések. E derékság tette, hogy minden irigységen sikerült felülkerekednem. Úgy éltem a királyi udvarban, mint akinél senki sem nagyobb, címeimet tekintve senki sem volt velem egyenlő. Ezért azt a hálaadást, amit élökként szoktam elmondani, ne hallgassa el porom sem. Ha a neked járó méltó és jogos temetési szolgálatot, ó elsiratandó apám korábban adnám meg, veled együtt temessenek el itt, hogy ne tudja meg késő öregkorod: nemzetséggemmel együtt vagyonom és hazám is elveszett”.

Kosztolányi György, akihez Janus több epigrammát is írt, 1468-ban Rómában telepedett le, és a pápai kancelláriában dolgozott. Feleségül vette Giorgio Trapezuntio leányát, Máriát, aki síremléket állíttatott neki a Sta Maria Sopra Minervában. Római éveiről névtelen szerzőtől találtam rá egy versre (Vat. Lat. 3351, Fol. 86^v: De Policarpo), amely olyan emberként jellemzi, mint aki még a halál torkában is szellemes tudott maradni. Halálos ágyánál ugyanis felesége elkezdett kiáltozni, hogy: „Követlek téged, ó legjobb férfiú a túlvilágra is!” (Ezzel egybecseng az általa emeltetett sírfelirat: „coniugi dulcissimo”: a legédesebb házastársnak). Mire Kosztolányi így reagált: „Vis virum perdere et exanimum?” Azaz: „Még halott férjedet is tönkre akarod tenni? Elég annyi évet nyugalom nélkül leélni, legalább holtan szeretném nélkülözni a veszekedést!” Mária nyilván a családi hagyományokat követte, hiszen apjáról, Giorgio Trapezuntióról Huszti József úgy nyilatkozik, mint aki „az Itáliába menekült görög humanisták közül az egyik legfelületesebb, legveszekedőbb és legfelfuvalkodottabb”.

Vadász Géza

Madách Imre különös levélváltása Lónyay Menyhérttel

Madách Imre levelezésének érdekes színfoltja az a Lónyay Menyhérttel történt levélváltás, amelyben Madách elpanaszolja, hogy barátja elhidegült tőle, mire Lónyay Menyhért ennek ellenkezőjéről igyekszik meggyőzni barátját, végül pedig Madách hagyja magát meggyőzni, s így barátságuk helyreáll.¹ Érdekességét eddig egy sajátos körülménynek köszönhetette: mivel Lónyay válaszlevelének hátoldalára írta Madách a viszontválaszát, így a feladó végeredményben visszakapta saját levelét is, s ennek köszönhető, hogy egy Lónyay Menyhért által Madáchnak írt levéllel is rendelkezünk. Madách ugyanis a Lónyay Menyhérttől kapott leveleket — úgy tűnik — nem őrizte meg.

Ez a körülmény persze önmagában még nem tenné különösebben izgalmassá a levélváltást; annak tartalma is inkább csak arra világít rá, hogy mindketten kölcsönösen fontosnak tartották a barátság megőrzését, fenntartását, a kisebb-nagyobb veszekedések után az ellentétek elsimítását. Inkább a levélváltás módja az, ami elgondolkodtató: egyáltalán nem természetes, hogy Madách nem külön lapra írva, hanem barátja válaszlevelének végére biggyesztve küldi vissza viszontválaszát. Ez a sajátos eljárás látszólag újabb vita kiindulópontja lehetett volna, hiszen Madách eljárása, formai okok miatt, viszontválasza tartalmának ellentmondva, felér egy elutasítással. Semmi jele azonban annak, hogy Lónyay Menyhért megsértődött volna Madách szokatlan eljárásán.

¹ Gyórfy Miklós, *Madách kiadatlan levelei*. It 1959. 82–83. (16. és 17. levél.)

A gyűjtemény tulajdonosának, Lónyay Sándornak köszönhetően a jelen tanulmány írójának lehetősége nyílt arra, hogy a leveleket — Lukács József, Harsányi Zsolt és Györffy Miklós után alighanem negyedik kutatóként — közelebbről is megnézzze. Ennek eredményeként az említett levélváltás is közvetlenül tanulmányozhatóvá vált.

A levélváltás két lapon található. Az első lap egyik oldalán Madách Imrének sem megszültatást, sem datálást nem tartalmazó, s már ennyiben is a levélírás különleges körülményeire utaló levele áll, másik oldala üres. (Szándékosan nem használok az elő- és hátoldal kifejezéseket, mivel azok, mint rövidesen látni fogjuk, a jelen esetben félrevezetőek lennének.) A második lap egyik oldalán és a másik oldal háromnegyed részén Lónyay Menyhért válasza található, legalsó negyedén pedig, Lónyay szövegéhez képest 180 fokkal elfordítva, Madách viszontválasza.

A két levelet egymás mellé helyezve érdekes megfigyeléseket tehetünk. Az rögtön szembeűnő, hogy azonos fajtájú és méretű a két lap, s hogy egy-egy hosszabb oldal mentén kézi (vágóeszköz nélküli) tépés nyomait mutatja. A megfelelő oldalak közvetlen egymás mellé helyezése pedig azt is elárulja, hogy egy és ugyanazon félbehajtott lap két darabjával állunk szemben. Úgy tűnik tehát, hogy Madách egy két fólióssá hajtogatott levelet küldött barátjának, ami a hajtás mentén félbetépte azt, s az üresen maradt féllapon küldte vissza a választ.

Van azonban egy apróság, ami ellentmondani látszik ennek a feltételezésnek. Madách levelének ugyanis a jobb oldalára esik az a vonal, amely mentén a lap kettétépeése történt. Ez pedig azt jelenti, hogy a kezdetben üres kétfóliós lapnak eleve a hátoldalára írta a levelet. Igaz, a hajtogatás irányát ma már bajos lenne megállapítani, de mert az a lehetőség, hogy három oldal üresen hagyása után a második lap hátoldalán kezdte volna el írni Madách a levelet, több mint valószínűtlen, ezért nyugodtan feltehetjük, hogy az első levél az első lap hátoldalára került.

De még ez az eljárás is szokatlan. Madách minden ismert levelében, ahol félbehajtott papírt használt a levelezésre, az első lap előoldalán kezdte el írni a levelét, függetlenül annak terjedelmétől. Eljárása annyira rendhagyó, hogy komolyan fontolóra kell vennünk: vajon valóban az ő levele volt-e időrendben az első. Nos, a levelek tartalma, s az a körülmény, hogy a válasz után ott áll Madách viszontválasza, nem hagy kétséget afelül, hogy a Györffy Miklós által megállapított sorrend a helyes, s így Madách kezdeményezte a levélváltást. A szokatlan eljárás egyetlen lehetséges magyarázata az, hogy a levélíró illetéktelen szemek elől el akarta rejteni a levelét, s ezért alkalmazott olyan eljárást, amelynek eredményeként a félbehajtott lap belsejébe került a levél (az első lap hátoldalára). A megfogalmazás nem véletlenül ilyen nehézkes: végképp eldönthetetlen kérdésnek látszik, hogy Madách előbb megírta-e a levelet egy kezdetben üres, hajtogatást nem tartalmazó lap egyik felének bal oldalára, s aztán hajtotta úgy félbe a lapot, hogy a szöveg belülre kerüljön, vagy előbb történt a hajtogatás, s aztán a levélírás. De mi oka lehetett ilyen eljárásra? Miért nem zárta le (pecsétviasszal vagy más módon) a levelet? Pillanatnyilag elégedjünk meg annyival, hogy erre nyilván nem volt módja, a levélírás körülményei nem tették lehetővé olyan eszközök használatát, amelyekkel lezárható lett volna a levél. Egyébként más esetekben lezáratlan leveleit kétszer félbehajtván érte el Madách a kívánt eredményt, azt hogy levele „belülre” kerüljön.

Egy lépéssel tovább jutunk a talány megfejtésében, ha felfigyelünk a két lap sajátos hajtogatására. Ami a legszembeűnőbb: nem azonos a hajtogatásuk, így tehát az a lehetőség, hogy csak a levélváltás legvégén történt volna a két lap szétválasztása, gyakorlatilag kiesik. Nem valószínű, hogy a tulajdonos utólag többszörösen összehajtogatta volna az egyes lapokat, arra pedig végképp nem lehetett oka, hogy ezt különböző módokon tegye.

Mielőtt tovább haladunk, egy dolgot le kell szögeznünk: egyetlen illeszkedő közös hajtásvonal sincs a két lapon, ami azt jelenti, hogy levele elküldésekor Madách csakis egy félbehajtást végzett, ismételt félbehajtást azonban nem. A hajtogatással tehát nem annyira a küldemény méretének csökkentése, hanem inkább az üzenet illetéktelenek előli elrejtése lehetett a célja. Igaz, mindkét lapon van középtűt egy hajtás, de azok, ha a lapszéleket összellesztjük, nem illeszkedőek, ráadásul a hajtogatás iránya is egyező.

Ami az első lapot illeti, az háromszor egymás után, mindig a hosszabbik él mentén lett

félbehajtva, pontosan úgy, ahogyan egy ívet szokás 16 oldalassá hajtogatni. Itt tehát az lehetett a hajtogató célja, hogy minimális méretűvé tegye a levelet.

Érdekesebb a második lap hajtogatása. Lónyay Menyhért nyilván csak ezt a lapot küldte vissza barátjának, s a neki szóló levelet eltette. Úgy tűnik, ő is arra törekedett, hogy a hajtogatás révén a szöveget elfedje, de mert az ő levele egy és háromnegyed oldalas volt, neki ez már csak sokszoros hajtogatás révén sikerült. A második lap háromszorosan van, mindháromszor ugyanazon oldal mentén félbehajtva, s így az elküldés pillanatában egy keskeny csík formájú lehetett, amelynek egyik oldalára a levél hátoldal legalsó negyedének felső-, másik oldalára pedig az alsó nyolcada került. Ez is szokatlan hajtogatás, amely a levél továbbításának rendhagyó módjára enged következtetni. Végezetül Madách viszontválasza „fejjel lefelé” helyezkedik el Lónyay válaszához képest. Bizonyos jelekből ítélve — amelyeket a sokszoros hajtogatás miatt már csak apró nyomokban lehet felfedezni — Madách két további hajtogatással hozta fedésbe viszontválaszát, a papír ilyenformán pálcikaformájúvá alakult.

De mire következethetünk mindebből? Mi lehetett az a sajátságos helyzet, amely ilyen rendhagyó levélváltásra készítette a két jóbarátot? Nagyon valószínű, hogy az egyetemen, előadás közben történt a levelezés. E feltételezés legalábbis magyarázni látszik a lap kettétépését, azt, hogy Lónyay látszólag udvariatlanul ugyanannak a lapnak a másik felére írt, amelyet Madách küldött neki. Magyarázza azt is, hogy Madách, látszólag még udvariatabban, barátja levelének végére biggyesztette viszontválaszát. Magyarázza továbbá azt is, hogy a viszontválasz „fejjel lefelé” áll Lónyay leveléhez képest. Végül pedig magyarázza a lapok sajátos hajtogatását. Az eddig leírt sajátságos nyomok alapján az események feltételezett menete az alábbi lehetett.

1. Madách előadás közben levelet ír Lónyaynak egy félbehajtott lap első lapjának hátoldalára, s levelét továbbítja. Mivel nem akarja, hogy levelét kívülálló (közvetítő?) is lássák, szokásától eltérően az első lap hátoldalára ír.

2. Lónyay közben kettétépi a lapot, s azt a felét, amelyen a neki szóló levél van, háromszorosan félbehajtogatja, hogy a lehető legkisebb helyet foglalja el, s így csúsztatja a zsebébe vagy a táskájába.

3. Az üresen maradt lapon megírja válaszáat. Mivel a válasz túl hosszú (a hátoldalt is háromnegyed részben megtölti), ezért a hosszanti oldal mentén háromszor egymás után félbehajtja a levelet, így annak szövegét a továbbító nem láthatja, a keskeny csík forma a tanórán történő diszkrét levéltovábbításnak is kedvez.

4. Madách elolvassa a választ, majd ismét összehajtogatja azt, de ezúttal már csak kétszeresen, az utolsó hajtogatást mellőzve. Ekkor az összehajtott lap egyik oldalára Lónyay válaszáának vége esik, másik oldala üres. Az így hajtogatott lapot leteszi Madách az asztalra, s az üres negyedre fog majd írni.

5. Azt, hogy a lap Lónyay szövegéhez mérten 180 fokkal elfordítva áll, nem láthatja, hiszen az összehajtogatott papírnak az az oldala, amelyre írni fog, még üres; nincs mihez viszonyítani. Madách az ilyenkor szokásos eljárást követve a lap fizikai szélén kezdi el írni viszontválaszát, tehát azt tekinti a rendelkezésre álló papír felső részének, s a hajtogatásban végződő részt az alsó résznek. Azt, hogy valóban az így hajtogatott papírra írt Madách, mutatja, hogy viszontválaszáának utolsó sorában a „mindnyájan” szó y és j betűjének alsó szárja rövidebbre sikeredett, s nem folytatódik a hajtás alatti laprészen.

6. Mivel az oldalon már csak kb. egytizenhatodnyi része szabad (Madách viszontválasza fölött, vagyis a Lónyay-levél hátoldalának legalján hagyott egy kis helyet), Lónyay harmadik hajtogatását még egy negyedikkel, sőt ötödikkel kell megtoldania, hogy a kb. tizenhatodnyi csíkot két harminckettnyire osztva, az összehajtogatott levél minden szöveget tartalmazó része fedve legyen.

7. Madách elküldi viszontválaszát Lónyaynak, aki a hosszúka pálcika formájú levél ismételt szét- és összehajtogatásával nem bajlódik (a viszontválasz elolvasásához nem kell teljesen széthajtogatnia a levelet), hanem olvasás után változatlan formában a zsebébe vagy táskájába teszi.

Azt, hogy az iskolai óra lehetett a levélváltás helyszíne, más körülmények is alátámasztani látszanak. Így mindenek előtt az, hogy a levél, a válasz és a viszontválasz egyaránt

ceruzaírást. Madách általában tintával írta a leveleit. A kevés kivétel esetében joggal feltételezhetjük, hogy különleges okok miatt kellett a tollat nélkülöznie. A tanítási órán történő észrevétlen levélírásnak praktikus, s az adott korban talán egyedül megfelelő, célravezető eszköze a ceruza volt.

De az is figyelemre méltó, hogy Madách viszontválasza fölött, azon a részen, amelynek az utolsó hajtogatások után teljesen üresen kellett volna maradnia, van egy nagyobb méretű ceruzaírást pötty, amely kétségkívül a ceruza huzamosabb körkörös mozgásával keletkezett. Keletkezése kétféle módon is magyarázható. Az egyik: Madách, mielőtt a viszontválaszba kezdett volna, elgondolkodott, esetleg a tanórán törtétek vonták el a figyelmét, s ekközben kört körre róva besatírozott egy jókora részt, éspedig elég erőteljes kézmozgással, legalábbis a papír deformációja erre enged következtetni. A másik lehetőség: a viszontválasz megírása, s a hajtogatások után, mintegy jelzésként került a pötty a levélre.

A levelezésnek ez a módja a levelek tartalma alapján is valószínűnek látszik, hiszen azokból kiderül, hogy az iskolában napi négy-öt órát együtt van a két barát, az iskolán kívül azonban csak ritkán találkoznak: épp ez az, ami a levél megírására készteti Madáchot.

Madách életrajzi krónikáját tehát, ha csak jelentéktelen mértékben is, de módosíthatjuk. Úgy tűnik, nem egy-két nap, hanem csak néhány perc telik el a levélváltás közben.² De talán nem is az a legfontosabb, hogy nagy körültekintéssel megírt monográfiákat pontosítani tudjunk. Inkább, ha szabad így fogalmazni, az „elv” az érdekes: számolnunk kell (s nyilván nemcsak Madáchnál) az írás (esetünkben levélírás) olyan körülményeivel is, amelyek irodalomtörténeti szempontból talán rendhagyónak látszanak, de valójában egyáltalán nem azok. Végére is semmi rendkívüli nincs abban, hogy két kiemelkedő képességgel megáldott fiatal, akik különböző (de azért sokkal inkább irigylésre méltóan jó, mintsem közepes vagy gyenge) képességű diákok között különböző (csak ismételni lehet: inkább jó, mint közepes vagy gyenge) képességű tanárok előadásait hallgatják, olykor előadás közben is levelezést folytatnak.

Nehéz elképzelni, hogy ez lett volna az egyetlen eset, amikor óra közbeni levelezésre sor került. Bár az a körülmény, hogy Madách barátjának hosszú távolmaradása miatt bocsátkozik levelezésbe, megnyugtató: valószínűnek látszik hogy mindketten inkább az előadásra figyeltek, s csak valóban fontos esetekben kezdtek óra közbeni levélváltásba.

Egy eset felfedése azonban joggal veti fel a kérdést: volt-e más eset is, illetve milyen ismervek alapján élhetünk hasonló feltételezéssel? Ez utóbbi annál is inkább jogos kérdés, mivel ez az egyetlen eset, amikor a válaszlevelet is ismerjük, s így egy folyamatból rekonstruálhatjuk a történetet. Nos, az eddigiek fényében a ceruzaírást tartom a legfontosabb jelnek, ami az írás különleges körülményeire enged következtetni. Azt persze nem merném állítani, hogy minden ceruzaírást levélnél hasonlóképpen történt a levelezés, de mint megfontolásra érdemes esetek, megvizsgálandók. Annál is inkább, mivel Madách ritkán használt ceruzát. Édesanyjának vagy Szontagh Pálnak írt leveleit egytől egyig tintával írta, mint ahogy műveit is. De más esetekben is kimondottan ritkán élt az írás eme lehetőségével. Furcsa módon éppen a Lónyay Menyhérttel folytatott levelezésében lehet több ceruzaírást is levélben találni, s ez bizonyára nem véletlen.

Ilyen ceruzaírást „levél” az *Adorianok és Jenők* című vázlatos műbírálata.³ Maga az a körülmény, hogy itt látszólag nem is levéllel állunk szemben (nincs címzés, és egyáltalán: semmi megkülönböztető jelzés; ha nem Lónyay Menyhért hagyatékában lenne a lap, akkor fel sem tételezhetnénk, hogy itt valamiféle levélről van szó) a továbbítás különleges körülményeire enged következtetni. Valóban: egy igazi műbírálata inkább tintával íródik. Egy saját célra készített jegyzet fródhat ugyan ceruzával, de akkor nem valószínű, hogy Lónyay Menyhért birtokába került volna. Ámbár meglehet, hogy a *Mixtura* egy cikkének szánta Madách. Akárhogy is történt, tény, hogy ceruzával íródott, s valószínűleg szintén valamelyik órán.

² RADÓ György, *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 55–56.

³ GYÖRFFY, i.m. 79–80. (9. levél.)

Nemcsak a lap szabálytalan formájából következtethetünk erre, bár talán nem érdektelen dolog megjegyezni, hogy a lapnak mind a négy oldala kézi tépés nyomait mutatja, s ilyenformán a rendhagyó körülmények feltevését támasztja alá. Az sem túl érdekes, hogy a lapot középtűt félbehajtották, de más hajtogatási nyomot nem tartalmaz. Érdekesebb a hátoldala, amely a hajtogatás egyik felén egy rajzot, másik felén, 90 fokkal elforgatva a rajzhoz képest, szöveget tartalmaz. A vázlatos rajzon egy nagyméretű kastély látható, középtűt és két oldalszárnynál kupolákkal. Ami pedig a szöveget illeti, annak első sorában a következő áthúzott szavak állnak: „Verset kívánsz verset írjak én”, második sorában pedig: „Verset írjak milyet én nek”, ahol a „milyet” szó át van húzva.

Nem valószínű, hogy ha a hagyományos értelemben vett levélről, műbírálatról vagy akár a *Mixtura*-ban megjelentetendő írásról lett volna szó, akkor az írás hátoldalára ilyen rajz kerül. Legalábbis a többi levél nem tartalmaz hasonlót. Ismét csak ésszerűbb feltételeznünk, hogy óra közbeni rajzról volt szó. Talán a rajz már el is készült egy unalmas előadás közben, amikor a műbírálóba belekezdett Madách; a sorrendet képtelenség megállapítani, s az írás azonosítása is meghaladja e tanulmány szerzőjének kompetenciáját. Így tehát az sem kizárt, hogy a barátának szóló vers írásán meditáló személy Lónyay Menyhért. Csak az látszik nagyon valószínűnek, hogy a műbíráló, a rajz és a kétsoros töprengés is tanóra közbeni alkotás.

Van egy harmadik ceruzaírású levél is, amelynél azonban a ceruzaíráson túl a jelen tanulmány írója nem talált semmi olyan különleges körülményt, amely az óra közbeni írást igazolná; a levélben egy könyv beszerzésével bízta meg Madách a barátját.⁴ Végül pedig a *Hős nő* című vers, valamint a *Vélemények egy népszerű lap lehető alapításáról* után álló pársoros üzenet szintén ceruzaírású.⁵ Mindkettő Lónyay Menyhért hagyatékának része volt, s ez bizonyára nem véletlen. A *Hős nő* éppen az a vers volt, amelyet Ottmayer Antal „könyvvizsgáló” törölt a *Lant-virágokból*, s amely az egykor Kazinczy Gábor tulajdonában lévő kéziratos (1923-ban Madách Emánuelnél lévő, azóta ismét lappangó) füzetben is megtalálható volt. S bár bizonyítékunk nincs rá, a szabálytalan tépési nyomokból ítélve talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy képzeljük, hogy a két kéziratos füzet valamelyikéből másolta ki a verset Madách, ismét csak különleges körülmények között, meglehet, az egyetemi előadás közben. A *Vélemények egy népszerű lap lehető alapításáról* ezzel szemben merőben más körülmények között keletkezett (maga a tanulmány tintaírású), s csupán a Lónyay Menyhértnek történő továbbításkor került rá a ceruzaírású üzenet.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy képzeljük el, hogy sok más tanóra közbeni rövidebb-hosszabb üzenetvátlás lehetett a „nyolcak” tagjai között, amelyek többségét azonban a címzettek nem tartották fontosnak megőrizni. Azon, hogy Madách semmit sem őrzött meg ezekből, nem csodálkozhatunk; a szorosabb értelemben vett levelek közül is csak keveset őrzött meg. A „nyolcak” tagjai sem bántak másként egymás írásaival; jellemző, hogy a *Mixtura* c. kézírásos hetilapjuknak már száz évvel ezelőtt sem volt egyetlen fellelhető példánya sem. Inkább Lónyay Menyhért magatartása az, ami gondolkodóba ejtő. Bár barátja több panaszos hangú levelet ír neki, amelyek nyomán az olvasónak az a benyomása támadhat, hogy kettejük barátsága, legalább bizonyos időszakokban, Madáchnak lehetett fontosabb, úgy tűnik, hogy ez a levelek tartalma alapján egyértelműnek látszó viszony, inkább fordított lehetett. Lónyay Menyhért valamilyen fontosnak tartotta — s itt utólagos „átértékelésről” szó sem lehet —, hogy megőrizzen olyan Madách-írásokat is, amelyeknek jellegük miatt, szokásos körülmények között már keletkezésük másnapján el kellett volna kallódnuk. Bizonyára ez a megdöbbentő elővigyázat is közrejátszott abban, hogy a Madách által írt, napjainkig ismertté vált levelek „relatív többsége” Lónyay Menyhértnek szól.

Andor Csaba

⁴GYÖRFFY, i.m. 101. (36. levél.) A levél az OSzK kéziratgyűjtésében található. Levelestár. Madách Imre Lónyay Menyhérthez (3 db). 576/127/1981.

⁵OSzK Kéziratára. Analekta 11.586, valamint Analekta 3850.

A *Tett* és a magyar avantgárd fogadtatását már sokszor elemzték, kevesebb szó esett viszont Kassák első köteteinek visszhangjáról.¹ Kassáknak *A Tett* előtt három kötete jelent meg: *Életsíratás* (novellák), 1912, *Isten báránykái* (három egyfelvonásos), 1914, *Eposz Wagner maszkjában* (versek), 1915. Ezek a művek alapozták meg Kassák tekintélyét.

A liberális Magyarország liberális sajtója a várva-várt autentikus proletárirót üdvözölte Kassák Lajos személyében. A liberális sajtó sokrétegű, tagolt, ellentmondásos. A *Nyugat* és ellenfele, a *Magyar Figyelő* egyaránt beletartoznak. Eppen így *A Hét*, az *Új Idők*, a szociáldemokrata *Népszava* vagy a katolikus *Élet*. Az 1913-ban indult *Új Nemzedék* első évfolyamaiból inkább csak utólag olvasható ki az antiliberális tendencia. A *Magyar Kultúra és Tudomány* viszont indulásától fogva (1914) harcosan, agresszíven antiliberális.

A liberális kritikusok és írók egy része az irodalom megújulását a munkásságtól illetve a szocializmustól várja, a hivatalos szociáldemokrata párt sokszor szektás irodalompolitikája ellenére is. Garami Ernő *A megváltás felé* című drámájának alakjait elemelve, Ignotus a *Nyugat* első évfolyamában így írt: „Ezeket életükben meglátni s a művészetbe bevinni csak ők képesek, mint a felszabadulását, a művészethez való felemelkedését sem köszönheti majd a munkás nép másnak, mint önmagának, — s mint ahogy felszabadulásával az emberiséget, művészetével a művészetet viszi majd a megváltás felé”.²

Hasonlóképpen látja a munkásság és a szocializmus szerepét Ady is, aki a *Népszava Olvasótárának* is dolgozik, Nagy Lajoshoz és Juhász Gyulához hasonlóan. Jellemző, hogy Kosztolányi a *Modern költők* című könyvében, az egyes költőket ismertető bevezető jegyzetekben szinte minden egyes esetben közli, ha a bemutatott költőnek volt valami kapcsolata a munkásmozgalommal vagy a szocializmussal. Így például Verhaerenről elmondja, hogy „újabb verseiben a város, a nagy tömegek költője. Művészi hitvallását támogatja nemes-szocialisztikus világnézete”. Verhaeren ezidőtájt Európa egyik legnépszerűbb költője — és a Belga Munkás Párt művészeti szekciójának vezetője. A másik neves belga, a Nobel-díjas Maeterlinck, anyagilag támogatja a sztrájkoló belga munkásokat. Az általános sztrájk a „levegőben lóg”, Marinetti korai drámáját a milánói általános sztrájk ihlette. A munkás-téma általános a világirodalomban, és ezidőtájt válik népszerűvé Magyarországon is Knut Hamsun, Jack London és Gorkij. Az általános légkört jellemzi, hogy senki sem vitatja az ismert német szociológus, Sombart nézetét, mely szerint a kapitalizmus végső stádiumába lépett. Kassák fogadtatását ez a háttér (is) magyarázza. A „véres csütörtök” ugyanazon 1912-es évben bizonyította a munkásság erejét, és váltotta ki széles értelmiségi réteg (így Babits) rokonszenvét, amikor az *Életsíratás* megjelent.

Noha a *Független Magyarország* már korábban is közölte verseit, Kassák igazi bemutatkozása a *Renaissance* 1910/5. számában történt. Öt versét közölték, „ezeket a verseket egy 23 éves vasmunkás írta” megjegyzéssel. Kassák ugyan megbántódott — az *Egy ember élete* tanúsága szerint —, de a szerkesztők, Zigány Árpád és Révész Béla személye biztosíték arra, hogy e megjegyzéssel Kassákot nem állt szándékukban sérteni. A proletariátus irodalmi jelentkezését kívánták csak hangsúlyozni: egy vasmunkás is tud olyan verseket írni, mint a tanult intellektuelek. Kassák egyébként sem ezt az öt versét, sem más korai írását nem vette fel köteteibe.

Kassákról az első méltatást a *Független Magyarország* közölte. Az *Egy ember élete* szerint váratlanul érte a cikk megjelenése, és nagy örömmel töltötte el, visszaadta önbizalmát. Az *Egy ember élete*ben idézi is néhány sorát. Mivel a névtelen szerző cikke azóta sem jelent meg újra, érdemes nagy részét idemásolni.

¹ Vö. *Jelzés a világba. A magyar irodalmi avantgarde válogatott dokumentumai*. Válogatta és szerkesztette BÉLÁDI Miklós és POMOGÁTS Béla. A szöveget gondozta POMOGÁTS Béla. Bp., 1988. — DERÉKY PÁL, *Az esztétizmus és avantgárd világa a magyar irodalomban*. ItK 1989/1-2.

² IGNOTUS, *A megváltás felé*. Nyugat, 1908. I. 413.

Egy fiatal csendes ember jár itt közöttünk, hangos vélemény nélkül, mint akinek hallgató útján csak érzései vannak, mint aki sokat lát befelé s akinek az élete is, minden sora önmaga emberi mélysége felé fordul. Kassák Lajos a fiatal író, akinek nevét a nagyközönség még alig ismeri [...]

Egy ideig az államvasutaknál alkalmazást talált, pályaudvart, műhelyeket söprögetett, aztán pék lett, s a kosztjárt dolgozott egész nap. Nagy nehezen sikerült neki egy pár hatost összegyűjtenie, és vett rajta festőállványt, festéket és ecsetet. Naphosszat festett, önmaga jött rá a festés technikájára [...]

Ebben az időben jelent meg első verse nyomtatásban, amelyet a *Független Magyarország* közölt. Ugyanekkor olvasta Gorkij *Málváját*, Dosztojevszkijt, Flaubertt [sic!] és Balzacot. Megszédült a könyvektől, új színek, sejtések csapódtak a lelkéhez s amint az egyszerű lelkek önkénytelenül valami nagy fizikai változásban látják a módot, amellyel kielégíthetik ideges indulataikat, vágyaikat — így indult ő Párizsba gyalog, nyolcvanhét krajcárral. Ausztrián, Olaszország egy részén át három hónapi keserű nélkülözés után koldulva ért el Párizsba. A Szajna partján, a végkimerüléstől, amelyet fokozott a nagy elfogódás Párizs láttára, összeesett.

Hosszú ideig élt Páris fenekén, nyomorgott és fáradhatatlanul kereste fel temetőket, káptárak műkincseit. A Quartier-Latin mögött van egy menház, itt aludt éjszakánként Páris apachai, csavargó koldusai között. Éjszakánként sokszor ébredt fel elfojtott beszédekre, amint a csavargók egy-egy betörés vagy útonállás részleteit tervezték. Teljesen ismerte azt a bűnös, féktelen, vad életet, mely Párizs éjszakáiban tombol s amely nem ritkán eredeti koldusi szépségektől gazdag.

Ezekkel a mély impressziókkal indult tovább Párizsból. Franciaországon át keresztül csavarogta a német birodalmat, Hollandiát, Belgiumot. Oroszországban egy éjszakai anarchista ülésen le is tartóztatták, és napokig börtönben ült. Aztán Belgium határáig toloncolták, ahonnan újból gyalog nekiindult az éjszakának és Amsterdamig jutott, emberfeletti szenvedések árán.

Nemrég jött haza ...³

Befejezésül a cikkíró közli, hogy Kassák novellái megjelenés előtt állnak, és drámáit az egyik színháznál olvassák.

Nem véletlen, hogy Kassák a cikknek csupán egyetlen passzusát közölte önéletrajzában. A szerző ugyanis meglehetősen sok kulisszatitkot tud Kassák életéből, amiket verseiből nem olvashatott ki. Ezeket Kassáktól magától, vagy valamelyik közeli ismerősétől hallhatta. Ily módon viszont megdől a részlet „fikciója”: a mélyponton lévő Kassák váratlanul olvas magáról a *Független Magyarországnak*. Sokkal valószínűbb, hogy a *Független Magyarország* „előzetes” cikket, reklámszöveget ír Kassákról, Kassák — legalábbis hallgatolagos — jóváhagyásával.

Kassák szereti a drámai fordulatokat. Nem tud a készülő cikkről — és a cikk váratlanul megjelenik. Az *Egy ember élete* következő, *Háború* című kötetében a hirtelen felbukkanó Szittyá meglepetten hallgatja Kassák új verseit, Kassák pedig az ismeretlen *Mistral*ról értesül. Kassák előadása nyomán az olvasó sem tudhatja biztosan, hogy a *Mistral* valóban létezett-e vagy csupán Szittyá fantáziájában.⁴ Holott hónapokkal a pesti találkozás előtt Szittyá a *Mistral*ban közli a leendő *Eposz Wagner maszkjában* egyik darabját. Lehet, hogy Kassákhoz nem jutott el a *Mistral* első száma, de a verset el kellett juttatnia Szittyához. Mindkét esetben azonos írói fogásról van szó. Kassák tudatlannak tettei magát, hogy a kedvező esemény annál hatásosabbnak, meglepőbbnek, váratlanabbnak tűnhessen. Persze

³ *Független Magyarország*, 1912.

⁴ *Egy ember élete*. I. rész. Bp., 1983. 239–241.

az is lehet, hogy Kassákot mindkét esetben egyszerűen megcsalta emlékezete, mert a fikció hitelesebbnek tűnt, mint a valóság.

Más oka is lehet annak, hogy a *Vergődés* könyvében Kassák csupán egy részletet idéz a *Független Magyarország* cikkéből. Előzőleg ugyanis, a *Csavargások* könyvében már leírta nyugat-európai útját. Az útvonal a *Független Magyarország* cikkében más, mint az önletrajzban. Kassák a cikknek csupán csak egy részletét idézhette, mert a teljes, vagy akárcsak teljesebb szöveg részben a *Csavargások* könyvének ellentmondó adatai, részben földrajzi zagyaságai miatt kompromittálhatták volna.

Kassák első könyve, az *Életsíratás*, 1912-ben jelent meg. Címlapját sógora, Uitz Béla rajzolta. A *Nyugatban* Lesznai Anna, a *Kultúrában* Szász Menyhért, a *Népszavában* Csécsy Imre ismertette. A *Hét*, az *Élet*, a *Vasárnapi Újság*, és az *Új Idők* recenziója névtelenül vagy monogrammal jelent meg. A Magyar Irodalomtörténet bibliográfiája szerint lehetséges, hogy Schöpplin Aladár írta a *Vasárnapi Újság* cikkét.

Lesznai Anna, aki 1909-ben a *Hazajáró lelkek* című verseskötetével tűnt fel, naplószerű személyességgel, költői lendülettel és nagy szeretettel írt a kötetről. „Borzalmas szomorú könyv; s mint az életet — úgy éppen — nem tudja az ember, miért szereti ezt az írást.” Lesznai hangsúlyozza, hogy Kassák minden novellája mögött ott lappang a mese, s általútvén a novella fekete bőtfűn, nagy gazdag ragyogással tölti el őket.”⁵

1977-ben, tíz évvel Kassák halála után, Nemes Nagy Ágnes az életmű egyik megkülönböztető sajátosságának a meseszerűséget tekinti.

Lesznai cikke konkluziójaként megállapítja: „És mesét, novellát, minden írását áthatja és összetartja az, ami legértékesebb eleme minden hitnek, mesének, játéknak és művészetnek. Az, hogy — nem tudom, hívő vagy hitetlen megírójuk, de ez mindegy — istenérzés, alkotóvá izzott érzése a létnek van mögöttük”.⁶

Kassák az *Egy ember életében* visszatért Lesznai értékelésére.

„Annyi sok élet- és munkakedv van bennem, hogy a megírt dolgaim iránt meglehetősen kevés bennem az érdeklődés. A kritikákat sem fogadtam valami különösebb érzéssel, amiket első könyvemről írtak. Egyedül Lesznai Anna cikke mellett álltam meg hosszabb ideig. Ennek az írásnak volt egy passzusa, ami meggondolkodtatott. [...] Lesznai fölveti a kérdést, istenhívő vagyok-e, s nem tud feleletet adni rá, de érzi, hogy mély vallásosság van az írásaim mögött.

Nem vagyok istenhívő, nem vagyok vallásos, s mégis örülök, hogy kritikusom megérinti ezt a pontot. Amit ő írásaim mögött érez, azt én élő, érző, gondolkodó emberségnek nevezem. Hiszem, hogy ebben van írásaim ereje”.⁷

Lesznai Anna volt az egyetlen, aki Kassákról mint művésztől, és nem mint proletáíróról beszélt. A többi kritika, ha rokonszenvvel, bátorítóan, sőt szeretettel is, Kassák mint a proletáíró témáját variálta.

„Szegény emberek, szegény nyomorúságos élete — milyen új volt az tizenöt év előtt. Milyen szokatlan tűz, milyen sohasem látott színek lángoltak fel az egyforma sorok között, mikor először szólalt meg a Nyomor. Azóta azonban jobban megszoktuk, mint a grófok és grófnék történeteit [...] Kassák Lajos azonban mégis fel tudja kelteni érdeklődésünket” — írja A *Hét*.⁸ „Proletáíró Kassák Lajos, novellái azonban elűtnek a szokványos proletáírodalomtól: hiába keressük benne a görögtűzet és kiélezett tendenciát” — mondja az *Élet*.⁹ „Gorkij jut eszünkbe és más oroszok — ezek láttak ilyen dolgokat. [...] Kassák egyáltalán nem energikus, harcoló természet, az ernyedten álmodozók, a szótlanul szenvedők közül való, amit ír, az ügyefogyottak költészete, akik a valóság szenvedései elől csak egy menekülést találnak, a tündérmesét ...” — állítja a *Vasárnapi Újság*.¹⁰ „Vigasztalan

⁵ *Nyugat*, 1913. I. 70.

⁶ *Nyugat*, 1913. I. 72.

⁷ *Egy ember élete*. II. rész. Bp., 1983. 125–126.

⁸ A *Hét*, 1913. I. 328.

⁹ *Élet*, 1913. 10. 313.

¹⁰ *Vasárnapi Újság*, 1913/I. 156.

sorsú emberek, az élettel szemben tehetetlen áldozatok poétája Kassák Lajos, aki novel-
láiban is poéta: velük érez, velük szenved szomorú, szürke hőseivel, és azoknak fájdalmát
nemcsak művészi erővel tárja föl, hanem a mi lelkünkbe is átülteti. De ez a fájdalom nem
csöndes megnyugvás és nem is rezignált önmegtartózkodás a sorssal szemben, hanem szinte
eruptív erejű lázadó érzés” — magyarázza az *Új Idők*.¹¹

Az *Életsíratás* kritikusi közül különös figyelmet érdemel Csécsy Imre a *Népszava* cik-
kírója, már csak személye miatt is. A sárospataki protestáns papok és tanárok nemesi
származási leszármazottja hatalmas lendülettel kezdte pályáját. Ady lelkes híve, a Galilei
Kör titkára, húsz éves korában, 1912-ben két kis könyvet is kiadott, egy novelláskötetet, és
a *Balkán-problémák* című tanulmányt. Az utóbbit Jászi Oszkár vezette be. Csécsy Sombart
és Jászi meggyőzte arról, hogy a kapitalizmus végső stádiumába érkezett, az angol Nor-
mann Mailor pedig arról, hogy „rossz üzlet a háború”, azaz nem kerül sor a háborúra. A
II. Internationálé különben is legyőzhetetlen, és háborús veszély esetén, ahogy a német és a
francia szociáldemokrácia vezetői megígérték, kirobbantaná az általános sztrájkot. Csécsy,
mint az *Ady és Jászi kora* című mindmáig kéziratos önéletrajzában (1960) megírta, soha-
sem heverte ki az első világháború kirobbanását. 1913-ban Csécsy Ady-reminiszcenciákat
keltő cikkében lelkes hangon beszél a biztos jövőről. A jövő a negyedik rendhez tartozik,
politikailag és kultúráisan egyaránt. Kassák és két társa alkalom arra, hogy hitvallását
kifejtse. Az azóta sem újraközölt cikket részletesen idézem:

„Márciusos hangulatban írok új emberek indulásáról. Friss szellőfű tavasz szakadt ránk,
s vágyóbb, bizóbb áhítattal nézünk a holnap elé, mint valaha. S a mi holnapunk láza-
sabban bontogatja szárnyait, mint szomorú éveink előtt. Új embereket terem a kiszarolt
magyar föld — új lelkek szállnak föl a tegnapi sivár kódéből s új írók indulnak diadalos
útra, akiket nem bír elnyomni az élet szomorú gonoszsága [...]

Három új könyv fekszik előttem, mindhárom telve új hitekkel, új ígéretekkel. S íróink
hite nemcsak azt jelenti, hogy beváltják ígéreteiket, de azt is, hogy közelg a mi holnapunk.

A magyar proletár-irodalomnak három felkészült harcosa indult el. Sietek megjegyezni,
hogy ez a három könyv nem jelent semmi értékbeli tetőpontot, nem mutat biztos célbaé-
rést, csak elszánást, akaratot, ígéretet. Nem mondjuk róluk, hogy a művészet legnagyobb
értékeit hozzák, de mégis kedvesek a mi számunkra [...]

Kassák Lajos a föld fia. Nem a verejtékes, piszkos magyar földé [...] Kassák a föld
zenés lehelletét szívta. A tiszta szírvárvány megtörtén tükröződik írásaiban, a napsugaras
fényt átszövi a füstös, poros élet [...] Fantáziája — a friss élet fantáziája — tündérmeséket
szó álmodó szeme elé, de az álomország előtt leereszkedik a szürke függöny, a harcos, igazi
élet fátyola, és tiszta gyermekképzeletük boldogságtól csillogó alakjai szomorú emberekké
elevenednek”.¹²

A *Kultúra* című folyóiratba Kassák könyvéről és Elek Alfréd új verseskötetéről, a *Pré-
dikációról* Szász Menyhért írt. Szász húsz éves, első verseskötetét a recenzió megjelenése
évében adta ki, Ady írt róla a *Nyugatra* néhány ajánló sort,¹³ olyan sorokat, amelyeket
Kassák két évvel később hiába kért tőle. „Nagyon megszerettem Kassák Lajost” — írja
Szász. „A nagy északi fróktól tanult ... Súlyos és tömör szavai acélos csapásként ülnék a
szívünkre”.¹⁴

A liberális *Magyarország* liberális sajtója tehát elismeréssel fogadta Kassákot. Lesznai
Anna kivételével mindenki a proletárirót hangsúlyozta. At *Életsíratás* 1912 karácsonyára
jelent meg, a recenziók 1913-ban, a világháborút megelőző évben azt sugallják, hogy a
proletáriródalom megteremtése a kor nagy szükséglete és lehetősége. Az általános felfogást
legtömörebben Szász Menyhért fogalmazta meg: Kassák „könyvével a rohamra törtető
magyar proletáriródalom értékesen megszorodott.”

¹¹ *Új Idők*, 1913. 154.

¹² *Népszava*, 1913. március 22. 2-3.

¹³ *Nyugat*, 1913/II. 803.

¹⁴ *Két könyvről*. *Kultúra*, 1913. 47-48.

Kassák második kötete, *Az Isten báránykái* 1914-ben, de még a világháború kirobbanása előtt jelent meg. Kisebbséget keltett, mint az *Életsíratás*, de a *Nyugat*ba (melynek már munkatársa lett) Szabó Dezső írt róla, és *A Hét* sem felejtette el. A kritikusok Maeterlinck hatását emlegették, és már nem ismételték származását. Szabó Dezső mindenestre kiemeli, hogy „ő inspirálója — ez szabja meg szeme irányát is — az a mély megindulás, amit a mindenféle embernyomorúság kelt benne, és ami már novellagyűjteményének (*Életsíratás*) is alaphangja. Úgy látszik az új generáció az irodalmat megint egy felelősséges elhivatásnak érzi az élet fennebb ölelésére. Ennek az új érdeklődésnek Kassák Lajos egy szép komoly ígérete”.¹⁵

E cikknek és főként az utolsó két idézett mondatnak szerepe lehetett abban, hogy 1915-ben Kassák Szabó Dezsőt kérte fel *A Tett* beköszöntő cikkének megírására. Amikor Szabó Dezső az „új generációt” emlegeti, valószínűleg azokra a *Nyugaton* belüli vitákra is gondol, melyeknek a lényege az volt, hogy le kell-e zárni a költői forradalmat, vagy új tehetségek felfedezésével folytatni lehet.

Szabó Dezső cikke a *Nyugat*nak abban a számában jelent meg, amelyben Elek Arthur méltatta Harsányi Kálmán *A kristálynézők* című regényét. A nemzetközi avantgárd magyarországi fogadtatása szempontjából fontos dokumentum, hogy Harsányi regényében Muncht és Picassot egyaránt zseniális művészként emlegeti. Picasso képeit és a futuristákét Kassák 1913-ban Budapesten láthatta, az *Egy ember életében* beszél is erről. A futuristákról a *Nyugat*ban több közlemény is jelent meg, a legkevesebb fenntartással Szabó Dezső beszélt róluk.

Az *Egy ember életének* fikciója szerint a váratlanul felbukkant Szittyta meglepődve kérdezi: „Hogyan jöttél rá, hogy most ilyen verseket kell írni?” Kassák válasza: „A háború nemcsak a külső világot, hanem az ember lelkét is felforgatta”.¹⁶ Az *Eposz Wagner maszkjában*, melynek támogatását Ady elutasította, és amely Szittyta segítségével jelent meg, nagy siker volt. Az *Életsíratás* kritikáinak paternalista hangvétele eltűnt (majd Németh László és Halász Gábor írásaiban tér vissza — egészen más körülmények között a húszas-harmincas évek fordulóján). Kassák új hangja sem a *Nyugat*, sem *A Hét*, sem a *Népszava*, sem az *Új Nemzedék* kritikáit nem bántja, sőt, éppen ellenkezőleg, lelkesíti. A harcosan antiliberalis *Magyar Kultúra és Tudomány* viszont Kassák könyvét ürügyül használja arra, hogy a *Nyugatot* (ismét) támadhassa.

Szerencsés szerkesztői sugallatra a *Nyugat*ban Kosztolányi méltatta az *Eposzt*. 1914 tavaszán jelent meg remekműve, a Baudelaire és Whitman utáni világlírárt bemutató *Modern költők*, melyben már szerepeltek a német expresszionisták és az olasz futuristák is. Kosztolányi élénk érdeklődéssel, megértéssel és heves ellenérzéssel figyeli 1909 óta a futuristákat, mindenekelőtt harsány háború-imádatukat utasítja el (nemcsak 1915-ben, hanem már 1909-ben is). Kassák nem futurista, hanem expresszionista, mondja Kosztolányi. „Kassák Lajos, a fiatal költő, aki az isten báránykairól, a szenvedőkről és a szegényekről, a főváros árváiról írt, most a hősökhez, a háború árváihoz fordul. Ő is szűk dióhéjba szorítja a rengeteg tárgyat. Tudja ezt a suget-t nem lehet egy verssel vagy egy hangulattal elintézni. Új formát keres. Az expresszionizmusban találja meg. Egyszerre sok érzésgondolat rohan meg bennünket, és ezeket egyszerre kell kifejeznünk, egy markolással. [...] A vállalkozás merész és érdekes. Ha elolvassuk ezt a versesfüzetet, meggyőződhetünk arról, hogy a költő néha közel jár a célhoz, a versek végtelen forradalmas, kaotikusan vajúdo, tűzben és füstben tekerdő sorai a mai lelket zendítik meg, és a szavak, amelyeket mintha felrobbantott volna a világ katasztrófája, új pályákon keringenek.” Kosztolányi miután elutasítja Marinetti háborús verseit, így ír: „Az igazi háborús költészet csak a szenvedésben lehet gazdagabb, nem a színben. Ha valakit megölt a háború, a régi kéjenc esztétát ölte meg. Nekünk csak keményebb erkölcsöt adhat, bárbab hitet, több és öntudatosabb közösséget az emberekkel. Kassák Lajos a jó úton jár”.¹⁷

¹⁵ *Nyugat*, 1914. I. 653.

¹⁶ *Egy ember élete*. II. rész. Bp., 241.

¹⁷ *Nyugat*, 1915. I. 625–626.

Kosztolányit a háborús költészet problémája és lehetősége komolyan foglalkoztatta. Erről beszélt Szász Menyhért *Ének a néma munkóról* című kötetét ismertetve is. Régen a háború titok volt, ma már nem az, mert ismerjük az okát. A mai költők a régi háborús költészetet követik, s nem az életet, ezért elégtelen költészetük. Szász Menyhért, akinek nincsenek titkai, szabadverseiben az életet követi.¹⁸

A Wilde-fordító H. A. (Halasi Andor), aki később *A Tett* munkatársa lett, *A Hétben* közzétett cikkeiben egyaránt írt Szász Menyhért és Kassák Lajos könyveiről. Közös kifogása, hogy nem vállalják a háborút. Szász Menyhért csak az élet értelmét ismeri, a halálét nem.¹⁹ Kassák, „a kultúrának ez a kamasza tragikusan érzi árva erejét, nem tud kapcsolódni másokkal, nem vállal nagy közös emberi vágyakat, elszigetelődik külön állásban, kultúrája öncélú, kozmopolita kultúra”. Halasi hangsúlyozza, hogy Kassák sokat változott az *Életsiratás* óta, és ezt a háborúnak tulajdonítja. Kiemeli a versek erejét. Ő is szikészenek tartja megemlíteni, hogy Kassáknak semmi köze sincs a futurizmushoz. „A hangutánzás a nyelv ősi kifejezési eszköze, s Kazinczy sem volt futurista, amikor a „békák”-ról verset írt, s így kezdte: „Brekeke, brekeke, koáksz, tu, koáksz, koáksz, tuu, tuu”.”²⁰

A *Népszava* cikkírója az sz.m. monogrammot használja. Szász Menyhérttel lenne azonos? Valószínűleg, de nem feltétlenül. Az *Ének a néma munkóról* költője írhatta ezt az 1915-ben merész — azóta közhellyé koptatott — cikk-kezdő mondatot: „A tömegek hangulata ma mindenütt egy — a béke utáni vágy”. A recenzió megfigyelései költőről tanúskodnak: „A könyv az eposz irodalomtörténeti meghatározásának nem felel meg. Amit Kassák nagyon jól tudott. Ez az eposz, ellentétben a külső cselekménnyel, egy érzékeny szívű ember lelki feszültsége belső cselekvéssel”. [...] Kassák feláldozta a hagyományokat az új formákért, amelyeknek legszebb éke a plaszticitás. Lírája szélesen hömpölygő és távlatokat nyitó líra. Versein nem egy alaptípus vonul át. A falu költészetével ellentétben a város költészetének nevezhetjük, a város ezer oldalról jövő, hangos, ezer ütemű, de a költőnek a végén egy alaphangot görgető ritmusával.”²¹

A recenzió egyértelműen tiszteletadás.

Szász Menyhért írt Kassákról, Kosztolányi Kassákról és Szász Menyhértről, Csongor (Lendvai István) közös cikkben ismertette mindhármuk háborús verseit az *Új Nemzedékben*. Kassák ekkor az *Új Nemzedék* munkatársa volt. Az *Új Nemzedékben* közölt publicisztikája jelentőségét Aczél Géza tisztázta — az *Eposz Wagner maszkjában* előkészítése volt.²²

Lendvai — azóta sem újraközölt — érdekes cikkét részletesen idézem: „...itt nem hivatalos háborús irodalomról van szó, hanem intellektuel-vallomásokról, amelyekből természetesen a hivatalos szürkeséggel együtt a magyar pirosság is hiányzik: a nemzeti vonás egy pillanatra sem ütközik fel a sorokból, itt a háborúról tesznek vallomást megriadt, szánakozó és sirató elmék, az ember beszél a háborúról. Ezt minden kisebbiteni akarás nélkül ide kell jegyezni.

Kosztolányi füzete (*Őcsém*, 1914–1915) természetesen a legrutinosabb. [...] Külön irodalmi szenzációt, revelációt nem hoz a füzet, a régi Kosztolányi hozzászól a háborúhoz azzal a bravúrral, amellyel a béke napjaiban az optofonhoz és egyébbhez.

Hármuk közül csak Kassák Lajos az, aki a világválto nagy eseménykáoszhoz új hurokat von a hegedűre, és — ahogy Kosztolányi a *Hétben* megállapította — expresszionista módon egyszerre próbál megérzéskíteni egész történelmi komplexumokat, sajátos ritmussal, itt-ott erősen lélekbe villanó hasonlatokkal, sokáig kísértő plasztikus sorokkal [...] ott kattog a háború rettenetes zenéje — ha kell hangutánzásokkal is —, a háború szinte kiszaglik e sorokból. A háború tömegmozgásait, tömegérzéseit érzékelteti ez a kis füzet

¹⁸ Nyugat, 1915. II. 867–868.

¹⁹ A Hét, 1915. 306.

²⁰ A Hét, 1915. I. 278–279.

²¹ Népszava, 1915. ápr. 11. 7–8.

²² A teremő avantgarde. Bp., 1988.

rutintalan utakon, egy újszerű eposzra törekvés mozgatja, telíti betűit, ezért kell Kassák művét a jelentős és érdekes írások jegyzékébe már most felvenni.

Szász Menyhért a néma mankókról énekel, az ágyúk elé dobott hűszévesekről ... Kifogástan versek, új hangok nélkül, egy irtalmas szamaritánus széljegyzetei, pirostentával írt fölkiáltó és kérdő jelei a nagy történet margóján. Ezt különben mind a három füzetről elmondhatnók, egy irodalmi plusszal Kassák javára, és egy oldalpillantással az asztalírókora, amelyekben szintén háborús versek várakoznak, Adyra gondolunk, és még néhányra.”²³

Kosztolányi kritikája ugyan a *Nyugatban* és nem a *Hétben* jelent meg, de az elírás nem véletlen, *A szegény kisgyermek panasza*i költője a *Nyugat* indulása után is hű maradt a *Hét*hez. Lendvai a futurizmust már nem is tagadja, Kosztolányi nyomán expresszionistának nevezi Kassák technikáját, de hogy az „egyszerre” ábrázolást a futurizmus „fedezte fel”, az expresszionizmus vagy netán a kubizmus, az a nemzetközi szakirodalomban változatlanul vita tárgyát képezi. Azaz, nem egyértelmű, hogy amit Kosztolányi és nyomában Lendvai expresszionizmusnak nevez, az valójában, végsősoron nem futurista találmány-e.

Lendvai Kassáknak nyújtja a palmát a három költő közül, mert új hangot talált. Ez az új hang nem a szabadvers következménye, hiszen Szász Menyhért is szabadverseket ír, sőt, néha még maga Lendvai is, az *Új Nemzedékben*. A szabadvers a századeleji folyóiratokban, főként a szimbolizmus hatására, békésen terjedt, különösebb emóciókat vagy vihart nem váltva ki. A szabadverset és valamilyen politikai irányzatot, irodalmi tendenciát még nem azonosítanak. Pontosabban, a szabadvers elleni támadást majd az *Eposz* váltja ki, jobboldali radikális körökben.

Lendvai az egyetlen (talán azóta is), aki az eposz szót a címben komolyan veszi, hiszen az eposz mindig is „világ váltó” háborúk leírása volt, és Kassák az új típusú háborúra reagál. Nagyon érdekes és fontos, hogy Lendvai Adyra utal.

Adynak 1914 és 1918 között nem jelent meg könyve, tehát 1915-ben — addigi — háborús versei, néhány folyóirat-közléstől eltekintve, ismeretlenek voltak. Ady — látszólagos — hallgatása, érzelgetti Lendvai, növeli az új hangon megszólaló Kassák súlyát. Ez az első eset, hogy Ady és Kassák nevét ugyanabban a cikkben, és ráadásul egymással csaknem szembesítve, leírják. Ady és Kassák szembesítésére, egymással szembeállítására majd két évvel később, a MA Kassák-számban kerül sor. Itt jegyzem meg, hogy Lendvai később is Kassák, a költő híve marad, miközben a Kassák köré csoportosuló avantgárd mozgalmat támadja. A *Tett* megindulása után Babitsnak sem Kassákkal a költővel, hanem az irodalomszervezővel van problémája.

A *Magyar Kultúra*, amely élesen támadja a *Hét*től kezdődő irodalmi fejlődést, nem rokonszenvezik Kassákkal. Előbb folyóirat-szemléjében, az *Új Nemzedék*et bírálva írja Nagy Péter: „Kassák Lajosnál, mint Füst Milán egészen komoly utánzójánál, ismét felvetődik a kérdés: vajon a rossz próza fogja-e a jövőben pótolni a versnek hűlt helyét?”²⁴ Utóbb Szalay László bírálja az *Eposzt*. „Nem tudjuk ugyan biztosan, de azt hisszük, hogy a szerző csak paródiát akart írni: ki akarta gúnyolni a wagneres maszkban vagy még inkább annak is csak hatványozott torzításaiban tetszelgő nyugatosokat”. A cikk konklúziója: „Csak így tovább, urak: ez a verselés a legjobb „deduction ad absurdum”.”²⁵

A század elején a szabadvers fokozatosan és problémátlanul terjedt, jobbra a francia szimbolizmus hatására. (Nem találtam magyar nyomát Marinetti 1904-es nemzetközi szabadvers ankétjának.) A szabadvershez, önmagában, értékritérium nem tapadt, mint az időnként szabadverssel jelentkező Lendvai cikkében is látható: Szász szabadverset ír és hagyományos költő, Kassák szabadverset ír, és újító. A *Magyar Kultúra* recenziói az első jelei annak, hogy a szabadvers a rossz verssel, a nem-verssel azonosul. Ennek a hangulatnak, felfogásnak, meggyőződésnek semmi köze sincs Babits vitájához Kassákkal a szabadversről. Babits nem a szabadvers létét, hanem mindenhatóságát vitatja egyfelől,

²³ *Új Nemzedék*, 1915. május 23.

²⁴ *Magyar Kultúra és Tudomány*, 1915. I. 133.

²⁵ *Magyar Kultúra és Tudomány*, 1915. I. 378.

másfelől pedig a szabadvers és a modernség azonosítását tagadja. Egy évvel Babits tanulmányának megjelenése után a Laforgue-i szabadverstől Gautier kötött formáiig visszatérő T. S. Eliot szintén a szabadvers variációs lehetőségeinek szükségességét hangsúlyozza, miközben Poundot is, meg önmagát is elkülöníti Marinettitől. Babits és Eliot véleményének összevetése azonban már újabb tanulmányt igényel.

Összefoglalva az elmondottakat: a liberális Magyarország liberális sajtója paternalista jóakarattal fogadja Kassák első könyvét. A szerzőben a régen várt autentikus proletárfíró-t ünnepli. Kassák harmadik könyvét, azaz első verseskötetét, az *Eposzt* határozott kritikai siker övezi. A háborús élmény egyetlen igazi, új formát teremtő kifejezőjének tartják. Kassák tehát sikeres szerző, amikor *A Tettet* megindítja.

Ferenczi László

Lőrinczy Huba

AMBRUS ZOLTÁN: „MOZI BANDI KALANDJAI”

I. (*A félreértett és denunciólni akart ifjúsági regény*): 1912 derekán Ignóus ekként nyugtatta a valamiért (föltehetően kéziratának sorsa miatt) aggodalmaskodó Ambrus Zoltánt: „Mélyen tisztelt és kedves Uram, mire sorai megjöttek, a dolog már rendben is volt, s a Mozi Bandi — engedje meg futtában ezt a szót: ez a dickensi kis remek hibátalan és hiánytalan fog megjelenni. [...]”¹

Így is történt. Elsőnek a *Nyugat* publikálta (három részletben) Ambrus ifjúsági regényét, hogy még ugyanazon év — 1912 — folyamán önálló könyvként is napvilágot lásson. (Ez utóbbiról már nem a folyóirat, hanem a Tolnai kiadó vállalat gondoskodott.) Néhány esztendeig csend honolt a *Mozi Bandi kalandjai* körül. Meglepő, de egyetlen kritikus sem méltatta figyelmére, így a könyv fogadtatásáról, népszerűségéről avagy népszerűtlenségéről semminő fogalmunk nem lehet. Az első — meglehetősen kurta — értékelést az irodalomtörténész Szinnyei Ferenc Ambrus-pályaképeben találhatjuk. A pozitívista historikus elismerőn szól a kisregényről, mondván: „Sok fényes megfigyelés a pesti gyerek lelki világából, s maga a nyelv is valóságos stúdium”, ám az okfejtésből kicsendülnek a konzervatív tudós aggályai is. Szinnyei úgy találja, hogy a mű ifjúsági kiadása az egyik — Bika néven szereplő — főhős életfilozófiája, valamint „... a förtelmes jassz-nyelv” használata miatt nem épp szerencsés vállalkozás, aligha szolgálja a serdülők épülését.² Bármilyen hökkentő is e skrupulózus, iskolamesterre valló vélemény, társtalan korántsem maradt. 1922. február 27-én ifjabb Wlassics Gyula, az állami színházak kormánybiztosa — egyebek közt — az alábbiakat írta Ambrusnak: „... Pekár államtitkár úr utasítása alapján, melyről tegnapi beszélgetésünk során megfeledeztem, megküldöm Igazgató úrnak szíves tudomásulvétel és miheztartás végett az államtitkár úr által nekem átadott ama közlemény kefelevonatát, melyet Ő igazgató úr iránt való figyelmességéből a *Néptanítók Lapja* legutóbbi számából »kiemeltetett«.”³ (A gyalázkodó cikk később és másutt sem jelent meg, szerzője ismeretlen, korrektúrája pedig az író hagyatékában található.)

A Nemzeti Színház igazgatásának ezernyi gondjától is szorongatott Ambrus postafordultával, szokatlanul ingerülten és élesen reagált Wlassics közlésére és a kefelevonatra. Pekár Gyulához címzett s február 28-án kelt levelét szinte egészében érdemes citálnunk, lévén e viszonylag hosszú misszilis az író önértelmezéseinek egyike. Saját művek interpretálására korábban is vállalkozott már Ambrus, egy olvasónak *A gyémántgyűrű* c. novellája „alap gondolatát”, Riedl Frigyesnek pedig a *Midas király*, valamint a *Ninive pusztulása* egynémely vonatkozásait magyarázva el,⁴ s mostani, indulat fűtötte okfejtése úgyszintén roppant tanulságos. Elhárítjuk bár a szerzői szándékoltóság, az intencionalizmus babonáját, nem hisszük, hogy az író föltétlenül a leghivatottabb értelmezője önnön alkotásainak, készséggel elismerjük viszont: a *Ninive pusztulását* kivéve Ambrus kitűnően „elemzi”

¹ Vö. Ambrus Zoltán levelezése (a továbbiakban: AZI). Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: FALENBÜCHL Zoltán. Bp., 1963. 208., 465.

² Vö. SZINNYEI Ferenc, Ambrus Zoltán. It 1918. 25.

³ AZI: 347., 492. (Most és a továbbiakban is a mai helyesírásnak megfelelően idézzük a szövegeket.)

⁴ Uo. 149–151., 455–456., 226–233., 469–470.

és kommentálja tulajdon kis- és nagyepikáját, így a *Mozi Bandi kalandjait* is. Nem csupán az író „doctus” voltából, erős intellektualizmusából következik ez, hanem abból is, hogy valamennyi említett mű (kivált a legutóbbi) több-kevesebb moralizáló hajlandóságról, didaktikus célzatosságról árulkodik, ilyenformán alapeszméjük, fő tendenciájuk aránylag könnyen megragadható. A Pekárhoz írt levél ekképpen hangzik:

Kedves Barátom!

[...] ez a förmedvény, melynek kefelevonatát szíves voltál számomra megküldetni, válogatott gorombaságait és dühöngő hangját nem tudja egyébbel megokolni, csak azzal, hogy munkámban olyan kamasz diákokat szerepeltetek, akik pestiesen beszélgetnek és maguk közt kicsüfölik a tanáraikat — és így a kirohanás azonnal elárulja, sőt nyilvánvalóvá teszi a rosszhiszeműséget [...].

Abból ..., hogy szükségesnek találtad tudomásomra juttatni a dolgot, azt kell következtetnem, hogy kételyeid lehetnek afelől, vajon munkám, amelyet bizonyára nem olvastál, megérdemli-e azt a pártfogást, amelyben személyemre való tekintettel részesítetted.

Azért kérek, engedd meg előadnom a következőket:

A megvádolt könyv elsősorban olyan fiatalok (14–18 évesek) számára íródott, akik már nem érdeklődnek a gyermek- és ifjúsági irodalom termékei iránt, hanem fölserdülésük óta regényeket vagy Nick Carter történeteket olvasnak. Az utóbbiak hatását iparkodott ellensúlyozni könyvem, olyan mesével és olyan elbeszélő hanggal, amely nagyobb hatással lehet az átlagos fiatalok mentalitására, mint a kenetes hangú ifjúsági olvasmányok. »M[ozsi] B[andi] kalandjai«: a kalandos történetek, a rémregények, a mozi és a sportok irányában való túlzott érdeklődés, az amerikai szellem és a pesti frazeológia *kigúnyolása*.

Kivált arra akarja figyelmeztetni olvasóját, hogy 1. hová vezet az a szellem, mely a mozidarabokban dominál, s amely a testi erőt és ügyességet mindennek fölébe helyezi, — 2. hogy a tekintélytisztlet csökkenésében milyen jelentékeny szerepe van a túlságos mozikultusznak, — és 3. hogy milyen alattomos veszedelem a »cras, cras, semper cras, et sic dilabatur aetas« [»holnap, holnap, mindig holnap, és így szétszóródik az idő — vagy: az élet« — L. H.], és hogy a munkát sohase szabad holnapra halasztani.

Ez a nevelő célzatú tendencia — és az is, hogy a »M[ozsi] B[andi] kalandjai« a tanár munkájának tisztelőre, megbecsülésére akarja oktatni a még éretlen gondolkozásúakat ... — világossá válik minden olyan olvasó előtt, aki nem egészen együgyű. [...]

Épeszü és jóhiszemű ember könyvémben nem találhat »fertőző« anyagot. [...]⁵

Válaszolt-e Pekár Ambrus levelére? Nincs róla tudomásunk, s szempontunkból ez érdektelen is.

II. (*Szemben a korszellemmel*): nem a *Mozi Bandi kalandjaival* fordult először Ambrus érdeklődése a gyermekvilág, a gyerekhősök felé. Novellistiként ábrázolta ő ezt az életszakaszt már korábban is; elég, ha *Roland és Achille* c. művére avagy az egyszersmind bájos és megrendítő, *Jancsi és Juliska* c. történetre hivatkozunk. Túl a személyes érdeklődésen, a kordivat, a szecesszió észrevétlen befolyása fordíthatta figyelmét a gyermekekre — a nála jóval ifjabbakat (Csáthot, Kosztolányit) lenyűgöző freudi ösztönzést bizvást kizárhatjuk. A *Mozi Bandi kalandjai* más azonban, mint az említett Ambrus-novellák: nem a felnőtt olvasóknak készült história, amelynek történetesen gyerekhőse van, hanem nevelő, erkölcsnemesítő célzatú ifjúsági regény, s benne az író egy gyengéden leckéztető, atyai-jóságos narrátor pozícióját foglalja el. Tanmese ez a könyv, a jóra való, ám átmenetileg eltévelyedett kislú, Csipisz „bűneinek” és bűnhődésének krónikája. Ambrus korholja, megszégyeníti s végtére a helyes útra téríti kicsi hőst, úgy találván, hogy az ideálhiányos — vagy inkább: hamis ideáloknak hódoló — időkben kötelesség valódi értékeket és eszményeket megmutatni, s hogy a példaadás, a nevelés erősebb lehet a korszellemnél. A *Mozi Bandi kalandjai* ilyképp egy illúzió, egy szélmalomharc dokumentuma is; a 20. századi,

⁵ Uo. 347–348., 492. (A kiemelés az Ambrusé!)

— az író szerint — bűnös és veszedelmes életminták elutasítására, egyúttal a korábbiak követésére buzdítaná kamaszja cseperedő olvasóit.

A fabula veleje könnyen összefoglalható. Csipisz, a naiv, kalandvágyó kisfiú bűvkörébe kerül egy osztálytársának, a vásott, rossz tanuló, nálánál korosabb Bikának. Imponál neki a kamasz testi ereje, gátlástalan hencsere, tapasztaltsága, iskolának, tanároknak, tanulásnak fittyet hányó merészsége. A Bika, fölfedezvén, mily hiszekény és áhítatos famulusra lett, gondosan ápolja és gyarapítja önnön mítoszt, hogy mulathasson Csipisz balgaságán, s hogy pénzt csaljon ki tőle szórakozásaihoz. Elhiteti hát, hogy múltja titkokkal, vakmerő kalandokkal teli, jelene nemkülönb. Ő a jobbkeze a pesti apacskirálynak, *Flocseknek* (e név bizonyítva Ambrus kisregényéből származott át Örley Istvánhoz, jelezvén a gyermekkori olvasmány hatását!), s titkos társaságuk a világuralom megszerzésére készül. Csipisz ámuldozva és rémildőzve hallja, hogy e bizalmas közlés őt is pártoló tagjává avatta a szövetségnek, s szorult helyzetéből szabadulni akarván, dacol a szülői tiltással is. Délutánját s megtakarított filléreit készséggel a Bika rendelkezésére bocsátja, ki előbb egy cukrászdában lakmározik, majd a moziba cipeli „barátját”, hogy a sötétség leple alatt — kijátszva az apacsok éberségét — jó tanácsokkal láthassa el. Utóbbiból, persze, semmi sem lesz, a vásznon viszont csupa épületes, „...szemet gyönyörködtető, szívet derítő és elmét képező ...”⁶ film pereg: rablótörténetek, autós száguldozás, egy amerikai suhanc pimaszság- és agressziósorozata, kincstolvajlásba öltött ördöghistória, gyerekek lázadása a szigorú óvónővel szemben, s mindez reklámmal vegyítve. A Bika — miközben az iskola, a tanulás, a tanárok és a szülei ellen bujtogatja a Flocsektől és az apacsoktól rettegő Csipiszt — immár a másnapi cukrászdára és mozira követel pénzt. Bizonyára sokáig folytatná még a zsarolást, ha váratlan — avagy nagyon is várható? — fordulatok nem történnének. Éjszaka Csipisz szorongásos álmot lát (benne az apacsháborúról hallottak, olvasmányemlékek, moziélmények kavarognak), emiatt reggel elkésik az iskolából, mert a leckét nem tanulta meg, mennyiségtanórán újabb szekunda várja, anyjától hasztalan esdekel három pengő, s végtére a csalódott és dühödt Bika is a szemébe vágja: „...tudd meg, hogy én csak nevetni akartam azon, hogy te akármit elhiszel! ... Mert Flocsek, az nem is létezik! ...”⁷ A történet e mondatokkal, e megszegyenítő pillanatban félbeszakad, ám befejezetlensége látszólagos. A *Mozi Bandi kalandjai* nem tág vagy nyílt végű regény, hanem lezáratlanul is lezárt história. Nincs kétség: Csipisz okul a keserves tapasztalatokból, a Bika és a mozi képviselte alértékek nem nyűgözik többé, s ha mintadiák nem lesz is, tisztelni fogja szüleit és tanárait, váltakozó szorgalommal bár, tanulni fog, belátván a latin bölcsesség, a „cras, cras, semper cras, et sic dilabitur aetas” mély igazságát. Vagy tán nem is annyira neki kell levonnia a konzekvenciákat, mint inkább e könyv kamaszolvasóinak? Az öket tegező megszólító először ez utóbbi feltevést még inkább valószínűsíti.

Kevés színterű, igen rövid idő alatt lepergő kamaradarab a *Mozi Bandi kalandjai*. Bízvást állíthatjuk: csak két szereplője van — a kísértő és a kísértett —, hiszen a történet peremén feltűnő néhány alak (Csipisz anyja, a cukrázskisasszony stb.) jószerevével érdektelen. A gyermekkor öntörvényű, a maga mítoszaiban, fantáziajátékaiban, gyorsan születő és bomló barátságaiban teljesülő és üdvözülő világ — sugallja e megoldással Ambrus. Ha volna értelme itt a megjelölésnek, akár a krízisregény — egzisztencialista írók elhíresítette — műfajával vonhatnók kapcsolatba a könyvet,⁸ hiszen egyik hőse, Csipisz a maga életkorának s értelmi színvonalának megfelelő határhelyzetbe, válságszituációba kerül, a cselekmény pedig mindössze egy nap leforgása alatt végbemegy. Ámde a hasonlóság merőben külsőséges, a lényegre ki nem terjeszkedik. A *Mozi Bandi kalandjai* vérbeli ifjúsági regény, a Rosszal szemben a Jó morális fölényét ábrázolja, s teljességgel hiányzik belőle valaminő pre egzisztencialista létélmény és -filozófia. A határhelyzet, a krízisszituáció ettől függetlenül létrejön benne, s tény az is, hogy Csipisz a — Bika és a mozi megtes-

⁶ Vö. *Mozi Bandi kalandjai*. Bp., é.n. 73.

⁷ Uo. 149.

⁸ Az egzisztencialista krízisregényről lásd: KIRÁLY István, *Kosztolányi. Vita és vallomás*. Bp., 1986. 90–91., 118–119.

tesítette — korszellemmel, értékválsággal szembesül. A kísértés nagy, ellenállni nehéz. Megvan a Rossznak a maga hatalma és vonzása, a Jónál sokkalta imponálóbbnak, merészebbnek, színesebbnek mutatkozik, kalandot, lázadást, törvényszegést kínál a szürke, fárasztó kötelességteljesítéssel, izgalmas ünnepet az unalmas hétköznapiakkal szemben. Érti mindennek delejét, szédületét Csipisz, mégsem egykönnyen, csak vonakodva csábul el: átmeneti megingásához, balútra tévedéséhez nem volna elég a spontán érdeklődés, a gyerekes könnyelműség. Kényszerhelyzetét, játékszerré válását sokkal inkább a Bika félmélet keltő hazugságainak, mintsem tulajdon hajlandóságainak köszönheti. Ez viszont mentő körülmény is egyben, Csipisz így kiszabadulhat társa karmaiból, nem válik hozzá hasonlóan romlottá. A Rossz csak ideig-óráig diadalmaskodhatott, ámde továbbra is jelen van a világban; hogy ellenállhassunk neki, számolnunk kell vele.

Ambrus — tanúsítja a Pekárhoz írt levél is — az olcsó, a fantáziát hamis utakra csábító olvasmányokban, a sport, a testi erő és a mozi kultuszában, valamint az ún. „amerikai szellem”-ben vélte fölfedezni a serdülőkre leselkedő veszedelmet. A moziban legkívált. Tudjuk: megvetette ő a szabadtéri sportokat is, a szellem, a szellemi munka ellenfelét látva bennük,⁹ e kisregény viszont semmi szerepet nem juttat nekik. Annál inkább tollhegyre tűzi a filmek kártékony befolyását, az ifjúság megrontóiként marasztalva el őket. Ambrus számára a mozi manifestálta a korszellemet, az „amerikai” életstílust, s úgy vélte: az átkos új, az alértékek terjesztője ellen határozottan föl kell lépnie. E nézete s küzdelme jószerével társtalan; nemzedékének tagjai s a nála ifjabbak szinte egyöntetűen lelkesedtek az új művészetért. Heltai Jenő *Dal a moziról* c. verse frivol és sikamlós magasztalás, Babits nagyvárosi legendáinak egyike, a szintűgy „Amerikát” megidéző *Mozgófénykép* a dicshimusz iróniával vegyítő és ellenpontosító vallomás,¹⁰ Szabó Dezső rajongása pedig már-már parttalanul árad. A *Mozi Bandi kalandjaival* szinte azonos pillanatban s úgyszintén a *Nyugat* hasábjain jelentette meg *Levél Katához* c. írását, benne az alábbi, áthévílt mondatokkal: „Megvallom, a mozit nagyobb dolognak tartom a parlamentnél, a Monarchia Balkán-politikájánál, a nyugdíjtörvénynél, mert: újraéleszti a mesét; hatalmas szociális propaganda, ha egyszer megtanulunk élni vele; az embert egy ültő helyében megsétáltatja az egész világon; a legdemokratikusabb esztétikai élvezet, hol a naccsága egy szepegésben, egy kacagásban rendeződik a konyhaszolgálóval.”¹¹ Szabó Dezső érdeklődése és lelkesültsége a hangosfilm beköszöntéig töretlen maradt,¹² elannyira, hogy még *Nincs menekvés* című, első regényének főhőse is ekként fordul menyasszonyához: „Lássa, Margit, a mozi a legnagyobb dolog a világon, és soha többé nem fogják a tömeg lelkét eltépni tőle. Mert örök feledtetés és igazságszolgáltatás az örök robot mellett” — majd vallomását bizarr ajánlattal tetézi: éljék ők ketten az ifjúságukat „... reggeltől estig a kinematográf előtt ...”, öregedvén pedig, játszassák le maguknak a felvett napokat, mert „Akkor mindig a fiatalságunkban és boldogságban fogunk élni, és fiatalon fogunk meghalni.”¹³ Ha mellőzzük is a további példákat, bizton állíthatjuk: a *Nyugat* első generációja nem osztozott Ambrus elhárító indulatában, épp ellenkezőleg. Babits, Balázs Béla, Bíró Lajos és a többiek életükbe, gondolkodásukba, művészetükbe fogadták a mozit, a filmet, élményt s esztétikai inspirációt egyaránt kapván tőle.¹⁴ A *Mozi Bandi kalandjainak* írója viszont — túl a testi erő és ügyesség káros kultuszán — még a tekintélytisztélet csökkenését is az új művészet rovására írja, s noha vélekedése nem volt teljességgel alaptalan, az öreges aggály, a türelmetlen elfogultság magában is jelzi Ambrus lassú elmagányosodását, idegenné, „korszerűtlenné” válását. Volt őbenne mindig is — Dénes Tibor érzékeny esszéje

⁹ Vö. KOREK Valéria, *Hangulat és valóság. Ambrus Zoltánról*. München, 1976. 5.

¹⁰ A *Mozgófénykép* c. versről lásd: RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*. Bp., 1981. 156–164.

¹¹ Vö. *Nyugat*, 1912. II. 976.

¹² Vö. NAGY Péter, *Szabó Dezső*. Bp., 1964. 194–196.

¹³ Vö. SZABÓ Dezső, *Nincs menekvés*. Ungvár, 1917. 127–128.

¹⁴ Nagy Péter, i.h.

mutatott reá — valaminő fantomkergető, Don Quijote-i hajlandóság,¹⁵ s személyiségének eme vonása kivált a századforduló után úrhodott el reakcióin és viselkedésében, lett mind szembetűnőbbé magánemberi és alkotói kapcsolataiban, levelezésében és műveiben. Az eszményeket sóvárgó s őket egyre kevésbé lelő Ambrus megannyi szelmalomharcba bonyolódott, s bár — valódi avagy csak vélt — igazáért elszántan vívta küzdelmeit, nőttön nőtt óhaja az elzárkózásra. Rezigált, sértődött léleként élt korában és kortársai között, görccsösen őrizve különbözését, s ingerülten pattant föl, ha féltőn óvott elveit, ideáljait bárki és bármi csorbítani akarta. Képtelen lévén az enyhülésre és az alkuvásra, az új eszméket s törekvéseket — csupán a veszélyt látva bennük — rendre elhárította magától. Nem békelt a változó korszellemmel, gyanakodva figyelte, epés gúnnyal ábrázolta az átalakuló magatartásformákat csakúgy, mint a modern irodalmat és művészeteket. Ifjúsági regénye a mozit vonta pellengérre, ráadásként úgy, hogy nem mutatott be közvetlen, oksági összefüggést a filmek, valamint az erő és az ügyesség újmódi kultusza, illetve a tekintélytiszteltet csökkenezése közt. A könyv kontextusa csupán azt láttatja és igazolja, hogy a vásott, a családi nevelést, az otthon melegét és gondoskodását nélkülöző Bika kéjes gyönyörűséggel fogadja be a mozidarabok „szellemét”, tápot kapván tőlük is a maga torz és agresszív — ám semmiképp sem elvetemült — „életfilozófiájához”. S noha a regény szerint a filmek képviselte „amerikai” minta a legfőbb erkölcsromboló veszedelem, Ambrus azt sem állhatja meg, hogy az automobil és a száguldás viszonylag friss divatján ne háborogjon. Élcelődött ezen már korábban is — egyebek közt a Berzsenyi-trilógiában —, s aligha véletlen, hogy a Bika bűnlajstromát a gyorsaság, az autó s a technika új csodái iránt érzett áhítat is gyarapítja.

S mit kárhoztatott még? A kamaszokat megbabonázó, fantáziájukat rossz irányba siklító kaland- és rémregényeket (a Bika valószerűtlenséget valószerűtlenségre halmozó Flocsek-története, mit nyomasztó álommá transzformál Csipisz — ezek paródiája) és a diáknyelvben testet öltő „pesti frazeológia”-t. Azt aligha kifogásolja Ambrus, hogy a műben szereplő és szóba hozott diákok és tanárok rendre csak a gúnynevikön említettnek (Csipisz, Bika, Kinézer, illetve: Prutyi, Sipirc, Savanyú Jóska, Picegepóresz, Nyámnym). Ez utóbbi csúfnév — érdekes, ám bizonynyal véletlen egybeesés — Móricz egy évvel előbb publikált, *Az Isten háta mögött* c. regényében is feltűnik; ott az igazgatót illetik vele ...). Noha némelyik elnevezés kétségkívül tiszteltelen, a bevezetés megértőn beszél erről a szokásról, s a mennyiségtan oktatóját maga a narrátor is kizárólag Prutyiként emlegeti. A két fiú párbeszédeiben megtestesülő diákzsargont viszont már egyértelműen nehezményezi s csúfítja is akarja tenni Ambrus. Kétségtelen: akad e dialógusokban magyartalan fordulat, nyegleség, nyelvi túlzás, durvaság, kakofemizmus bőséggel (trágárság, bántó trivialitás egyszer sem!), mára azonban jócskán megszeldültek ezek a szövegrészletek; nem a rútságot s az író elrettentő szándékát, hanem az eleven humort, a mesteri stílimitációt vesszük észre bennük. Az egykorú olvasó kényesebb ízlését tán sértették az effélék: „Flocsek rá se köp az ilyen vacakokra! [...] Ha a rablóknak Flocsek kölcsönzött volna gépet, sohasem érték volna utol ezek a bűdös fogdmegek! ... És amit a moziban látsz, az csak egy smarn az én triplánomhoz képest! ...”, avagy: „Látod, én még hozzá se szagoltam ehhez a koszos feladathoz! ... Az igaz, hogy én nem is fogok ebbe a bűzbe beleszagolni! ... mert ami Prutyitól ered, azt én undokolom! ...”, avagy: „... máskor ne gyere nekem elő egy ilyen pofon rúgott körisbogárral, mint ez a kajlalábú Kapuváry-kölyök, akit ha én egy ujjal megficskázok, sertéskocsonya lesz belőle! ...”, avagy: „Hiszen csak rá kell nézni Prutyira, ha látni akarod, milyen hülye ez a minden hájjal megkent alattomos gazember! [...] Hát mit tud ez a szemét, hogy van pofája fölmenni a katedrára, és onnan tanítani akar bennünket?! ... Tud smirkászni! ...”¹⁶ stb. stb. — számára meghökkenetőnek tetszhetett a műben többször is¹⁷ fölbukkanó „... nem létez” formula. Színnyei — nem érzélve a pedagógiai célzatosságot — „förtelmes”-nek is találta e „jassz-nyelv”-et,

¹⁵ Vö. DÉNES Tibor, *Ambrus Zoltán*. In *Ködlövegok*. Bp., 1942. 9–10., 31. stb.

¹⁶ *Mozsi Bandi kalandjai*, 59., 75., 84–85.

¹⁷ Pl. 66., 67., 149.

s óvta volna a regénytől az ifjúságot. Vele szemben jóval nagyobb az igazsága Faludi Istvánnak, noha a gúnyolva tanító szándékot ő sem érzékeli. Számára épp a roppant üdítő és „gyöngéd színezetű” stílushumor jelenti a könyv legfőbb értékét, hogy véleményét eként összegezze: „Egy diákzsargonban írt diákelbeszélés nem okvetlenül »lélekrombolás«, amint egy naturalista szerelmi elbeszélés sem okvetlenül pornográfia.”¹⁸ Érvelésének csupán annyi szépséghibája akad, hogy nem tesz különbséget a dialógusok és a narrátori szövegrészeket nyelvi anyaga közt, és igazoló példát csak ez utóbbiból merít, márpedig a „pesti frazeológia” kizárólag a párbeszédet, s bennük is főként a Bika megnyilatkozásait jellemzi.

Nézzük bárhonnan: emelkedett morál, nemes pedagógiai ethosz hatja át a *Mozi Bandi kalandjait*. Valóban nem „... kenetes hangú ifjúsági olvasmány”, de koncepciója tagadhatatlanul illúziókon nyugszik. Mindenekelőtt azért, mert hisz (vagy hinni próbál) abban, hogy a serdülők közt népszerű olvasmányokban, a mozi, az erő, az ügyesség kultuszában, a tekintélyelv megengedésében, a szabadosabb nyelvhasználatban manifestálódó korszellem ellensúlyozható és közömbösíthető, hisz abban, hogy „... a még éretlen gondolkozásúak” a bölcs felnőttek számára evidens életigazságok belátására s elfogadására készíthetők. Abban hisz, hogy a Jó végül is vonzóbb és erősebb a Rossznál, hogy a gyermek (s így az ember) — kivéve a szélsőséges eseteket — formálható, nevelhető. Tözsomszédja e meggyőződés ama szép ábrándnak, minek csődjét az *Aranyárkányban* ábrázolja Kosztolányi. Az ő tanárhőse, Novák Antal döbben rá az ocsúdás keserű pillanatában: „Nevelés, Leibnitz, Leibnitz. »Bízzatok rám a gyermekek nevelését, s megváltoztatom a világot.« Nagyalátó, dőre frázis” stb.¹⁹ S noha Ambrusban — kisregénye s Pekárhoz írt levele egyként bizonyítja — korántsem tört még össze a pedagógia, a példaadás hatalmába vetett hit, áruklódó jel: műve éppúgy a letűnőben lévő ideálok hordozója és szószólója, miként Kosztolányi regényalakja. Novák Antalból — vereségei előtt — a felvilágosodáson iskolázott, tizenkilencedik századi ész-, valóság-, embertisztelet, nevelői optimizmus árad,²⁰ s a *Mozi Bandi kalandjai* is a múlt századi eszményekhez térítené vissza kamaszolvasóit. A kötelességteljesítéshez és a rendszerességhez, a munkaszeretethez és a tekintélyelvhez, az igazmondáshoz és az önzetlenséghez, a fegyelmezettséghez és az illedelmes, pallérozott beszédhez. Csupa-csupa olyan értékhez, amelyet magas polcra helyezett a klasszikus polgári pedagógia és gondolkodás, s amelyek többségét a modern neveléstudományok sem nélkülözhetik. A kérdés csak az: érvényesíthetők-e ezek az ideálok a korszellem ellenében s oly kontextusban, amiben a kisregény szerepelteti őket. Úgy találjuk, családja ábránd, jószerevével reménytelen vállalkozás volt az Ambrusé, miként illúzió volt az a föltevés is, hogy műve nem a zseniálisabb gyermekek, hanem a 14–18 éves kamaszok lelki s morális épülését szolgálhatja. A *Mozi Bandi kalandjainak* sem a hangneme, sem a cselekményszövege, sem a szemlélete, sem a jól érzékelhető didakticizmusa nem indokolja ezt a várakozást, a benne szereplők életkoráról immár nem is beszélve. Molnár Ferenc öt évvel korábbi ifjúsági regénye, *A Pál utcai fiúk* épp azért lehetett sokkalta népszerűbb és hatásosabb olvasmány, mert nem a korszellem ellenében, hanem arra tudatosan építve íródott. Úgy nevelt, úgy kínált eszményeket, hogy közben — elrettentés, megvonás helyett — a serdülők kalandéhségét, a testi erő és ügyesség iránti áhítatát is kielégítette, s ügyesebben álcázta didakticizmusát. Ambrus művének megítélésében Faludi Istvánhoz csatlakozunk: „... a szükséges adag romantika és pátosz hiányzik, és nagyon is érzik a szemlélet öreges fölényét.”²¹

III. („... dickensi kis remek ... ”): Ignotus sietős minősítése udvarias túlzás, ámbar a nagy angolt egyik mesterének tekintő, róla szép és magvas esszéíró Ambrusnak bizonyára

¹⁸ Vö. FALUDI István, *Ambrus Zoltán elbeszélő művészete*. Szeged, 1941. 67.

¹⁹ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranyárkány*. Bp., 1966. 190.

²⁰ Lásd erről: KIRÁLY István, i.m. 111–114., illetve a magunk elemzését: „Formálni akarta az életet, mely végtelen és esztelen ...” Adalékok az *Aranyárkány* értelmezéséhez. Életünk, 1985/4. 362–370.

²¹ FALUDI, i.m. 66.

jölesett. Ha pusztán az alapeszme, a tendencia korszerűsége hibádnék e regényben, a *Mozi Bandi kalandjai* akár remekmű is lehetne. Ambrustól azonban maga a választott műfaj volt idegen: aligha ifjúsági olvasmányok komponálására termett. Nincs kétség: sokat tud a gyermeklélek titkairól, ismeri működésének sajátos mechanizmusát, vállalt szerepében mégis feszeng, s — felnőtt voltát, szemléletét titkolni nem tudván — időnként ki is zökken belőle.

A kisregény erőnei így is számosak. Olvasócsalogató, ügyes fogás a mesét idéző, imitáló felütés („Volt egyszer egy kisfiú, aki nem akarta megtanulni a leckéjét”), remek a bevezető fejezet személyes, játékos, tegezőn pajtáskodó hangneme, az nemkülönben, hogy a narrátor egyszersmind Csipisz és a nyájasan megszólított befogadó szövetségesének, mi több: cinkosának mutatkozik — a szigorú tanár, Prutyi ellenében. Rokonszenven csihol, érdeklődést csigáz ez a nyitány, s ügyes ötlettel — elmosván mintegy az élet és az irodalom határait — még a fiktív alak, Csipisz és az anonim, de valóságos olvasó azonosságát is megengedi: „Talán éppen veled jár és egy padban ül veled, barátságos vagy szigorú tekintetű olvasó ... Sőt még az is lehetséges, hogy te magad vagy az, könyvemet gyanakodva lapozgató, szíves vagy szívtelen olvasó, akinek a története itt következik, csak — bölcsen — nem mondd meg senkinek, hogy neked ez a történet nagyon ismerős! ...”²² Elősegíti mindez a beleélést, a ráhangolódást, megkönnyíti, hogy bármelyik diák, akár ha tükörbe, pillantson Csipisz históriájára. Kár, hogy a felnőtt és az irodalmár e hibátlan hangütésű bevezetés végén mégis előbúvik Ambrusból, s józansága megtöri a játék varázsát: „És ezzel, türelmes olvasó, minden nagyobb baj nélkül átestél azon, ami minden könyvben a legkeservesebb, és amit a magyarok, amikor még nem tudtak magyarul, előszónak neveztek.”²³ Másutt is feltűnik, hogy a szerző még ez ifjúságnak szánt regényében is hű marad szokásos gyakorlatához, s irodalmi utalásokat, parafrázisokat csempész a szövegbe. Rendjén van, hogy az órák alatt „furfangos” és bonyolult titkosírással levelező diákok „Bárczy Benő” és „Biberach, lézengő ritter” álneven szignálják közlendőiket,²⁴ az viszont meglepő és hitelcsorbító, ha társukról így beszélnek: „A Bika már olyan öreg, mint Rip van Winkle az utolsó felvonásban.”²⁵ Csipisz rossz szellemétől, a vásott, magát a tanulástól megtartóztató kamasztól is bajos elfogadnunk efféle harci felhívást: „Hip, hip, hurrá, jasszog, kunok, besenyők, kazárok! ... Ti vagytok a Síp utcai legények, és Flocsek Antal a ti kapitányotok!”²⁶ Tudjuk: Ambrus nemigen kedvelte, hatásvadász „középszerűség”-nek tartotta Rostand *Cyrano de Bergerac*-ját, a gascogne-i legényeket bemutató „kuplé”-t azonban „... a hetvenkedés és szájjasság e nagy operájának legszebb áriája”-ként méltányolta.²⁷ Erre gondolva is, furcsán, hiteltelentül cseng a Bika ajkáról ez a röpke parafrázis. Névhasználatában (Sátánovics Belzebub, Flivarovics, Flenkerovics, Bikkmikker), logikájában, fordulataiban, nyelvében egyaránt túllontúl irodalmiasnak és művinek tetszik Csipisz rémálma²⁸ — s a példákat tovább gyarapíthatnók. Az egyéb kifogások és ellenvetések helyett inkább mondjuk még el, hogy Ambrus kitűnően ismeri a gúnynévadásban is megnyilvánuló gyerekészjárás irracionális voltát, a vég nélküli hazakísérések szokását, az örök tanár-tanítvány harc megannyi komikus vetületét, tudója (s remek ábrázolója) annak, hogy a rossz tanuló, ám nagy erejű és merész diákot áhítat övezi, körötte mítosz képződik, hogy egy vásott kamasz miként építi önmitológiáját, hogy a titokzatosság és a nagyzolás hatalmat ad, a hazudozás nemkülönben, hogy a füllentések mintegy önnevezéssel szaporodnak, hogy a gyerekkori barátságok kizárólagosságra törnek, hogy a naiv lelkek mily könnyen megszeppennek s válnak kiszolgáltatottá²⁹ — ne folytassuk! Bizonyos, hogy

²² *Mozi Bandi kalandjai*, 3–4.

²³ Uo. 6.

²⁴ Uo. 85–87.

²⁵ Uo. 7.

²⁶ Uo. 29.

²⁷ Vö. AMBRUS Zoltán, *Színház*. Bp., 1983. 239–253.

²⁸ *Mozi Bandi kalandjai*, 118–146.

²⁹ Uo. 5., 7–18., 36–37., 86. stb.

Csáth Géza avagy a *Tréfa* c. novelláját épp 1912-ben publikáló Kosztolányi mást is, többet is bemutat a serdülőkről, az ő észrevételeiket és sejtéseiket viszont semmiképp sem kérhetjük számon ettől az ifjúságnak szánt kisregénytől.

A *Mozi Bandi kalandjainak* mesélője természetesen mindentudó és mindenható. Birtokában van ő még Csipisz valódi nevének is, csupán kíméletből, „konspirációs” okokból nem hajlandó kiadni. A narrátori mindentudásból és mindenhatóságból következik a mű csak kevésszer diszkrét didakticizmusa, amely a cselekményvezetésben, az értékhangsúlyok elosztásában és a reflexiókban egyaránt tetten érhető. Az elbeszélő így azt is megengedheti magának, hogy noha a könyv Csipisz bűnére és bűnhődésére koncentrálna, egy fejezet erejéig a kísértő, a Bika nyomába szegődjék. A VII. rész viszont nem eléggé szerves és szükség-szerű, s némileg mesterkéltnek tetszik számunkra. Érezhetően csakis arra szolgál, hogy újabb, sőtét ecsetvonásokkal árnyalja a Bika portréját, még jobban elidegenítsen tőle, bemutatván önkényét, kéretlen erőfitogtatását, átlátszó ravaszkodását, gondolatatlanságát, kallódását s — mentségként, magyarázatként? — otthontalanságát. Túl a szereplők dialógusain, gondolataikat is a történetmondó tolmácsolja és kommentálja, kivéve Csipisz nyugtalan tépelődéseinek egy-egy pillanatát. Föltétlenül érdekes és modern megoldás, hogy a narráció e pontokon többször is belső monológba, szabad függő beszédbe tűnik át,³⁰ növelve a részlet bensőségét és hitelét.

Vitatható koncepciójú, hullámzó színvonalú alkotás a *Mozi Bandi kalandjai*. Ha paradoxul hangzik is, érdemei közt tartjuk számon, hogy szándéktalan előkészületként, afféle újjgyakorlatként szolgált Ambrus utolsó nagyepikai vállalkozásához, *A tóparti gyilkossághoz*.³¹ Két személyre, két gyermek különös kapcsolatára komponált regény, kamaradarab lesz az is, s már a *Mozi Bandi kalandjaiban* szóba kerül egy hátborzongató esküvési szertartás,³² hogy — mutatis mutandis — visszatérjen amannak lapjain. A két mű laza kapcsolata, felületi rokonsága nyilvánvaló. Más kérdés, hogy *A tóparti gyilkosság* problematikája jóval mélyebb, személyesebb rétegekből fakad, s jóval mélyebben, személyesebben érinti az olvasót is.

Hárs György Péter

JÓZSEF ATTILA: „KÉSEI SIRATÓ”

Hermann Imre óta¹ közhely, hogy életünket megkapaszkodások és elszakadások sorozatában éljük meg. Határait is e két esemény jelöli ki, hiszen a születés — megkapaszkodásunk az életben; és a halál — az élettől való elszakadásunk. Ami születés és halál között megtörténik velünk, így személyiségünk alakulása is, mindig a Másikkal, a Másokkal, az Azzal való kapcsolatok — megkapaszkodások és elszakadások — kölcsönhatásában írható le. E kapcsolatok összetettségére utal az is, hogy egy adott személyiségről való tudásunk mindig ellentétes fogalmak rendszerére épül.

A megkapaszkodások és elszakadások rendszerében kitüntetett szerephez jut a nyelv. A kommunikáció mint megkapaszkodás és az elhallgatás mint elszakadás nemcsak interperszonálisan, hanem intraperszonálisan is értelmezhető. Az én-építés, identitás stb. így egyfajta folytonos önmagammal-kommunikációnak, önmagamba-kapaszkodásnak, míg az én-vesztés identitás-vesztés stb. e kommunikáció megszűnésének, az önmagamtól-elszakadásnak következményeként fogható föl.

Ezeket a folyamatokat a Másikkal való kapcsolat vagy annak hiánya árnyalja. A gyermek én-építésének szükséges feltétele nemcsak az anyával való kommunikáció, hanem az anyától való elszakadás, az önállósodás is. Az elszakadás pillanatában azonban máris

³⁰ *Uo.* 104–105., 110–112. stb.

³¹ Hasonlóan vélekedett FALUDI is: *i.m.* 69.

³² *Mozi Bandi kalandjai*, 38., 49.

¹ L. HERMANN Imre, *Az ember ősi ösztönei*. Bp., 1984.

a megkapaszkodás újabb tárgyának keresésére kell hogy irányuljon a figyelem; s analóg módon viselkedik a felnőtt ember is a tárgyvesztés állapotában. A tárgyvesztés mindig én-vesztést is jelent.

Másrészt az én-építés nem valósulhat meg csakis megkapaszkodások, gyarapodások sorozatában; mivel a személyiség fejlődése/változása csak bizonyos típusú ellentéteket tűr meg egyidejűleg. Az én-építés során a személyiségből kiszoruló élmények/hatások elszakadása (be nem fogadása vagy tudatalattiba süllyedése) éppúgy lehet a gazdagodás, mint az elszegényedés alapja.

Intraperszonális kommunikáció, önmagamban való megkapaszkodás a művészi alkotótevékenység is, melynek terméke, a művészi nyelv, egy intersperszonális kommunikáció közege és kiindulópontja. Ha a létrehozott művészi szöveg, amely az önmagamba-fogódzás végeredménye, műalkotássá tárgyasul, abban a pillanatban már le is válik az alkotóról, elszakad tőle. Az egyazon alkotóról levált műalkotások hasonlóságai-különbségei az alkotói korszakokra tagolás lehetőségébe is belejátszanak, amennyiben pillanatsfelvételekként rögzítik a művész világlátását, Én és világ viszonyát. De ugyanezen hasonlóságok-különbségek az okai (gyakran) annak, hogy az alkotó személyiség önmaga is idegenként áll szemben egy-egy régebbi művével, vagy akár „alkotói korszakával”. A rögzült identitás-darab önálló létezésre tesz szert, s éppen mert e létezés rögzített, ezért képtelen követni-közvetíteni az alkotó személyiség változásait. (Itt eltekintünk attól a kérdéstől, hogy a szerzői javítások, változtatások milyen mértéke mellett beszélhetünk új műről, szövegváltozatról vagy éppen csak módosított szövegről. Ez a probléma ugyanis ahhoz a röviden el nem intézhető kérdéshez vezetne el, hogy mikor tekintjük az egyes mű esetében befejezetnek az alkotófolyamatot és mikor kezdődik egy új mű alkotása. Profán kiindulópontunk tehát az, hogy a befogadó egy időben egyszerre mindig csupán egy művel vagy egy változattal találkozik.) Az alkotó benső változásai mindig újabb és újabb műalkotásokban tárgyasulnak, s az objektívalt identitás-darabkák össz-sorozatát nevezi az irodalomtudomány életműnek. Az életmű és az alkotó személyiség élete közötti különbség azonban éppoly nagy, mint egy film és a belőle készített diasorozat különbsége. A sorozatból pontosan azok a kivágott részek hiányoznak, amelyek megmutatnák a diák közötti szerves kapcsolatot, az egyikből a másikba való folytonos átmenetet. Talán nem feszítjük túl az élet-életmű és a film-dia párok közötti analógiát, ha felhívjuk a figyelmet az egyes párok tagjait elválasztó „műfaji” különbségre is. Többek között ezért kerül nehéz helyzetbe az irodalomtudomány, ha egyetlen műről kell beszélnie.

*

József Attila *Kései sirató* című versének² a helyét az jelöli ki az anya-versek sorában, hogy a versindító kommunikációs helyzet a halott megszólítása — és ezzel a halál tényének zárójelezése.

A halott megszólítása, amely végigkíséri a verset az utolsó versszakig, *szómagi*aként értelmezhető: vagy, mert beszélék hozzád. Ez oldja föl a kommunikáció látszólag paradox voltát. Szövegszinten ugyanez a zárójelezés ismétlődik újra és újra: az anya halálára csak szinonim fogalmak utalnak; ez a szinonimitás a tartalmi-hangulati minőségen túl a *ki-nem-mondottság* erejét hozza magával — ez a szómagiának a megszólítással ellentétes pólusa.

A meghalás igei alakot konkrétan egyetlen esetben — az utolsó versszak utolsó sorában —, az árvánmaradtott esetében ölt. Ez azért is indokolt, mert a vers fókuszában nem az anya *objektív* halála áll, hanem az, hogy miként *éli ezt meg* a gyermek. A Másik halálának megélése ugyanakkor mindig kicsit az én halálom átélése is — e gondolat manifesztálódik mintegy logikai következtetésként az utolsó sorban. Az anya halálának

²L. elsősorban BÓKAY Antal — JÁDI Ferenc — STARK András, „Köztetek lettem én bolond...”. Bp., 1982. 56–60 és 183. SZIGETI Lajos Sándor, *A József Attila-i teljességigény*. Bp., 1988. 66–76. Vö. még SZABOLCSI Miklós, *Egy kései József Attila vers megfejtése*. In Uő., *Változó világ — szocialista irodalom*. Bp., 1973. 78–99. a szómagia kapcsán.

ki-nem-mondottsága a már említettek mellett még egy tartalmi mozzanat hordozója: az *általánosítás* irányában hat. A halál jelentésköre túlrad önmagán, s magába ölel minden-fajta Másiktól való elszakadást. A halál ebben az értelemben a Másikkal való kapcsolat halála, a kommunikáció megszűnése.

A Másik halálának megélése mint szubjektív aktus megengedi saját vágyaink, ösztön-rezdületeink Másikba-projicálását. Ahogyan ez az aktus teret nyit a Másikkal való identifikációnak, a vágy szintjén az egyesülésnek, együvé-válásnak, úgy a Másik halála mindig részben saját identitásunk megszűnése vagy sérülése is. Mert pszichoanalitikus értelemben a halál egyben egyesülés — ahogyan a (szexuális) egyesülés mindig egy kicsit halál is. A Másik halállal való egyesülése ezért szükségszerűen az Én számára *megcsalás*.³

A vers időben az anya halálának (az elszakadásnak) *utánjával* indít és azzal is ér véget. Ugyanakkor a kezdő és a befejező versszak minőségileg, tartalmilag különböző. E minőségi-tartalmi változás oka a közbülső versszakok hordozta lelki *folymatban* keresendő; amely folyamat időben az anya halála (az elszakadás) *előttjére* irányul, azaz visszaemlékezés, jelenként állított múlt — pontosabban *regresszió*. A keretező versszakok minőségi-tartalmi különbségei mögött az emlékkeresés, a regresszió értelmetlennek bizonyulása húzódik meg. Ahogyan a lírai én egyre régebbi múltjába tér vissza — mert a gyermek és anyja kapcsolata annál szorosabb, annál több biztonságot nyújtó, minél kisebb a gyermek —, úgy erősödnek föl versszakról verszakra a kétségbeesett szemrehányások; hiszen a halál végérvényessége egyre nagyobb kapcsolat-értékeket kérdőjelez meg, a megoldáskeresés egyre mélyebb múlt- és én-rétegekben tűnik hiábavalónak — minél erősebb a regresszió, annál értelmetlenebbé, funkciótlanabbá válik. Így a regresszió minden lépése egyben szó szerint ordít is a racionalizálásért, s ezt a feszültséget az utolsó versszak jelenbe-lépése fogja végül feloldani.

Az anya haláláról való tudásunk tehát a lírai én állapotainak, állapotváltozásainak értelmezéséből ered. A halálhoz csak az élőn keresztül vihet a tudás útja. A lírai én állapota a „harminchat fokos láz”, azaz a láztalan láz; a pusztá élet vagy az élet mint maga a betegség értelemben. A kifejezés magyarázatát az utolsó versszak rejti. A „harminchat fokos láz” olyan élet, amely akár a betegség (anyai) ápolást kíván, s a lírai én éppen ezt nem kaphatja meg — szól a mondat tartalma első síkon. De mivel a láztalan láz állapota az élettel egyenértékű, ezért a „nem ápolsz” kifejezés a „nem élsz” jelentést is előrevetíti; ’nem vagy itt’ értelemben. Eszerint az első kijelentés értelmét durván a következőképpen lehet megfogalmazni: ápolásra szorulok s te *nem vagy itt*.

Az itt-nem-lét szükségképpen máshol-létet sugall. A „kinyújtóztál a halál oldalán” kép és képi vonzatai a halál első zárójelezése. A halál megszemélyesítését az is indokolja, hogy az anyát a gyermek így bizonyos értelemben még fölmentheti: csupán könnyű (=könnyelmű) lány — ártatlan még-nem-asszony —, aki enged valaki más intésének. A „könnyű” kifejezés másik értelme — súlytalan, lebegő — a negyedik versszak árnyék-képét vetíti előre. Aki ily módon könnyű, az a halál természetes párja; az nem az anyaggal súlyos létben, hanem a halál mellett *van a helyén*. A halál oldalán való kinyújtózás — elpihenés, fekvés — a halál mint egyesülés képét idézi föl; a halálos ágy nászággyá válik. A halál hímnemű, ’lény’, a kép tartalma így valamiféle ’mennyező a halállal’, az ’első bűn’. A könnyű-könny asszociációs lehetőség tovább élesíti a képet — szexualitás és az anyára és a gyermekre egyszerre irányuló agresszió összekapcsolása révén. Pszichoanalitikus értelemben a halott és az ágy együttes megjelenése egy ősi képet hoz felszínre: a gyermekek és betegek fantáziájában megjelenő esti kísértet gyakran a gyermek ágyából éjjel a szülői ágy-

³L. elsősorban Sigmund FREUD, *Trauer und Melancholie*. G. W., Bd. 10. 427–446. Vö. még FERENCZI Sándor, *Indulattétel és magabavetítés*. In Üő., *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Bp., 1982. 50–75. az azonosulás/azonosításhoz; BÁLINT Alice, *A gyermekszoba pszichológiája*. Bp., 1990. az agresszió és szexualitás kapcsolatához; RÓHEIM Géza, *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. Bp., 1984. 589. és köv. a halálhoz, mint apai principiumhoz; GARTNER Pál, *Ösztön, kultúra, illúziók*. 1934. 83–93. halál és szexualitás, ill. halál és büntetés problémájához.

ba átlopózó anya eltorzított képe.⁴ Ez is a halál egyesülésként — és a gyermek számára megcsalatként, bűnként — való értelmezését támasztja alá; a halál e hímnemű szerepben mintegy apafunkciókat vesz föl, az apára irányuló féltékenységi és (viszont) agresszió — az apa semmissé tételének vágya — a halálra vivődik át. Támogatja ezt a föltevést az anya későbbi árnyékkal való azonosítása is.

Az ily módon *jelen-nem-lévő* anyát a gyermek pótolni igyekszik: „lány őszí tájból és sok kedves nőtől próbállak összeállítani téged”. Egy effajta *összeállítás* mindenképpen illúziókeresés (hiszen valami *szétesett*), mégha *eszközeiben* reális és irreális — „pótanya” vagy anyakép keresése — egyaránt lehet is. Az „őszí táj” az irreális utat mutatja meg, hozzáadva az elmúlás hangulatát; a „kedves nők” pedig az aktuális és irányulásában is a realitásra mutató szeretetvágyat idézik. A keresés azonban szükségképpen sikertelenségre ítéltetett; az égető tűz — visszautalás a láztalan lázra, az élet mint betegség vagy a halált magában rejtő élet állapotára — és a részletekbe töredezettség megakadályozza a kísérletet. Minthogy sem a táj sem a nők nem „részei” az anyának, így az össze sem állítható belőlük; hanem csak a projekció szimbolikus aktusában. Az „egészséges” felnőtt lélek esetében ez a projekció a „normális” utat jelentené, ahogyan a költészetben is a fikció megteremtése és fikcióként való elhatárolása a „normális” lépéssor. Aki azonban a fikcióhoz mint valósághoz kíván közeledni (a képzelt vagy valós múlthoz mint jelenhez egy regresszív szituációban), az szükségképpen téveszt célt költészetben és költészetben túl egyaránt. Az alkotó vagy a befogadó e személyes tragédiája abban gyökerezik, hogy olyan elvárásokkal fordul a fiktív megoldás felé, mintha az valóságos lenne. A teljes elszakadás, a megkapaszkodás kilitástalansága vagy az új megkapaszkodások mássága, tökéletlen volta véglegesíti, föloldhatatlanná teszi a pótolhatatlanság- és hiányérzetet.

A második versszak az első inverze — a halál körülményei a gyermek szempontjából. Innen kezdődik meg a visszaereszkedés a múltba. A legutolsó anya-élmék fölidézése ez a versszak, és a következő három versszakon át fokozatosan a legelső élményig, a születés élményéig hátrál vissza a lírai én.

Most az anya a beteg, neki van szüksége gyermeke segítségére — a gyermeki megítélés szerint legalább —, de bármily teljes is a gyermeki igyekezet, az anyag már *nincs sehol*. Ez a halál második zárójelezése, amely elindítja a halál és a táplálás-táplálkozás (magunk és mások létének fönntartása) képeinek párhuzamát és ellentétét. A gyermek táplálásának anyai feladata fejtetőre áll, a függés iránya megfordul: itt a gyermek az, aki anyját táplálni-életbentartani hivatott. A természet rendje fölborul, s a *sehol-lét* miatt a gyermeki igyekezet értelme megkérdőjeleződik.

Az első versszakban kifejeződő keresés, amelynek tárgya ott már, azaz a jelenben csak illuzórikus (a keresés tulajdonképpeni tárgya ott nem az anya, hanem az anyához fűződő kapcsolattípus — s ez a keresés reális oldala), valójában az itt leírt gyermekkori helyzet *folytonos megismétlődése*. A gyermekkori igyekezet éppúgy *hiábavaló*, ahogyan hiábavaló lesz később az „összeállítás” kísérlete is. Az egykori végleges és váratlan elszakadás később eleven emlékként teszi lehetetlenné az aktuális megkapaszkodásokat (az elszakadásokat is). Ezt fogalmazza meg a negyedik versszak más vonatkozásban már említett zárósora: „mindent elrontsz, te árnyék”.

Az első két (komplementer) szituáció összegeződése a harmadik versszak: a halál harmadik zárójelezése. A versindító kép — a halál máshol-lét és *másé-levés* — tér itt vissza némi módosítással: az anya halálát a gyermek tudatos megvonásként éli meg, mégpedig a testi-lelki táplálás (kapcsolat) teljes megvonásaként („édes emlőd s magad”).⁵ A megvonást súlyosbítja a megcsalatas, a másokra átruházás („kukacoknak adtad”) gyanúja-vádja. A *másé-levés* a halállal kapcsolatba hozva a legszembevetőbben *mássá-levés* is; a

⁴L. elsősorban Sigmund FREUD, *Álomfejtés*. Bp., 1985. 284. és HERMANN Imre hiv. műve 174–201. és 380–395., továbbá RÓHEIM Géza hiv. műve (pl. 261.) és Uő., *A bűvös tükör*. Bp., 1984. 356–464.

⁵Táplálkozás és szexualitás kapcsolatához l. BALINT Alice hiv. műve és RÓHEIM Géza, *Primitív kultúrák ...* (589. és köv. lapok).

vers két szereplője, az anya és a megismerésért halál közötti kapcsolat kölcsönös *átalakító* ereje itt a maga meztelenségében mutatkozik meg. Mert az anya szinte gyermekeként és/vagy szeretőjeként bánik a halállal; mellette „adja” neki, s azok az erotikának és az anya-gyermek kapcsolatnak egyaránt szimbólumai. S a halál éppígy nyújtja cserében önön, „testének” hasonlóképpen kettős értelmű „zsíros nyirkát”. De mássá-levésről van szó primér jelentésben is: az anya a halálban fizikailag is átalakul, a halál viszont fizikailag az anyában testesül meg.

S a visszafelé-korosodás e második lépcsőfokán tovább erősödik az előző versszakban fölhangzó szemrehányó hang (amely először még oscillálva ténymegállapítás és számonkérés között a „nem ápolsz” kifejezésben jelent meg); a másé- és mássá-levés a gyermek számára az azt megelőző dolgok átminősítése is. A megvonás (elvonás-elválasztás) után a nevelés (kapcsolat), a vigasztalás és szidás érvényessége kérdőjeleződik meg, azaz pontosan azoké a visszajelzéseké, amelyek a gyermek identitás-építésében alapvetőek.

A táplálás-táplálkozás motívuma itt az előző versszak megfelelő részének ellentétéként, azaz helyes rendként jelentkezik, de a másé-levés ezt a rendet is érvényteleníti; míg a táplálás a gyermek szempontjából az életbentartást jelenti, addig a másé-lett anya „zsíros nyirkot” — halált — eszik. Ezért kettős értelemben is félrevezetésről van szó: az anya önmaga testi-lelki valója helyett valami mást, rajta — a testén — kívüli ad gyermekének („levesed hűtötted ...”), másrészt önmaga testi-lelki valóját valami vagy valaki másnak — a halálnak — adta át. A gyermek növekedése („nekem nősz nagyra”) ezzel értelmét veszti.

A megkapaszkodások és elszakadások rendszerét tehát kibővíti a tényleges elszakadás előtti élményekhez fűződő viszonyulások rendszere. Amiben a gyermek az anya tényleges halála után még megkapaszkodhatna — azaz a Másikhoz fűződő pozitív élmények —, az a halál ceruzája által negatívba fordul, ezzel elszakad és idegenné válik. A Másik által is támogatott fölépülőben lévő identitás-tudatnak ez a *még-élőhöz* kötődő emlékekkel való kényszerű leszámolás a második súlyos sérülése.

A negyedik versszak a halál és a táplálás-táplálkozás (életbentartás) új viszonyával indul: a Másik elfogyasztása az Én szempontjából nem *csupán* orális agresszió kifejeződése (bár indokoltan és kétségtelenül az is), hanem a *tovább-éltetés vágya* is.⁶ A Másik elfogyasztása a halál elfogyasztását, eltüntetését, visszavonását is jelenti — az agresszió az anyán keresztül a halálra is irányul. Az Énbe beépülő Másik a teljes azonosulást jelenti mind pszichoanalitikus, tehát szexuális értelemben (mint coitus), mind pedig a törzsi kultúrák rítusaiban (mint a Másik tényleges beépülése az Énbe). A kívánságban — „Etelek volna meg!” — a büntetés, a továbbéltetés és a halálban való részesedés ambivalens vágya nyer kifejezést. A „ha megettelek volna, meglennél bennem” tétele áll itt szemben az első versszak *Énen kívüli* anya-keresésével egyfelől és a múlt realitásaival („vacsorádat hoztad el”), az anya által önmagától megvont, gyermekének szánt (de) *idegen* táplálékkal másfelől. Ezzel az anya törekvése, hogy gyermekéért önmaga táplálásáról mondjon le és érte dolgozzon, a gyermek tudatában pozitív értékből negatívvá válik. Számára e lemondások a halálra készülés, a tudatos és akart önpusztítás jelei. A kapcsolatfönntartás aktuális eszközeit a későbbi elszakadás eszközeiként kénytelen azonosítani.

A szemrehányások a verés kívánságává fokozódnak: szerepük mégis azonos marad; az érintkezés, a kommunikáció provokálása — megkapaszkodás, bármi áron is.⁷ Ez a szándék összefonódik az agresszió átruházásának lehetőségével. A provokálást követő verés az anya létezését bizonyítaná, tárgyat kapna a megkapaszkodni vágyás; ugyanakkor mód nyílna a provokálás megindokolására is, mert annak célja éppen a kapcsolatteremtés. A negyedik zárójelbe-tetés: „nem-lenni igyekszel”, „te árnyék” a *van, de nincs* állapotát jeleníti meg. Visszaautal a harmadik versszakra: „nem-lenni igyekszel” és ez mindent átminősítene („mindent elrontsz”), továbbá az első versszak kísértet-képére is.

⁶ L. HERMANN Imre hiv. műve (402–403.).

⁷ Csupán utalni kívánok itt a pszichoanalízisből ismert „simogatással szelfidülő verés” élményére.

Az „árnyék” kifejezésbe sűrűsödő jelentéskör tovább bővíti a megkapaszkodások és elszakadások tárgy- és jelentés-rendszerét. Olyan dologra utal, ami a lét és nemlét határán áll, amiben megkapaszkodni sem, de tőle elszakadni sem lehet. Kísértet, akivel lehetetlen kapcsolatba lépni, de néma tanúként minden pillanatunkban velünk van. Az elszakadni vágyás egyben megkapaszkodni vágyás is. Értelme kettős: éppúgy irányulhat arra, hogy az árnyék semmivé foszoljon, mint arra, hogy élővé legyen.

Az ötödik zárójelbe-tétel: a halál — *elhagyatás*. A szemrehányások e versszakban érnek el a legerősebb fokra, ahogyan a regresszió is itt mélyül el a születésig. Az anya családja minden más családnál nagyobb bűn, mert ha elhagyja gyermekét, akkor a gyermek létének, létrehozásának, akartságának hitele is érvényét és értelmét veszti. A halál — lopás, és lopásként is a legerkölcstelenebb: az *ajándékba* adott legfontosabb dolgok, élet és szeretet — és ezzel magának az élet- és szeretet-adónak — a *visszalopása*, visszavonása. S szeretetet, a hitet szeretné a gyermek kikényszeríteni a káromkodás (szó-mágia) révén. Az újbóli kapcsolatteremtés megadná az anya, és ezzel gyermeke létének igazolását is. Az anya a gyermek számára az a Másik, akitől az életet nyeri. Mivel a visszavonás erre is kiterjed, úgy a megkapaszkodás lehetetlensége már az életben való megkapaszkodásra is vonatkozik. Az önmagam létébe való kapaszkodás elvesztése, az önmagamtól való elszakadás, amelyet a születésig hátráló regresszió hitelesít, az a pont, ahol a hiány érzete már nem feszíthető tovább. A kudarcra ítélt megkapaszkodások sorozata agressziót és/vagy autoagressziót vált ki. A Másikra irányuló agresszió éppúgy az Énnek is szól, ahogyan az autoagresszió mindig a Másik (és a mások) büntetése is.

Az elmaradt kommunikáció a halott szölongatásának értelmetlenségén túl egy sokkal fontosabb dolgot is jelent: a halál, az elszakadás végérvényességét — „a legenda oda”. A gyermek tudata önnönmaga felé fordul („észreveszi, hogy milyen ostoba”), és az élmény átéltebb reflexió tárgyává lesz, a regresszió végetér. A felnőttien reflektált gondolkodás számára egyformán csalódással-megcsalattal jár és értelmetlennek bizonyul a halott szölongatása, élőként tételezése, a halálba bele-nem-nyugvás és a halott „összeállítása”, egy illuzórikus anyakép megteremtése, az anya pótlása (amikor az Én „maga próbál csalni”). A Másik halálának megélése valamilyen formában törvényszerűen csalódás. Vagy a Másik által csalatik meg az Én, amikor elszakad tőle, vagy önmaga csal, amikor továbbra is belékapaszkodik. A csalódás és a megcsalattal („ha küzd” vagy „ha kibékül”) következménye egyaránt identitás-vesztés, magány és halál. Ha az anya nem térhet vissza, akkor a gyermeknek kell elmennie hozzá.

Ezen a ponton a zárójel föloldhatóvá válik.

Mohácsi Ágnes

ZRÍNYI VERSELÉSÉRŐL

Gyakorló tanár lévén közvetlenül érdekelt vagyok Zrínyi Miklós példaadó eszményeinek, költészetének tanításában. Sajnos, a jelenlegi középiskolás tankönyvekben egyetlen szó sincs a *Szigeti veszedelem* vagy egyéb művének verseléséről, de hasonló a helyzet a 6. osztályos általános iskolás tankönyv két Zrínyi-epigrammájával is (*Nem írom pennával, Befed ez a kék ég*). Ez utóbbiak ritmizálásának tanításához azonban módszertani tanácsot olvashatunk *Az idő és hírnév* c. tanulmánykötetben.¹ A Diákkönyvtár sorozatban 1988-ban megjelent Zrínyi-válogatás utószavában ez áll: „Könnyebbé természetesen a mostani kiadás sem teszi a Zrínyi-verset [...], Zrínyit *megértve* kell olvasni, verselését olyannak tudomásul venni, amilyen lenni akart és lehetett [...], a sajátos Zrínyi-verselés és a költő álcázott műfogdójának tudományos értelmezése [...] még korántsem jutott nyugvópontra”.²

Zrínyi költészetében a formaművészet szerteágazó elemeinek, köztük verselésének – metrumának vizsgálata századokra nyúlik vissza, értelmezését mégis bizonytalanság, homály veszi körül.³ A szakirodalom folyamatosan emlegeti a poéta önmagára vonatkozó kritikáját is.⁴

A tudományos feladvány máig kihívó. A sok-sok, természetesen ellentmondásos véleményt nem idézzük, inkább Németh László 1939-es megállapításával zárjuk e rövid bevezetést.⁵ Az alábbi sorokkal magunk is a kutató-elemző-értelmező, e kérdésben mindvégig vívódó szakirodalmi folyóiratba kívánunk kapcsolódni. Dolgozatunk több alaki-formai kérdésben nyilvánít először véleményt, majd abban az ügyben is, ami a Zrínyi-művészet körüli vitákban máig a legelevenebb, leginkább közérdekűbb verselésében.

Zrínyi dinamizmusa felhasznált versformakészletének mobilitásában is megfigyelhető. Vizsgálódásaink közben a nagyobb verstani egységtől a kisebb felé haladunk – a kompozíciótól a sorok ritmikai tagolódásáig –, figyelembe vesszük a közbeeső versalkotó tényezők viselkedési alternatíváit: az elemek ötvözetét, többletét és hiányát, a bővítést és a szűkítést.

I. Szakaszmentékek ötvözte

A *Syrena*-kötet versein kívül *Az idő és hírnév* epigrammaciklust és az *Elegia* címmel ismert siratóverset vizsgáljuk, összesen 13 egységes kompozíciót.⁶ Feltűnik a legnagyobb verséptő egységek, a versszakok felhasználásának sajátossága, hogy közülük négy mű-

¹ MIKLÓSNÉ BODA Edit, *A verselemző vitatülés tanárszemmel*. In „*Az idő és hírnév*” (Zrínyi három epigrammájának ritmikája). Szerk. KECSKÉS András. Bp., 1984. 157–161.

² ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*. Vál., bevez., utószóval ell. KOVÁCS Sándor Iván és BÍRÓ Péter. 1988. 338.

³ HORVÁTH János, *Zrínyi sorfaja*. In *Viták verstani kérdések*. 1955. 33–44.

⁴ L. ZRÍNYI *Syrena*-kötetének előszavát, valamint az *Orpheus*-versek marginális jegyzeteit. Ez utóbbiról bővebben KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*. Bp., 1985. 211–215.

⁵ NÉMETH László, *Magyar ritmus*. In *Az én katedrám*. N. L. munkái. 1983. 30–31.

⁶ NÉGYESY László, *Gróf Zrínyi Miklós Művei*. I. köt. *Költői művek*. 1914.

ben négyesrímfű tizenkettes szakaszok és Balassi-strófák keverednek; a *Fantasia poetica*-ban madrigáloknak tartott, *A vadász és Echo*-ban canzonettának értelmezett szakaszok színesítik a négysorosokat.⁷ Ez a változatosság a kompozícióknak majdnem a felét (46 %) jellemzi.

II. A teljes, ideális kompozíció bővítése, szűkítése

A dinamizmus Zrínyinél a tervezett formai határokat is áttöri. A *Szigeti veszedelem* XIV. és XV. énekei, valamint a kötetkompozíció számozatlan strófákkal bővül (ez utóbbi a *Peroratio*-val), mert a költő mondanivalója összegezést kíván. Szűkítésre lát példát Kozák László az *I. Idilium*-ban, ennek okát a XVII. század költői szövegeinek hat versszakos köznyelvi mélystruktúrájában látja.⁸ A tudatos kompozíciószűkítésre hozzuk még példaként a magunk megfigyelését. A két *Orfeus*-verset *A lírikus Zrínyi* alapján külön-külön is tudatos torzónak tartjuk, de a minden további folytatást nélkülöző 3. rész nélkül. A szerző véleménye szerint „a »két« Orpheus-vers egysége kétségtelen, de mégsem szabad abszolutizálni, mert a második rész beszámozatlanságával és a második argumentum elválasztó jellegével maga Zrínyi adott okot arra, hogy a canzonetta-betétet külön versnek is tekinthessék”.⁹ Szerintünk ez a gemminálódás szükségszerű, mert együtt tartalmazzák a teljesértékű művészi információt. A kétféle metrum alkalmazása a szereplők végleges elválását is jelenti. A 25 számozott szakasz azonosítható lehet azzal a biográfiai adattal, hogy Zrínyi 25 évesen nősült, s a 4 teljes és kétharmad részben torzóban maradt Balassi-strófa pedig a házasság időtartamával. 1646. február 11 – 1650. szeptember 24-ig 4 év 7 hónap és 13 nap a szoros versbeli megfelelés.

III. Strófabővítést

látunk a *Szigeti veszedelem* XV. énekének utolsó, számozatlan 5 soros szakaszában és a *Fantasia poetica* 22. strófájában, itt a versszakminta homogén sorokkal bővül.

IV. Strófarövidülés

Az *Orfeus keserve* csonkaságának bizonyítását a gondolati befejezetlenségen túl támogathatná az a megfigyelésünk is, hogy a 15. versszak egy sorral rövidebb, mint az ideális képlet, s ezáltal a teljes vers 99 sorból áll, az olvasó pszichikai hiányérzetét erősítve. Új formát, új epigrammát hoz létre Zrínyi a léptékváltásos Balassi-strófa szakaszon belüli módosításával a *Nem írom pennával* kezdetű versében. A strófa sorredukciójának oka a gondolati tömörítés, valamint az ismétlődés elkerülése, így a két kezdősort követő hetes ütempár elmaradhatott.¹⁰

V. Verssorok bővülése és rövidülése

Az ekhós technikájú *A vadász és Echo*-ban 12 esetben van ekhós rím szó, ebből 8 alkalommal túllépi a költő a sorminta kereteit: 66 %-ban (ötször két szótaggal, háromszor egy szótaggal). A *Szigeti veszedelem* csonka versszakainak sajátos magyarázata lehet az,

⁷ Kovács Sándor Iván, i.m. 128–166.

⁸ Kozák László, *Zrínyi költészetének néhány újabb aspektusa*. In *Zrínyi Dolgozatok*. 1989. 241–279.

⁹ Kovács Sándor Iván, i.m. 214.

¹⁰ Uő. vitacikke „Az idő és hírnév” tanulmánykötetben 138–153.

hogy a szótaghiányok etikai vétséget takarnak.¹¹ Zrínyi lírájában szótaghiányos sor van a *Fantasia poetica* 22. versszakában. A 18 soros, tizenkettes szótagszámú gigantikus szakasz a 3. sortól összecsengeti a sorközépi és végrímet, azonban a 15. sortól kezdve egy fél-sorral hosszabban hangoztatja, így aszimmetrikus képlet alakul ki. A két verséptő elem dialaktikáját példázza, hogy a sorrövidülés egyben egy rímtöbblet következménye. Íme:

14. sor Azért ez hegyekre^m és kemény kúvekre^m
 Jöttem lakni immár,ⁿ ahol juhász nem járⁿ
 S nem is szól az madár,ⁿ nem szánt itt az szántó,^o
 Nem jár az vadászó;^o csak keserves Echo^o
 Lesz szívem boszontó.^o

VI. Sorfajok ötvözése, gigantizálása, miniatürizálása

A tizenkettesek és a Balassi-nagysorok ötvöződését látjuk *A vadász és Echo* utolsó, számozatlan strófáján. A korabeli rímeltést értékelő munkákból¹² a rokon hangok társulásának megengedett kritériumával magyarázhatjuk az 1. sor közép- és végrímét:

- Ha kérdi: élek-é,^a mondjad, hogy én égek,^a
 Ha kérdi, kicsoda,^b mondjad, hogy van oda^b
 Az te rózsá virágod^x

Itt a sorok kapcsolódása nem teszi lehetővé, hogy az 1. sor két rímelő hatosa, a 3., rím-telen sorhoz tartozzék; nincs köztük közvetlen gondolati-grammatikai összefüggés, mint a *Nem írom pennával* esetében, tehát más a keletkezés módja. A lamentáció folytatásának szerkezete kétféle elrendeződésben is értelmezhető, amelyek egyaránt támogatják az ugyanebben a versben canzonettaként, ill. Balassi-strófaként felfogott betétek jelenlétét.¹³ A kérdéses szakasz szövege és transzformációs lehetőségei:¹⁴

- Ha kérdi: élek-é, mondjad hogy én égek,
 Ha kérdi kicsoda, mondjad hogy van oda,
 Az te rózsá virágod,
 Kirül te harmatot,
 Gyöngé illatokat,
 Gyönyörködve szedtél,
 Benne gyönyörködtél,
 Mostan elárultad,
 Mert talán nem tudtad,
 Az nád töredéken
 Noha nevedéken,
 Hogy megunod mindjárt,
 Mert rá nézni is árt,
 Nézd hináros szemét,

¹¹ L. 8. jegyzet.

¹² SOLTÉSZ Katalin dolgozata Zrínyi rímeléséről szól „*Az idő és hírnév*” tan. köt.-ben 81–85; szerinte Zrínyinél elfogadható a magánhangzó asszonánc ún. disszonáns rímként. — Finom, árnyalt rímelemzést végzett KAZINCZY Andrea, *Zrínyi rímelve* c. kéziratban lévő dolgozatában 1985.

¹³ Vö. KOVÁCS S. I., i.m. 52. jegyzet 389.

¹⁴ Szövegelrendezés és központozás a *Syrena*-kötet írásképe szerint.

Csoportos üstökét
 Széltül hajtott nyakát
 Nem álló derekát,
 Nézd az ő gyökerét
 Meglátod erejét,
 Mert nincs az őbenne,
 Ki néked kellene,
 Hadd el én méhecském,
 Édes szép képecském,
 Megtalálsz nálam,
 Ki bizony nem álom,
 Mely friss az rózsaszál
 Noha tüskében áll,
 Nem szur meg tégedet
 Nem sérti szemedet,
 Az virágja vörös,
 Az gyökere erős,
 Maga szép illatos,
 Hozzád hasomlatos;
 Lám sokan szeretik,
 Szépségnek viselik,
 Csak te jüj és szállj rá,
 Kívánsz mászorra
 Ő állandóságát,
 Rothatatlanságát:
 Így izene néked
 Az ki szeret téged.

1. változat: A rímpárokkal összefogott sorok tartalmi fordulattal kéttagúvá válnak, az utolsó két sor visszautal az strófa elejére.

Szerkezete: 3 soros intonáció

38 párrímes sor

Bontása:	18 sor	18 sor
	3 x hatsoros canzonetta: a méh elárulja a rózsát, a rózsza rosszalja ezt, szidja a nádat	3 x hatsoros canzonetta: a rózsza magához fordítja a méhet, majd önmagát dicséri

fordulat:

Hadd el én méhecském,

Édes szép képecském

2. változat: Gigantizált Balassi-nagysorok imitációja rímpárokkal összefogott hatos sorok arányításával.

Szerkezete: belsőrímes tizenkettes sor a a

álarcos Balassi-nagysor b b

x

38 párosrímű sor: 2 x 6 sor – a méh a nádhhoz fordul

2 x 6 sor – a rózsza a nádtól elfordítja

2 x 7 sor – a rózsza önmagát dicséri

A tizenegyes, tízes sorok felbontását, léptékváltását látjuk a *Fantasia poetica* 4. szakaszában, „Mit bánkódom mostan ...” kezdettel. E párosrímű hatosok és tizenkettesek kapcsolatát műfajilag madrigálnak értelmezte a szakirodalom.¹⁵ Zrínyinek a *Syrena*-kötetben

¹⁵ Kovács S. I., i.m. 139–143.

szereplő hat epigrammája közül négy a Balassi-nagysor három részre osztott formájában íródott. Zrínyi a három ütempárt sorra, a Balassi-nagysort versszakká emelte, s ugyanilyen formájúak az *Orfeus Plutónál*, s *Az idő és hírnév* epigrammaciklus *Az idő szárnyon jár* kezdetű darabok is.

VII. Sorkapcsolatok dialektikája: az enjambement

A szomszédos sorok közötti strukturális kötődést az enjambement egyaránt erősítheti vagy gyengítheti. Az áthajlás jelenlétét és működését Zrínyi verses művei közül főleg az eposzban tapasztalhatjuk. A mobilitás ezen újabb területét a versszakok kisebb építőelemeivel, a teljes sorok metrikai-ritmikai szerkezetével tárgyaljuk.

Fónagy Iván enjambement-meghatározását elfogadva „az átkötés a vers nyelvi és metrikus tagolásának ellentétén alapuló verstani jelenség”. Tehát olyan határterülete a versszerveződésnek, ahol e két determinánst együtt kellene vizsgálni. Fónagy a metrikát nem kapcsolja be, de Zrínyi verselését szem előtt tartva fontos megállapítása, hogy „a 12 soros alexandrinusokban írott költemény esetében eleve kisebb a valószínűsége az áthajlásnak, mint 5 vagy 6 szótagos sorokból álló versekben”, valamint néhány kiugrónak tartott előfordulási arányt említ: 10,47 % (fabliau-k), 27 % (Csokonai Lilla-dalok) a versek összes sorait tekintve.¹⁶ Zrínyi *Szigeti veszedelmé*-nek enjambement-jait korábban többen is észrevették. A verselési döccenők áthidalási lehetőségét látták bennük, mint Ráday Gedeon, aki a commák szerinti olvasást javasolja,¹⁷ de azt már nem tudjuk meg tőle, hogy ezen nagyobb tagolási egységek központozással jelölt határai egy soron belül vagy azon túl is figyelembe veendők-e. Négyesy László Zrínyi erényei közé emeli költői képeit, majd szemléltető példáját összekapcsolja egy gyönyörködtető enjambement-nal („Cumilla szép haja megközötté szívét / Ifju Delimánnak ...”), de nem kommentálja. Íme Négyesy véleménye a *Syrena*-kötet írásjeleiről: „Az 1651-iki kiadás helyesírása a legnagyobb ellentétet mutatja. Sok esetben meglepően pontos és elvszerű, részint a hangoknak a betűkkel való leírásában, részint a központozásban is, úgyhogy helyenként épen [sic] az interpunctio is szövegkritikai útbaigazítást ad; viszont máskor rendkívül hanyag, mondhatni: lompos mind a két tekintetben. [...] Néhol kettőspontot ír versszakok végén, ha be is van fejezve a gondolatkör. Máshol a pontosvessző felkiáltójelt látszik pótolni”.¹⁸ Vargyas Lajos funkcionális szempontú megállapítása az áthajlás mozgásábrázolását emeli ki ezekkel a figyelemre méltó zárszavakkal: „Ezek a példák igazolják, hogy a 3+4 tagolásnak sorvégen is van létjogosultsága és a költő túlteszi magát bizonyos szabályokon, ha más elemek segítségét fokozottabban használja ki. Együttal arra is figyelmeztetnek, hogy a magyar ritmus nem egy-két szabály merev alkalmazásából adódik, hanem sok finom erőnek változatos érvényesüléséből. Hol az egyik, hol a másik nyomul előtérbe”.¹⁹ Vargyas Lajos tehát észleli a rendhagyónak tartott ritmikai tagolás és az enjambement együttes előfordulását, de nem vizsgálja a közöttük lévő kapcsolatot. Képes Géza szintén lelki folyamatok kifejezéséről, pontosabbn „a lelkiállapot ziláltságának rajzáról” szól, „amely, ha Zrínyinél előfordul, mindig ilyen forrásokból ered,”²⁰ ő sem veszi nagytű alá ezt a jelenséget.

Ezek a soráthajlással kapcsolatos megjegyzések adták az indítást, hogy a versanyagot ebből a szempontból átvizsgáljuk, előfordulásukat regisztráljuk, s a metrikai-ritmikai tényezőkkel egyeztessük. Az enjambement-ok előfordulásának alapegységét nem sorokban, hanem versszakokban vagy sorpárokban látjuk, ezt a négyesoros tizenkettesek versszakszerkezete indokolja. Vízszintesen nézve a tizenkettes szótagszám elég hosszú egy

¹⁶ Szócikk a *Világirodalmi Lexikon*-ból, szerk. KIRÁLY István, 1986. Az enjambement további irodalmát l. SZÖKE György, *Az áthajlás*. Lit 1984/1.

¹⁷ Levele Kazinczyhoz, 1788. jan. 4. — Vö. NÉGYESY László kiemelésével, i.m. 71.

¹⁸ *Uo.*, 375–376.

¹⁹ VARGYAS Lajos, *A magyar vers ritmusa*. 1952. 152–153.

²⁰ KÉPES Géza, *Zrínyi Miklós verselése*. ItK 1961. 423.

mondattani-értelmi egység megfogalmazásához, s ha ennek ellenére áthajlás van, akkor a függőlegesen egymástól függő négy sor elégséges ahhoz, hogy e jelenség hírértékét méltányoljuk. Vannak olyan versszakok is, amelyekben többszörös áthajlás is található, egyikük a *Szigeti veszedelem* II. énekének 43. strófája:

*Megyen császár előtt messzi két mér földdel
Hozsa hatvanhárom, pénzt osztanak mind széllel
Minden nyomorultnak, hogy ezek Istennél
Szerezzenek szerencsét könyörgésekkel.*

Statisztikánk szerint a magas előfordulási értékek arra engednek következtetni, hogy Zrínyinek nem volt elég egy verssor egy gondolat és grammatikai egység befejezésére. Ennek kapcsán viszont a verselés szótagszámváltó jellege is megkérdőjeleződhet, mert a szótagszámbővülést-szűkülést megengedő elképzelés hogyan magyarázná az olyasféle átkötést, ahol egyetlen szótagú szó kerül a másik sorba:

*Harcolni peniglen nem akarmi okért
Kell, hanem keresztény szerelmes hazánkért (V. 27.)*

*Legcsendesebben magának nyugalmat
Vesz, juhász, szántó aluszik kedves álmát (IX. 43.)*

Az enjambement-ok formai szempontú osztályozását szinkron vizsgáltuk a ritmikai jelenségekkel, ugyanis az átvetések és hátravetések miatt elválasztott szintagmatikus egységeket a ritmikai határokkal egyeztetve figyeltük; áttérünk tehát a ritmuselemzés területére.

VIII. A Zrínyi-vers sormértéke

A tizenkettes sorok és szótagszámváltozatainak kétféle verstörténeti magyarázata van: (a) *Szótagszámtartók*: Horváth János állásfoglalása, mely variánsnak fogja föl a 11 és 13 szótagos sorokat, s elenyésző arányuk miatt nem tartja deviánsnak ezeket;²¹ magunk véleménye is ez.

(b) *Szótagszámváltó sorok mértékváltozatokkal*: E vélemények képviselői: Gábor Ignác,²² Vargyas Lajos,²³ Kecskés András.²⁴

Magunk meglátása az, hogy a 13 szótagosság a legtöbb esetben kiküszöbölhető a diftongusként kiejtett, elisióként kezelt hangkapcsolatokban pl. laurus, Euridice, Aigás szavak esetében.

A lírai művek 12 szótagú sorainak és variánsaiknak statisztikája:

Összes sor: 907, ebből	11-es	18-sor	2 %
	13-as	3 sor	0,3 %
	10-es	1 sor	0,1 %

Mindössze 2,4 %-ban tér el a szótagszám a tizenkettestől, szerintünk minimális előfordulása miatt nem tekinthető devianciának. Hasonló a helyzet a *Szigeti veszedelem* soraival is.

Összes sor: 6272, ebből	11-es	6 sor	0,09 %
	13-as	35 sor	0,55 %
	csonka	3 sor	0,05 %

²¹ HORVÁTH János, i.m. — Az 53. oldalon statisztikája szerint 1,5 %-os az eltérés az eposz tizenkettes szótagszámától, az 59. oldalon csak 0,5 %.

²² GÁBOR Ignác, *A magyar ritmus problémája*. 1925. 20–42.

²³ VARGYAS Lajos, i.m.

²⁴ KECSKÉS András, *Kis magyar verstan*. OPI 1984. 25–29.

Az eposzban 0,69 %-ban mutatható ki szótagszámmódosulás, s ezt megengedhető hibalehetőségnek tartjuk.

IX. A sortagolódás lehetőségei

A tizenkettes szótagszámú sorok tagolódásáról is megoszlanak a vélemények. Feltételezett szabályszerűség, valamely ideálisnak tartott metrumképlet ütközik itt a realizált formával. A szabályos 6+6 felezés elhanyagolását kifogásolja Zrínyi részéről Toldy Ferenc, sőt, ítéletében odáig megy, hogy ezáltal „gyakorinál gyakrabban nemcsak versnek szűnik meg a vers lenni, de prózának is, mert minden numerust nélkülöz”.²⁵ Arany János ütem- és cezúrafelfogása szerint Zrínyi verselése „a magyar ritmusnak kevésbé, nem mindenütt behódolva, a klasszikai szabadságot követte”.²⁶ Horváth János recitáló mintát talált a cezúrálatlan és metszetes soroknak Kodály Bukovinában gyűjtött *Árgirusának* ritmusában.²⁷ Képes Géza ugyancsak dallamritmus képletének hatásával hozza kapcsolatba a *Szigeti veszedelem* szokatlan ritmusát.²⁸ Szepes Erika — Szerdahelyi István *Verstanának* összegezése, hogy a „Zrínyi-verssor és a belőle építkező versszak valójában nem önálló forma, hanem a felező tizenkettes képletének egyik igen szabados ritmikai megvalósulása csupán”.²⁹ A 6+6 cserélőjeként elfogadott 7+5 és 5+7 osztás gondolatát vissza kell származtatnunk Gábor Ignácnak, aki már Csokonai ilyesfajta osztására hivatkozhatott *A verscsinálásról* c. munkájából. Gábor Ignác említi még a 4+8 és a 8+4-es osztás lehetőségeit is, „mint a 12-esek teljesen kifogástalan és a többivel egyenlő értékű funkcióját”. A II. énekből a „Széles mellyel// elefántot hasomlitja” példájának ritmizálása is a hangsúlyos verselés törvénye miatt lehetséges, mert a „ritmikai hangsúlynak mindig össze kell esnie az értelmi hangsúllyal”.³⁰ Németh László szerint Zrínyi „az utolsó nagy költő, akiben a magyar tagoló vers még teljes hatalmával él [...], akinél az értelemről táplálkozó, szabad, tagoló vers a forma koporsójából kinyújtózik”.³¹ Vargyas Lajos is szabadüteműnek tartja a *Szigeti veszedelem* verselését, amelyben a változatos metrumképletet a szólamtagolás adja, azaz a szöveg „természetes tagolódása” — „Átkötés, szórendcsere, szótagszám-eltérés, sorkihagyás: megannyi fogás a változatosság érdekében”.³² Kecskés András ütempárok kapcsolatának nevezi a soralkotó 6+6, 7+5 metszetes sorokat, az 1. és 2. sorfélre kerülő, versnyomatékkal megosztott szólamot.³³ Szerintünk ez Zrínyi esetében csak a 6+6 osztás esetében fogadható el — elemzésünkkel indokoljuk.

X. Ütempárok, ütemek mikroszerkezete

(a) A szólam- vagy értelmi tagolódás szerint érvényesülni látszik a változatos szótagszámú ütemezés engedménye: a 2 és 5 szótagos ütemeket is el kell fogadnunk. Gábor Ignác megerősítve látja ezt a szakaszokon végigvonuló alliterációs kohézióval: „A beszédrítmus

²⁵ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története* (Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig 1867). 1987. 205.

²⁶ ARANY János, *A magyar nemzeti versidomról*. In *Prózaí művek*. Szerk. KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária, 1975. 184–185.

²⁷ HORVÁTH János, i.m. 63–64.

²⁸ KÉPES Géza, i.m. 419.

²⁹ I.m. 1981. 428.

³⁰ GÁBOR Ignác, i.m. 26–33.

³¹ NÉMETH László, i.m. 29–30.

³² VARGYAS Lajos, i.m. 153–160.

³³ KECSKÉS András, *A magyar ütemhangsúlyos verselés*. It 1984. 355.

legnyomatékosabb hangsúlyait csendíti össze".³⁴ Itt jegyezzük meg, hogy Képes Géza szerint az alliterációnak többek között anticipáló funkciója is van.³⁵
 (b) Elvi alapon Horváth János a 4+maradék osztású tagolásban summázza a fősorok mintáit,³⁶ s ezzel Szuromi Lajos is egyetért.³⁷ Képes Géza a 3+3 osztás mellett bizonyít.³⁸

XI. Időmértékes nyomok

A hangsúlyos verselés működésének nyugtázásán kívül többen az időmértékes vers formakészletével is megmérték a *Szigeti veszedelem* sorait. Képes Géza az *Argirus*-historiára és Arany Jánosra hivatkozva choriambusokat hall a fősorokban,³⁹ Toldy Ferenc viszont hiányolja ezeket.⁴⁰ Gáldi László megfigyelése szerint Arany áttemelte a choriambusokat saját átdolgozásába, ez bizonyítja létezésüket.⁴¹ Képes Géza éppen hiányolja az átfírt változatból. Sorozatosságra, az ismétlődése metrikai érvényére csupán szórványpéldákat idéznek az említett tanulmányok. Véleményünk szerint nyelvi esetlegességről, véletlenszerűségről van szó, a *Szigeti veszedelem*-ben időmértékes metrumot nem lehet tetten érni.

XII. Rítuselemzésünk

Bőséges elemzési módszerek közül választva korábban magunk is a 4+maradék analízisi lehetőségeit számbavéve készítettük el Zrínyi verselésének ritmus-statisztikáját. A sorok ütempárokra történő szétválásán kívül Szuromi Lajos megfigyelte, hogy olyan sorok is vannak, amelyek nem 4, hanem 3 részre oszlanak. A harmadoló tizenegyeseket Gáldi László állította vissza vissza jogukba, majd Péczely László; Horváth János Petőfi költészetéig nem vesz róla tudomást. A harmadoló tizenketteseknek már nagyobb az irodalma, főleg a dallamra énekelteknek, s ezek jól keverednek a felezőkkel. A továbbiakban Kecskés András metrikai-ritmikai terminológiáját használjuk,⁴² az ettől való eltérést jelezzük.

A harmadolás első számú támogatója a *szólamhangsúly*, másodsorban a *komma*, ez utóbbi egyúttal az *enjambement* határa is. Csakúgy, mint a felező soroknál, itt is találunk szabályosságot; három elemi ütemből álló, határozott cezúrájú 4//4//4-es sorokat:

Elszaggattam // koszoruját, // s azt mondtam	<i>Fantasia poetica</i> 18.
De ha abban // vagon lelkem, // kit szeretek	<i>Orfeus keserve</i> 9.
És hogy arra // szorgalmatos // gondja volna	<i>Szigeti veszedelem</i> III. 8.
Veled együtt // nagyobbakat // cselekedtem	<i>Sz. v. IX. 22.</i>
Igy monda, de // nem nyelvvel és // nem szózatall	<i>Sz. v. XV. 33.</i>

Az elemi négyes ütemek közötti határt azonban nem támogatja mindig szókezdő éles nyomaték. Számos esetben a sor első két üteme egyetlen beszédsszólamba tartozik, szóátvágó melléknyomatékkal vagy nyomatékeltolódással tagolódik, a sor utolsó négyszótagos ütemét mintegy kiemelve:⁴³

³⁴ GÁBOR Ignác, *A magyar ritmika választója*. [é.n.? 1942.] 63.

³⁵ KÉPES Géza, i.m. 437–442.

³⁶ HORVÁTH János, i.m. 62–63.

³⁷ SZUROMI Lajos, *A versritmus elemzése az általános iskolában*. Debrecen, 1980. 16.

³⁸ KÉPES Géza, i.m.

³⁹ Uo. 416–417.

⁴⁰ TOLDY Ferenc, i.h.

⁴¹ GÁLDI László, i.m. 57.

⁴² I.m.

⁴³ SZABÉDI László, *Kép és forma*. Bukarest, 1969. 240.: „... a négyszótagos ütemet nem a benne helyet foglaló hangsúly, hanem az utána következő létesíti.”

Sokszor könyveivel ír // keménységét
 Esztelenítette volna // keménységgel
 Urunkért, / feleségünkért, // gyermekinkért
 Huszonötezer / török eb // fekszik itten

Idilium I. 6.
Ariánna sirása 14.
 Sz. v. VI. 27.
 Sz. v. XIII. 96.

Az éles ütemkezdetet követő nyolcszótagos szólamok sortagolódása adja a harmadolás legkisebb hányadát:

Mert szemeim // úntalan forrású vizek
 Álnok róka, // s annyi félelem szüvedben?

Idilium II. 18.
 Sz. v. XIII. 54.

Így jutottunk el az elvi alapon történt metrizálás nyomán a többféle — vizuális és hangzó — versalkotó tényezők támogatta négyes alap felismeréséig, amely azonban nem kizárólagos érvényű. Akár olvasva, akár kimondva, a hetes ütempárok 3+4 szótagos tagjait is el kell fogadnunk, probléma inkább az ötös ütempárral van. A beszédszólam hangsúlyozásának elsődlegességét szem előtt tartva mindkét bontás (a 4+1 és a 3+2 is) elfogadható, de számtalan esetben előfordul, hogy az öt szótagos egység egyáltalán nem tagolódik, erre a 7+5 osztású sor zárása a legjellemzőbb példa. Ezt már Szabédi László is észrevette,⁴⁴ és ütempárpótlónak nevezte. E fogalom alkalmazása révén világosabban látjuk, hogy abban a pillanatban, amikor a 7+5 és az 5+7 osztást elfogadták a 6+6 cserélőjeként, az ütempárok szótagszámbővülése, ill. szűkülése miatt a sortagolódás olyan összetett nagysort mutat, amely egy ütempár és egy ütempárpótló kapcsolata:

Jaj, szerelmes Violám, // ójad magadat
 Ne szakassza szederjén // arany hajadat
 Vagyok Zrini, / ne szégyenld // megadásodat
 Visz legelő / Demirhám // dárdát kezében

Idilium II. 15.
 Sz. v. III. 113.
 Sz. v. X. 18.

A hetes szótagszámú szólam elég hosszú ahhoz, hogy a 3. vagy a 4. szótag határán valamilyen módon kettéváljon, de az ötös sokszor ellenállást mutat, különösen harmadoló sorok szomszédságában, mert ekkor inercia-hatás jelentkezik. A sorok belső tagolódása átértékelődhet: a harmadoló sorok 4/4//4 kéttagú szólamokká válnak, s az aszimmetrikus 7+5, 5+7 szólamhatáraihoz közelednek:

De mit mondjak // mindenható // Jupiterről
 Sokszor elfelejtkezik // istenségéről

4//4//4
 7//5 *Idilium* I. 36.

Mert bizony eddig // ennyi könyörgésemre,
 Nagy Késmárk is // ily alázatos versemre
 Megindult volna // sok hullatott könyvemre
 Duna vissza folya // az magas hegyekre

5//7
 4//4//4
 5//7
 6//6 *Idilium* I. 39.

Noha nem első próbám volt // az énnékem,
 Veled együtt nagyobbakat // cselekedtem.
 Éltemet halállal // én is megcserélem,
 Mikor hozzá adatik // örök jó hirem.

4//4//4
 4//4//4
 6//6
 7//5 Sz. v. IX. 22.

És bár öltözzék // rettenetes formára,
 Megmutatja, // s mint kel menni // bátorságra

5//7
 4//4//4 Sz. v. XV. 16.

Az inercia-jelenség arra figyelmeztet minden verselemzőt, hogy egy sort önmagában ne

⁴⁴ Uo. 312–314.

tekintsen elemzendő egységnek (összes együttes előfordulásukat l. mellékletben). Ritmikai szemlének után újból bekapcsolódhat a versszakon belüli szimbiózisba az enjambement is.

XIII. A Zrínyi-enjambement

Felméréseink alapján Zrínyi enjambement-jainak legszembetűnőbb formai jellemzője, hogy több bennük a *hátrvetés*, mint az átvetés. Ennek oka a sorok 2. felével kezdődő új szintaktikai egység, amely a következő sorban folytatást kíván. Az átvetések sorkezdő szava leggyakrabban *igei állítmány*, de sok a határozó is. Más esetben a sor élén álló szavak közös alaptagként szolgálnak az előző sor és az áthajlás, a kommahatáron túli azonos szerepű mondatrészek összekötéséhez. *Közlés* ez, amely a ritmikai ütemhatárral stabilizált mondatnapi egységet követően az áthajlás második sorát is magához vonja.⁴⁵

<i>Szereti az vasat: te pedig keményebb Magnesnél és vasnál, és jégnél hidegebb</i>	<i>Idilium II. 22.</i>
<i>Az szerelem nékem szép paradicsomnak Tetszik, örvendetes mennyei országnak</i>	<i>Orfeus keserve 22.</i>
<i>Ha akarod uram, én fáradtságomat Érted nem restellem, sem vérem hullását</i>	<i>Sz. v. IX. 11.</i>
<i>Nem irtózik semmit, hanem ép elméjét Pogánynak veszélyére tartja s nagy szívét</i>	<i>Sz. v. XIII. 31.</i>

Az enjambement-nak a közöléssel rokon jelensége még a konklúziót tartalmazó *antici-pálás*. Az eposzi kellékkel rokonítva felhívja a figyelmet bizonyos szereplőkre, előrevetíti sorsfordulataikat,⁴⁶ de a sorkapcsolat elemei között is képes létrehozni ezt a feszültséget. Ha az átvetett szó vagy szintagma 1-2 szótagnál hosszabb, és meghaladja ütempárok esetében a sor 1. ütemét, harmadolás esetén az első négy szótagos egységet, de nincs kiemelő funkciója, akkor a sor többi szava új közlendőt hordozhat. Ez kétszeres indíttatás a megállásra, olyan, mint az intellektuális lírában a kettőspont.

<i>Nyilamnak nincs hegye, nincs mérges szerelem Ijamban, de vagon csak tüled félelem</i>	<i>Idilium II. 3.</i>
<i>Rólam és Remusról példát vehet minden Vesztő, mert nem fértem az bátyám székiben</i>	<i>Buda</i>
<i>Azokról helyekről minden szem reám néz Hírrel, böcsülettel, valamig világ lesz</i>	<i>Peroratio</i>
<i>Kezünknek erőt, szívünknek bátorságot Csinált, és az pogánytul elvette aztot.</i>	<i>Sz. v. V. 14.</i>
<i>Szállitson szerencse minden veszedelmet En ifjú fejemre, de elmegyek veled</i>	<i>Sz. v. IX. 27.</i>
<i>De mivel orvoságot elmúlt üdöre Nem lehet csinálni: bánkodjunk helyére</i>	<i>Sz. v. XIII. 67.</i>

⁴⁵ HORVÁTH János, *Rendszeres magyar versstan*. 1969. 54–55.

⁴⁶ MOHÁCSI Ágnes, *A Zrínyi-enjambement*. Zrínyi Dolgozatok 1989.

XIII. Az enjambement korábbi előfordulásai

A Zrínyi Szigeti veszedelmét megelőző korok epikus költészetében sormértékre való tekintet nélkül kerestük meg az áthajlásokat.⁴⁷

cím	sormérték	összes vsz.	enjamb. (%)
<i>Ének Pannónia megvételéről</i>	7-10	39	0
<i>Ének Szent László királyról</i>	10-12	15	0
Farkas András: <i>Az zsidó és magyar nemzetéről</i> 1538	11-14	59	59,3
Istvánfi Pál: <i>Historia regis Volter</i> 1539	12	206	2,4
Batizi András: <i>Az drága és istenfélő vitéz Gedeonról való széphistória</i> 1540	10-13	49	12,2
Uő.: <i>Az istenfélő Zsuzsánna asszonnak históriája</i> 1541	12	61	3,3
Uő.: <i>Jónás prófétának históriája</i> 1541	12	49	2
Uő.: <i>Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtestül fogva mind az ítéletig való história</i> 1544	12	141	2,8
Uő.: <i>Izsák pátriárkának szent házasságáról való szép história</i> 1546	12-13	54	16,6
Szkhárosi Horváth András: <i>A fejedelem-ségről</i> 1545	11-12	76	0
Uő.: <i>Kétféle hitről</i> 1544	12	77	0
Uő.: <i>A fősévénységről</i> 1545	11-12	68	0
Uő.: <i>Az átokról</i> 1547	14	56	0
Fekete Imre: <i>Sámuel, Saul és Dávid históriája</i> 1546	7-13	88	69,3
Tinódi Sebestyén: <i>Erdéli história</i> 1653	11-13	413	2,9
Uő.: <i>Szegedi veszedelem</i> 1552	12	81	2,4
Uő.: <i>Budai Ali basa históriája</i>	12	116	1,7
Uő.: <i>Eger vár viadaljáról való ének</i> 1553	11	450	0,2
Uő.: <i>Szulimán császár Kazul basának viadaljáról</i> 1546	11	70	2,8
Uő.: <i>Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról</i> 1543	12	45	2,2
Uő.: <i>Az szalkai mezőn való viadalról</i> 1544	12	65	1,5
Uő.: <i>Jázonról és Médeáról</i>	12	85	0
Sztárai Mihály: <i>Szent Ilyésnek és Ákháb királynak idejében tört dolgokról</i> 1549	12	164	3,04
Ráskai Gáspár: <i>Egy szép história az vitéz Franciscóruól és az ő feleségéről</i> 1552	12	169	1,8
Névtelen: <i>Béla király és Bankó leánya</i> 1570	12	38	0

Megfigyelhető, hogy a szótagszámtartó sormértékű és dallamra énekelt Tinódi művekben az enjambement nem több, mint az összes versszak 3,3 %-a. Vegyük szemügyre a négy kivételt: mindegyikük szótagszámváltó!

Farkas András históriája hatsoros szakaszmértékű, akárcsak Fekete Imre *Sámuel*-je, rimelésük nem konzekvens. Mindkét história ugyanazon dallamra íródott,⁴⁸ s ez lehet a magyarázata a sorpárokat összekötő szintagmatikus kapcsolatnak. Szerintünk ugyanis

⁴⁷ A művek szövegei az RMKT XVI. és XVII. köteteiben találhatók.

⁴⁸ RMDT I. Szerk. CSOMASZ TÓTH Kálmán. 1958. 9. szemelvény (425.)

Fekete Imre históriájában látható, hogy az applikált dallamból az ismétlődés és variálódás miatt kiesett néhány hatos ütempár. A 12–11, 12–13, 12–13 helyett létrejött 12–11, 12–7, 12–7, ütempárkapcsolatok elsőként mutatnak grammatikai kontinuitást a kialakulóban lévő Balassi-nagysor előzményeként:⁴⁹

Szóla harmadszor is//isten Sámuelnek,
Esmét nevén ötet//kétszer nevezé:
Az gyermek sieté,//harmadszor urához
Sietséggel indula.
Éli ezt megérté://szózat az gyermeknek
Istentől jelentetnék.

Batizi András *Az drága és istenfélő vitéz Gedeonról való szép históriá-jában* az epikus előadás-módra jellemző bevezető kommentálás vagy felsorolás miatt törlik meg a mondat folyamata-
tosságát:

Régen ez vala mikor Jézus urunk
Az emberi testben még meg nem jelent vala (1)

Nagy kiáltásokkal, trombitálásokkal
Egymást levágják önnön fegyverekkel (45)

Batizi másik művében, az *Izsák pátriárkának szent házasságáról való szép históriá-jában* is hasonló a helyzet, itt az áthajlással értelmezői helyzetbe kerülnek a bővítmények alaptag-
jukkal együtt:

Mennybéli istenem! ki vagy én uramnak
Az nagy Ábrahámnak jóakaró Istene (13)

Az epikus előadásmódból következő enjambement-típus az ingadozó szótagszámú műveket jellemzi, formai vagy funkcionális szándék nélkül, de a metszethatárokkal szinkronban. A statisztikai többség műalkotásai alig tartalmazznak áthajlást, de ez a Zrínyinél megfigyelt enjambement-ok létre mégsem adhatja azt a magyarázatot, hogy a költő újított. Zrínyi eposza szótagszámtartónak minősül, meg kell ezért néznünk közelebbről ezt a keveset is. A legtöbb enjambement hasonló az eddigiekhez: szám- és személynévek felsorolása, főleg határozók átvitele a másik sorba, azonban Istvánfi Volter-jának mindegyik átkötése (a határozói bővítményt hátravető 63. szakasz kivételével) a Zrínyiéhez hasonló alakzatokat mutat: a sor végén összegző-anticipáló kifejezés áll:

De azt így jól ért, hogy asszony szereti
Két kis gyermekcséjét; kétségtől megmenti:
Hogy az keménységet asszony nem míveli
Valami keménységből, de hogy út szereti. (125)

Közölések találhatók az 1., 136., 143., 181. szakaszokban:

Nem hagyná, de inkább annak kisebbségét
Öregbíti vala, nagy keserűségét. (136)

Batizi *Zsuzsánná-jának* históriájából való ez a példa, mely szójátékkal zárja a történetet:

Mint kívánják vala, hogy ők elvesztenék

⁴⁹ A téma bővebb tárgyalása Fekete Imre *énckelt históriája* c. kéziratban lévő dolgozatomban.

Az szegény Zsuzsánnát, ők is elvesztenek. (57)

Tinódi Egervár viadaljáról való énekében ezt a kiemelt anticipálást és közölést:

*Egy hajnalban tárgyak alatt magokat
Megjelenték, felgyújták az palánkját (273)*

*Elbocsátá Vas Miklóst nagy bánatval
Az hősekhöz, nagy szép biztatásokkal (328)*

A XVII. század első felének költészetében (Szöllösi István, Wathay Ferenc, Pethi János, Rákosi András, Fiátfalvi György, Kolosi Török István) egyáltalán nem találunk áthajlást, kivéve Nyéki Vörös Mátyás *Tintinabulum Tripudiantium* (1629) művében. Jellemzői: összes versszak 400, verselése felező tizenkettes négyes rímmel. Enjambement 70 versszakban van, azaz a strófák 17,5 %-ában, ebből 34,3 %-ban ige, 21,4 %-ban határozó áll az átkötéssel kapcsolt sor elején. Magas a közölések aránya: 27,1 %, ritkább az anticipálás: 8,6 %:

*Hogy-sem-mint Istened haragja mélységét
Fejed-fölött látnád,' s Sentenziád végét (132)*

Egyetlen strófában az áthajlás olyan változó ütemtagolódású sorokkal jár együtt, mint Zrínyié:

Mert,'a kik most külömb-külobb illatokkal,	4//4//4
Mint egy Patika-ház,'s kedves pémátokkal	6//6
Gőzölgőtök; nyílván itt bűdös szurokkal	7//5
Orrotokat töltik, s poshatt dög-szagokkal.	6//6 (274)

Nyéki Vörös enjambement-esetei azonban a magas elfordulás ellenére is alkalmiaknak látszanak. A mű 277. és 332. szakasza között, azaz 35 versszakban egyszer sem bukkannak fel. A Zrínyiénél stabilabb 6//6 ütempárkapcsolódás és az átvetések nagy száma viszont nem mutatja a mobilizálásra való hajlamot. Érdekességgént lássunk még egy összevetésre kínálkozó példát: Gyöngyösi István *Murányi Vénusának* (1664) 887 versszaka mindössze 1,7 %-ban tartalmaz epikus áthajlásokat.

Megállapíthatjuk, hogy Zrínyi enjambement-jai nem előzmény nélküliek, de motivikus rendszer egyik epikus műben sem található. Leggyakoribb formájuk a hátravetés, vagyis a sor második ütempárjának szintagmatikus kapcsolata a következő sorral. Funkciójuk többnyire felsorolás, mondattani kiegészítés; közölés és anticipálás csak szótagszámtartó művekben van. A versritmikai egységek határa és az enjambement-é egybeesnek.

XV. Összegzés

A Zrínyi-enjambement formáját és funkcióját látva arra a megállapításra jutottunk, hogy a versszakon belüli többszörös áthajlások előfordulását sorpárok arányaival is mérhetjük.

A *Szigeti veszedelem* 1568 versszakából 400-ban (25,5 %), azaz 3136 sorpárból 487-ben (15,52 %) van enjambement, e számottevő arány miatt mindenképpen figyelmünkre érdemes. Az átvetés és az anticipálás esetei majdnem egyformák (207:206 sorpár — 42,5 %), ez az epikussággal járó mondattoros bővítést jelenti főleg igékkel (30 %) és határozókkal (29 %). A hátravetés határán valamely metrikai alapegységgel kezdő részleges sor áthajlása (57,5 %) a már tárgyalt változatos cezúrák stabilizálását jelzi, s ez meggyőzően igazolja,

hogy az eposz verselése nem hevenyészett. A közlés (18,7 %) jelenléte a gondolatritmus nyomósító szerepét hangsúlyozza, de ezen túlmenően struktúrális elem is.⁵⁰

A lírai művek áthajlásainak általános jellemzője a jóval alacsonyabb előfordulás: 227 versszakból 27 (12,84 %), azaz 454 sorpárból 39 (8,6 %). Különbözőbb formai és funkcionális jellegzetességük nincs, kevés kivétellel szintagmák újabb tagokkal való bővítése okozza az áthajlást. Az összes ritmikai divergencia az *Orfeus keserve* strófáiban van, míg a *Peroratio* 2. versszaka magán hordja az eposz enjambement-jelenségének nyomait.

Végezetül álljon itt a *Szigeti veszedelem* egyik reprezentatív szakasza, mely Zrínyi verselésének újabban észlelt sajátosságait mutatja meg:

Illyen nagy/zöndülés// esék ő közibe,	6//6
Mert fölforr az//haragos vér//mindenikbe,	4//4//4
Kivánja/mindenik://ellenség/vérébe	6//6
Hamar kezét/fősthesse,//és az szívébe.	7//5 (V. 38.)

Zrínyi verselésében nem volt elég a hagyományos versszervező erőket, alapelveket és lehetőségeket figyelembe venni. Lehetetlen ezt az alkotómódszert egy vagy két számmal minősíteni, ennek ellenére Zrínyi semmiféle szabály megszegésével nem vádolható. „Zrínyi ritmusa nem rosszabb, csak kevésbé merev, mint Gyöngyösié” — mondja Németh László, de miért jobb? Magasabb szintű? Finomabb? Zrínyi meri vállalni a kristályosodás látható folyamatát. A két „véglet” nyilvánvaló elfogadása, a bokorrímes sorok szótagszáma és a 4-es szótagszámú ritmikai alapegység között a logikai híd középső részét nem építi fel részleteiben, sőt! A kortársaknál és azt megelőzően a bizonytalan középmetseten kívül a többiekől eltérő, szokatlan enjambement is látszólag labilissá teszi a határokat, holott a kommak révén metszeterősítő jellege van. A formakészlet mobilitása Zrínyi írásművészetének más területein is megmutatkozó dinamizmusának versbeli lenyomata, ahol páros és páratlan kapcsolatokba rendeződnek el a versbeszéd ritmikai egységei, s a grammatika irányából jövő másik mozgással az enjambement-ban találkozva kölcsönösen hatnak egymásra: létrejön egy sajátos interferencia.

MELLÉKLETEK

1. sz. Sormetszetek statisztikája (a felező tizenkettes sorok kivételével)

<i>Szigeti veszedelem</i>	<i>Lírai művek</i>
6272 sor	907 sor
7//5 963 sor = 15,35 %	142 sor = 15,6 %

⁵⁰ Számszimbolika a „*Szigeti veszedelem*”-ben, Zrínyi Dolgozatok 1987. c. dolgozatom kiegészítéséhez újabb adatok kínálóznak. 8–13 versszakterjedelmű motivikus kapcsolódás figyelhető meg az eposz II. és XIV. énekében, száminverzió (31) mutatkozik az V. énekben. E két szimbólumot megerősíteni látszik a közlés-funkciójú áthajlások számszerű előfordulása. (Emlékeztetőül: a 8-as a feltámadás, a 13 a halál száma.)

Ellenpontozásként:

VIII. ének: A török haditanács elbizonytalanodik – 8 közlés

X. ének: Magyarok győzelmes csatája – 13 közlés

Egyenes megféleltetéssel:

XIII. ének: Megfordul a magyarok szerencséje – 13 közlés

XV. ének: A szigetek dicsőseges halála – 8 közlés

(A közlések helye: VIII. énekben 7., 28., 48., 52., 55., 64., 69., 92. vsz.)

X. énekben: 1., 4., 6. (kétszer), 8., 20., 24. (kétszer), 30., 34., 60. (kétszer), 79. vsz;

XIII. énekben 7., 9. (kétszer), 15., 31., 32., 45., 63., 71., 77., 83., 90., 96. vsz;

XV. énekben 27., 34. (kétszer), 49., 68., 85., 102., 105. vsz.)

5//7	104 sor =	1,65 %	11 sor =	1,2 %
4//4//4	207 sor =	3,3 %	29 sor =	3,19 %
4/4//4	121 sor =	1,9 %	26 sor =	2,86 %
4//4/4	43 sor =	0,7 %	10 sor =	1,1 %
tagolatlan	8 sor =	0,12 %	2 sor =	0,2 %

} 5,9 %

} 7,15 %

2. sz. Ritmikai változatok és az enjambement előfordulása

Szigeti veszedelem

Lírai művek

1568 versszak

227 versszak

Együtt előforduló

7//5 és 5//7

szabályos harmadolók

aszimmetrikusan tagolt

összesen:

187 vsz. = 11,9 %

29 vsz. = 1,84 %

158 vsz. = 10,07 %

374 vsz. = 23,81 %

37 vsz. = 16,3 %

7 vsz. = 3,08 %

18 vsz. = 7,09 %

62 vsz. = 26,47 %

Enjambement

magában

ritmikai változatokkal

összesen:

136 vsz. = 8,67 %

264 vsz. = 16,8 %

400 vsz. = 25,5 %

11 vsz. = 4,8 %

16 vsz. = 7,04 %

27 vsz. = 12,84 %

Fried István

A LEVÉLÍRÓ KÖLCSEY FERENC*

A Kölcsey Ferenc levelezés-kötet margójára

A Kölcsey-kutatás is megszenvedte az 50-es-60-as éveket. Révai József tárgyi tévedésektől sem teljesen mentes Kölcsey-tanulmánya ugyan fölmentést adott a *Vanitatum vanitas* írójának, a jobbágyaival pereskedő földesúrnak, de a Kölcsey-kutatást mintegy arra kényszerítette, hogy eufemisztikusan szólva vitatható téziseket igazoljon. Nem került el ezt a veszélyt Szauder József monográfiája sem,¹ bírálják is újabban a megbízhatóbb Kölcsey-portréért azért máig a legtöbbet tévő tudóst. Igaz, Szauder a rá jellemző csöndes és határozott módon maga kezdte meg a dogmatikus irodalomszemlélet Kölcsey-szobrának lebontását, méghozzá többfelől hozzátartva a nem könnyű munkához: (1) Kölcsey bölcséleti és bölcslettörténeti érdeklődésének forrásvidékére kalauzolt.² (2) Versértelmezéseivel a Kölcsey-líra összetettségére, valamint a neoklasszicizmus és a romantika határterületére utalt.³ (3) S nem utolsósorban szövegkiadásával mutatott rá arra, hogy a filológiai vizsgálódás valójában elemi feladatokat sem végzett el a Kölcsey-életmű feltárása terén.⁴ Igaz, éppen ez a terület az, amellyel kapcsolatban ismét — valódi — kifogások merültek föl: a három kötetes 1960-as kiadásban ugyan jónéhány szövegmódosítással élt, de például a már publikált levelek hitelesebb szövegének megállapítását nem végezte el (a Szemere-tár anyagával nem vetette egybe a korábban önkényesen megcsonkított és félreolvasott leveleket),

* Kölcsey Ferenc levelezése. Válogatás. S.a.r.: SZABÓ G. Zoltán. Bp., 1990. Az innen vett idézeteket, adatokat csupán a főszövegben jelzem.

¹ SZAUDER József, *Kölcsey Ferenc*. Bp., 1955.

² SZAUDER József, *A romantika útján*. Bp., 1961. 180–223.

³ SZAUDER József, *Kölcsey Ferenc: Himnusz*. In MEZEI Márta — KULIN Ferenc (szerk.): *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfίig*. Bp., 1975. 214–232.; Uő., *Kölcsey Vanitatum vanitas-a*. In Sz. J., *Az estve és Az álom*. Bp., 1970. 433–451.

⁴ *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai. 1809–1811*. Bp., 1968.

és jellegénél fogva (ti. a kötet a Szépirodalmi Kiadónál és nem az Akadémiaiánál jelent meg!) nem rekonstruálta Solt Andor szövegközlése⁵ alapján a Kőlcsey-életmű dimenzióit. Ezt elősegítendő magam tettem közzé Pap Endre egy levelét,⁶ amely kiegészítése a Solt-közlésnek. Továbbá: a felbukkant Kőlcsey-jegyzeteknek csupán egy részét publikálták Szauderék, egy másik részét Szauder Mária átadta az Országos Széchényi Könyvtárnak, és csupán Csetri Lajos utalt rá mellékesen kritikátörténeti monográfiájában.⁷

A Szauder-értekezések óta eltelt évtizedek (nem utolsósorban Szauder biztatása nyomán) megélénkítették a Kőlcsey-kutatást. Fenyő István és Csetri Lajos kritikátörténeti elemzései, Kerényi Ferenc és Szauder Mária munkái, Lukácsy Sándor versértelmezései a hívebb Kőlcsey-kép kialakítását szolgálják,⁸ éppen úgy, mint a politikus és gazdálkodó Kőlcsey Ferencsel kapcsolatos levélközlések.⁹ A Kőlcsey Társaság sorozata¹⁰ kiváló lehetőségekkel kecsegtet mind a textológia, mind a szövegelemzés és forrásfeltárás területén, és a Kossuth-kutatás során is számos Kőlcsey-adalék bukkant föl. Itt jegyzem meg, hogy a megyei levéltári kutatások, továbbá a helytörténeti vizsgálódások szintén sok eredménnyel jártak, s így jobban ismerjük a Kőlcsey-pálya számos részletét, jöllehet még a leginkább feltártnak mondott lírát tekintve is vannak megoldatlan (megoldhatatlan?) datálási problémák.¹¹ A további kéziratári búvárkodásoktól újabb Kőlcsey-iratokat remélhetünk. Magam emlékszem arra, hogy Szauder Mária birtokában (a Miskolczy-család hagyatékából) egy kiadatlan Kőlcsey-beszéd volt, készült arra Szauder Mária, hogy közlése, magam is segítettem az adatkeresésben, de tragikusan korai halála miatt erre nem került sor.¹²

Mindezt el kellett mondanom, hogy megfelelő módon értékelhessem a Gondolat Kiadó nagyvonalúságát dicsérő, válogatott Kőlcsey-levelezéskötetet, amelyet Szabó G. Zoltán (aki már eddig is sokat tett a Kőlcsey-filológiában) rendezett sajtó alá, ismeretlen levelekkel gazdagítva tudásunkat, jónéhány levél szövegét az eredetivel való egybevetés alapján módosított, és a szükséges jegyzetekkel is ellátta a szövegközlést. Nem bírálatképpen jegyzem meg, pusztán sajnálom, hogy a Kőlcsey – Kazinczy levelezés darabjainál ilyen

⁵ SOLT Andor, *Kőlcsey halála és hagyatéka*. ItK 1938. 375–393.

⁶ FRIED István, *Kőlcsey Ferenc ismeretlen versei*. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1979. 4: 25–36.

⁷ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?* Bp., 1990. 102. (103. sz. jegyzet)

⁸ FENYŐ István, *Kőlcsey Ferenc kritikái és fogadtatásuk*. ItK 1973. 338–355.; Uő., *Az irodalom republikájáért*. Bp., 1976. 219–279.; CSETRI, i.m.; KERÉNYI Ferenc, *Rebellis vers vagy Átok?* ItK 1982. 59–60.; Uő., *Kőlcsey: „Mi az élet tűzfolyása?”* Bp., 1981.; SZAUDER Mária, *Zrínyi második éneke*. ItK 1981. 99–105.; LUKÁCSY Sándor, *Kőlcsey: Vanitatum vanitas*. In *Remény és emlékezet*. Szerk.: TAXNER-TÓTH Ernő – MERVA Mária. Bp. – Fehérgyarmat, 1990. 18–51.; Uő., *A Hymnus koordinátái*. Holmi, 1990. 922–928.

⁹ *Kőlcsey Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal*. S.a.r.: TAXNER-TÓTH Ernő. Bp., 1983. Bár a kolofon szerint a szöveggondozás munkájában a sajtó alá rendezőn kívül öten (!) vettek részt, és a jegyzetek készítéséhez két kéziratári és levéltári szakember adott szakmai tanácsot (?), a kötet nem adja a teljes Kőlcsey – Kende levelezést, a jegyzetelésbe hibák csúsztak: ismeretlenként közli 1983-ban azokat az epigrammákat, amelyeket 1979-ben a 6. sz. jegyzetben i.m. már bőséges magyarázatokkal közölt.

¹⁰ Társasági füzetek 1. Szerk.: CSORBA Sándor. Fehérgyarmat, 1989.; *Remény és emlékezet*, i.m.

¹¹ PAJKOSSY Gábor, *Kőlcsey Ferenc három levele Kossuthhoz*. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1986. 1: 87–96.; SZABÓ G. Zoltán, *Kőlcsey ismeretlen verse egy emlékkönyvben*. ItK 1986. 590–596.; A rendkívül gazdag helytörténeti irodalomból jelzésszerűen: CSORBA Sándor, *Kőlcsey és Debrecen*. Debrecen, 1982.; CSORBA Sándor – TAKÁCS Péter, *Kőlcsey és Szatmár megye*. Nyíregyháza, 1988.; CSORBA Sándor, *Szatmár megyei tisztviselők Kőlcsey Ferenchez*. Nyíregyháza, 1990.

¹² A Miskolczy-család egy időben egy használaton kívüli kandalló kürtőjében rejtgette a Kőlcsey-kéziratokat. Itt egy részük átnedvesedett, néhány lap alig olvashatóvá vált, illetőleg megsemmisült – Szauder Mária közlése. A szóban forgó beszéd kézírata autográf, megsérült, két darabban volt. A kéziratra ceruzával írta rá Szauder József, hogy Tolna megye követének búcsúztatására készült. A kéziratról az OSzK-ban fényképmásolat készült; mind az eredeti, mind a másolat Szauder Mária hagyatékában maradt.

szöveg egybevetés nem történt meg, ugyanis nem csökkentem avval Váczy János roppant nagy munkájának jelentőségét, ha azt kockáztatom meg, hogy a Kazinczy-levelezés datálása nem mindig elfogadható, mint ahogy a levelek szövegközlése (a mai textológiai elvek szempontjából) jónéhány helyen hagy kívánni valót. Szabó G. Zoltán kiadása ebből a szempontból viszont igen jónak mondható, viszonylag kevés félreolvasásra bukkantam. A 23. sz. levélben természetszerűleg ismeretlen személy Heeren, hiszen Heerenről van szó (Arnold Hermann Ludwig, 1760–1842, klasszikus filológus, történész), akinek műveibe bele kell olvasnia annak, aki Kölcsynek és körének történetiszemléletét minden részletében meg akarja ismerni; mint ahogy az ugyanott és másutt szereplő Gager minden bizonnyal Gager (Hans Christoph Ernst von, 1766–1852, történész, jogász), akinek írásait szintén bele kell vonni a tanulmányozandó listába.¹³

Ami azonban jellemzi a Kölcsy-kutatást, az a csekély számú érdeklődés Kölcsy műfajai iránt. A levélíró Kölcsyről nemigen rendelkezünk kimerítő értekezéssel, Németh G. Béla szép dolgozata ebben a nemből úttörőnek számít.¹⁴ Azért (lenne) oly fontos ennek a (részlet)-kérdésnek tisztázása, mert Kölcsyről, az emberről nem elsősorban verseiből kapunk információkat, hiszen lírai alkotásainak jórésze oly mértékben stilizáló jellegű, olyannyira illeszkedik egy európai líratörténeti folyamatba, olyannyira „csak” irodalom, hogy nem kevés méréség kell a versekből kirajzolódó portré hitelességének megállapításához; amit olykor legbenső vallomásnak hiszünk, az a fiatal Kölcsynél egy „tónus” találgatása, olykor a XVIII. századi német líra hangvételének, formai sajátosságainak adaptálása. Ugyanakkor nem szoktuk figyelembe venni, hogy a levél (nemcsak a költői, a verses levél, hanem a prózai is, a misszilis is!) önálló műfajjá izmosodhat; a korai francia példaktól és Mikes Kelemtől eltekintve is, főleg a XVIII. század német kultúrájára figyelve, valóságosságában, a közléskényszerszerű kielégítő szépirodalmiságában mentalitás kifejeződése, egyfelől a társas érintkezés egy formája, másfelől viszont az én-kifejezés hatásos eszköze, s itt nem Voltaire hatalmas méretű levelezésére kell gondolnunk, mégcsak nem is a Goethe – Schiller levélváltásra, amely műhelymunka értékű, kevésbé szubjektívizált, sokkal inkább egy közönség elismert esztétikai-irodalmi célkitűzés jegyében fogant; és csak kis részben utalhatunk Kazinczy Ferencre, aki a pletykázkodást is a „társadalmi”- „irodalmi” nyilvánosság szerkezetváltásának szolgálatába állította. A prózai levél szépirodalomvá válását segítette és lehetővé tette a levélregény divata, de az a tény is, hogy Lessing vagy Schiller olyan esztétikai-irodalmi értekezés formájával választotta, amely a higgadt érvelést, a gondolati levelezést, a levélíró szubjektív meggyőződését külső formává alakított műnem segítségével tárgyiasította nélkül, hogy a személyességtől megfosztotta volna. A prózai levelezők köre¹⁵ (hiszen levelező körök alakulnak) olyan közösséget tételez, amely az érzelmekre fogékony, továbbá amely a pietizmus bensőséges vallásossága, nem egyszer rajongása és az érzelmes-érzékeny líraiság között nemigen ismeri a határokat. Ám ez a kör a „nemes” és a „közönséges” lelkeket is megkülönbözteti egymástól, hiszen az egymásra találásnak feltétele az, hogy a „nemesebb” lelkek (versben és levélben) találkozzanak. A kiválasztottak közössége ez, amely nem tarthat közösséget a műveletlen, az érzelmet nem érző emberekkel: a költészet számukra az erkölcsi szépség megjelenése, amely

¹³ Minden bizonnyal GAGER, *Die Resultate der Sittengeschichte* című, 1808-tól megjelenő művéről van szó. Jegyzeteletlen maradt a „két Müller”: Johannes Müller (1752–1809) svájci történetíró és öccse, Johann Georg Müller (1759–1819) bölcselő-vallástörténész. Schmid talán azzal az Erasmus Schmidtel, klasszikus filológussal azonos, akit Kölcsy jegyzeteiben emleget: *Kiadatlan írásai*. 106.

¹⁴ NÉMETH G. Béla, *Barátság és egyéniség. (Kölcsy levelezésének néhány lélektani és jellemrajzi vonása.)* In *A Hymnus költője. Tanulmányok Kölcsyről*. Szerk. LUKÁCSY Sándor. Nyíregyháza, 1974. 30–38.

¹⁵ E kérdésekről részletesebben: *Die beiden Nicolai. Briefwechsel zwischen Ludwig Heinrich Nicolay in St. Petersburg und Friedrich Nicolai in Berlin (1776–1811)*. Hg.: Heinz ISCHREY. Lüneburg, 1989.; *Brief und Briefwechsel in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert*. Hg.: Alexandru DUȚU, Edgar HÖSCH und Norbert OELLERS. Essen, 1989.

képesse teszi az embereket a magasabb érzések és élmények átélésére, de a nemes tettek végrehajtására és ünneplésére is.

Természetesen ez a fajta kör a XVIII. századi értelemben vett „tudósrepublika”-ban érhetné el célját, ha az nem volna utópisztikus látomás, így marad a barátságnak, a kötelességnek ünneplése, az emelkedett tónusban elmondott szó mindezek mellett a barátság-vágyról, az érzelmek nemessége segítségével elért erkölcsi magasságról hoz hírt.

Ebben a kontextusban értékelhetjük Kölcsey levelezését, innen magyarázhatjuk (legalább is részben) szenvedélyes barátkeresését, barátságkultuszát.¹⁶ „Írj nekem — hangzik levele Szemere Pálhoz 1813. máj. 22-én —, nem mint tudósna, vagy mint poétának, írj nekem mint barátnak, ki a mindennapi élet malmai közt örömet találkoznak olyanokkal, kiknek szíveik felsőbb szépség érzésére nyitva állnak.” Majdnem azonos szavakkal önti ki érzelmait Döbrentei Gábornak 1813. szeptember 25-én: „én nem a literátort, nem a Múzeum kiadóját keresem benned; [...] én lelket keresek, mely lángoljon mint az enyém, a barátot, mint én Palimban és Kállaimban bírok.” A 20. számú levélben (Döbrentei-nek, 1814. febr. 18.) közelebből megismerjük e barátságkultusz egyik fontos irodalmi forrását, Matthiissonnak (Berzsenyi kedves költőjének, aki még a gyermekifjú Petőfit is foglalkoztatta) Salisra gondoló versét; a 32. számú levél (Döbrentei-nek, 1815. máj. 3.) Klopstockról emlékezik meg, az „ő lelke szint olyan nagy, mint akármelyiké a legnagyobbak közül”, bár dalaiban és ódáiban meg más alkotásaiban „csak lyrisch, mégpedig csak sentimental-lyrisch”. Nem tudom, mennyire jutott a jelzett napon Kölcsey eszébe Klopstock *Der Zürchersee*-je, benne az alábbi strofa:

Aber süßer ist noch, schöner und reizender,
In dem Arme des Freunds wissen ein Freund zu sein!
So das Leben genießen,
Nicht unwürdig der Ewigkeit ...

Vagy akár az utolsó szakasz, amelyben a svájci barátokat meglátogató német poéta a barátság házikójának építéséről szól, s a „kulturális tájról”, amely antik reminiscenciával gazdag. A széplelkek egymásra találása árkádikus idillé emeli a barátság színhelyét, ezt érzi majd Kölcsey ama ritka alkalmakkor, amelyeket Szemere Pállal együtt tölt el. S hasonlóan Klopstock tájélményéhez, amely a szerelem és a barátság révén teljedhet csak ki, a Kállay Ferencnek 1815. okt. 17-i levél szerint: a „körny”, melyben lakik, „poétikai hely”; „csak az a baj, hogy nekem emberek kellene, nem lélektelen szépség.”

Anélkül, hogy túlzásba esnénk, csupán a helyes egyensúly kedvéért: aligha mellőzhetjük a jövőben annak vizsgálatát, miképpen fogta föl Kölcsey a XVIII. század német költészetét, hogyan visszhangozta a pietizmusból kinövő, az ő szóhasználatával élve „sentimental-lyrisch” irodalmat, s továbbá: a XVIII. század német irodalmában (köztük levelezés-irodalmában) megfogalmazott barátság-kultusz mennyiben járult hozzá életkörményeinek irodalommal stílizálásához, a jobb lelkek, az egymást értők szövetségének idejéhez. Hiszen éppen ez a levelezés-kötet is tanúsítja, hogy akár magyar analógiákról legyen szó, akár magatartásformákról, a legtöbbször és perdöntő helyen német művek ötlenek föl, olykor fölös bőségben kerülnek elő a német irodalom eseményei, pennacsatái, és az OSzK-ban őrzött Kölcsey-jegyzetek is nagy hányadukban német alkotások kivonatai. A teljesség igénye nélkül soroljuk a levelekben lelt német szerzőket: Matthiisson, Bürger, Schiller, Goethe, Höltz, Salis, Gellert, Rabener, Cramer, Gottsched, Schulz, Campe, Klopstock, Gessner, Voss ... Hiba lenne, ha Kölcsey világirodalmi műveltségét a német irodalomra szűkítenénk (franciául előbb tudott, Rousseau nem csekély becsben állt nála, olasz költőket is jól ismert, Lope de Vegába beleolvasott stb.), viszont szükséges volna végre annak tisztázása, hogy a német költők közül kik és mely művek jelentették számára az igazi élményt, másrészt Kant bölcelete mellett mely típusú modern (irodalmi? morálfilozófiai?) gondolkodást élte a magáévá. Mivel a barátságkultusz mellett a kötelesség

¹⁶ Erről röviden már SZAUDER is írt: 3. sz. jegyzetben i.m. 182–186.

kultusza a másik tényező, amelynek egész életében áldoz.¹⁷ Annak ellenére, hogy olykor a sztoikus életbölcselet hívének tünteti föl magát. A kötelesség és az események bölcs — egykedvű tudomásul vétele nem mindig zárja ki egymást, olykor az egyik teszi lehetővé a másikat. Bártfay Lászlónak 1830. dec. 15-én üzeni: „Én az élet bajai eránt nem tudok egykedvű lenni; de a kötelesség nekem mindig s minden körülményemben szent ...” A 118. sz. levél Szatmár megye rendeihez szól 1833. okt. 22-éről: „Midőn Magyarának születtem, együtt velem született az engedhetetlen kötelesség is híve lenni Hazámnak, híve polgári alkotványunknak ...”; erre tanítja (129. sz. levél) a pataki diákokat is, 1834. szept. 7-én: „a hazáért mindent tenni szent kötelesség”. Egészen személyesen, mert Szemeréhez szól a levél (138. sz., 1834. dec. 14.): „Mindent tettem, amit kötelességem a közügy iránt kívánt.” Csakhogy Kölcseynél a kötelesség teljesítése nem csupán morális érték, hanem távlatot adó eszményiség, életet vezérlő elv, átélte valóság is. S bár minden bizonnyal a kanti fogantatású bölcseletnek rendkívüli a szerepe magatartása tudatos fejlesztésében, arról sosem szabad megfeledkeznünk, hogy a görög és a római irodalom, illetőleg költészet milyen mély élménye, mennyire szervessé áthasonított és gondolkodást formáló tényezője a Kölcsey-életműnek. Az iskolai antikvitás-oktatás (vö.: 108. sz. levél Szemeréhez 1833. ápr. 12.) lett alapja patriotizmusának, majd levetvén az iskola nyűgeit, eljutott Goetheig, Homéroszig és Shakespeare-ig (vö.: 32. sz. levél. Döbrentének, 1815. máj. 3.), akik élete végéig elkísérik. „Goethe: felderít és erőben tart.” (Uo.) Shakespeare: „tele irtózatokkal, tele az emberi természet ezerféle hibáival; de oly való, oly meleg, oly étellel teljes és kolosszális alakban álló!” (123. sz. levél Szemere Pálnak, 1834. aug. 2.) „Hidd nekem: Faust páratlan áll.” (184. sz. levél Szemere Pálnak, 1837. jan. 20.) Ehhez már csak két ténytettszünk hozzá, hogy Homérosz és Kölcsey viszonyában egy lényeges elemre hívjuk föl a figyelmet. (1) Debreceben működött Budai Ézsaiás, aki a göttingai antikvitás-szemlélet egyik legjelentősebb hazai képviselője lett. (2) Homérosz fordítására az a Schedius Lajos biztatta, akinek a pesti esztétikai tanszék elnyerése céljából megírt pályamunkáját szintén a göttingai antikvitás-értelmezés ihlette, s aki a pesti egyetemen ógörögöt is oktatott.¹⁸ Egyszóval Kölcsey antikvitás-felfogásában lehetnek olyan elemek, amelyek Göttinga felé mutatnak, és lényegét tekintve különböznek a wielandi ihletésű antikvitás-felfogástól, amely a franciás-rokokó elemekkel jellemezhető grácia-képzetekben és hedonista-felvilágosodott nevelődési regényekben jelentkezik (fordítások révén a magyar irodalomban is!), de amelynek Horatius-értelmezése a korszerűbbnek tetsző, szinte „urbánus” római költőt sugallja az olvasóknak (Kis János és Kazinczy Ferenc ezt közvetíti elsősorban, jöllehet Kazinczynak Goethén keresztül átértett antikvitás-élménye számos mozzanatában utal Kölcsey felé!).¹⁹ Maga Kölcsey is több ízben emlegette Homéroszt Goethével együtt (16. sz. levél, Döbrentének, 1813. nov. 15., illetve 21. sz. levél Szemere Pálnak, 1814. márc. 3.), s a Homérosz — Osszián egybevetés is származhat Goethétől, a *Werther*ből merítve (32. sz. levél, Döbrentének, 1815. máj. 3.). Ami azonban mégis alapvető különbséget jelent a Kazinczy képviselte antikvitás-értelmezéshez képest, az a magatartássá emelkedő szemlélet, amely az ókor hőseiben a kötelesség, a teljesített hivatás, a tökéletessé formált és megvalósított életelv példáit látja. S bár ennek az elképzelésnek

¹⁷ Kötelesség, erkölcs, hivatásérzet összefüggéseivel kapcsolatban Kant-vonatkozások: *A gyakorlati ész kritikája*. Ford.: MOLNÁR Jenő. Bp., 1922. 20, 34, 75, 90–91. Ilyen passzusokra gondolhatunk: „A cselekvés egész erkölcsi értékének abban rejlik a lényege, hogy az erkölcsi törvény közvetlenül határozza meg az akaratot ...” Vagy; „Minden olyan, a törvénynek megfelelő cselekvésről, amely azonban mégsem magáért a törvényért történt, azt mondhatjuk, hogy a cselekvés csak a betű szerint jó, de nem a szellem (lélek) szerint”. (75.) Kölcsey életművének etikai és morálfilozófiai aspektusból történő megvilágítása még nem történt meg. A korábbi tanulmányok legfeljebb néhány egybevetéssel szolgálnak, vagy kevéssé használhatók: KOVÁCS Dezső, *Kölcsey Ferenc klasszikus műveltsége*. Debrecen, 1931.; KORNIS Gyula, *Kölcsey világmérete*. Bp., 1938.

¹⁸ SZAUDER József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink*. ItK 1971. 78–106. Schedius pályamunkája: 212–217.

¹⁹ FRIED István, *Goethe és Kazinczy*. It 1989. 229–265.

végső nyomai Winckelmannig vezethetők vissza, Kölcsseynél mégsem egy magas fokon stilizált művészség teljes értékű letté álmódása a lényeges, hanem az életjelenségek különféle területeinek egybecsengése, a harmonikus világegésznek az egész nép és az egyes ember életében történő megvalósíthatósága. A 38. számú levélben (Szemere Györgynek, 1815. szept. 1.) olvashatjuk: „Én az újabb nemzetek közt nem lelem azon szellemet, mely a görög nagyokon, s némely rómaiakon is tündöklök. Azon boldog egű régieket, lettek légyen filozófok vagy bajnokok, egyformán veszi környül, mint valamely glória, széplelkűségnek s örökre viruló ifjúságnak bizonyos sugára ...” Kölcssey számára is elérhetetlennek tetsző a régi görögség-eszmény, de nem áll meg ennek megállapításánál. Hiszen a levél azt hirdeti, hogy a görög szépezzést párosítani kell „az érett kor bölcsességével és nagyságával”, „így lennének köztünk szeretetre méltó filozófok és katonák, valamint el nem lágyult érzelmű poéták”. Önmagában a sorrend is figyelemre méltó, meg Kölcsseynek ama törekvése, amely a maga „sentimental-lyrisch” korszakával készül leszámolni. A levél egy további részében az „érzékenység” és a „speculatio” tettet bénító hatalmáról szól, előtte azonban még Homérosz és Szókratész, Platon és Themisztoklész példáját emlegette, korukat szembeállítva a jelen „körülményei”-vel. Szentjóbí-Szabó 1791-es pályamunkájára emlékeztető módon,²⁰ csak éppen körülvirva, idézi meg a „boldog egű régiek”-et, akiknek kifejlődéséhez megvolt, ami ezt lehetővé teszi: a szabadság. S amikor a közéleti pálya nevelő erejét méltatja, s a méltó visszavonulás esélyeit latolgatja, akkor is az antikoktól vett tanulságokkal példálózik (228. sz. levél, Szemere Pálnak, 1938. márc. 25.): „A római előbb keresztül gázolá az orbis terrarum hivatalos szelvézeit; küzdött a forumon, a szenátusban, a comitiuumokban, légiókat vezérelt barbarus népek ellen, polgári háborúkat élt keresztül: aztán villájába vonult és tanult és írt”. Amit ennek a levélrészletnek csattanójául szán: az antikok és „modernek” szembeállítása mellett a szabadon élhető közéleti pálya és az önként vállalt nyugalom dicsérete, elmarasztalván a doktriner elméletieskedést: „Ezért az ő irományai más színűek, mint a professzor uraké.” A 155. számú, vallomásértékű levél (Szemere Pálnak, 1835. nov. 27.) „Homér apánk” és „Horác apa” soraival érvel, fest helyzetet. Ám a vívódó politikus, a kétségek között hanykolódó közéleti ember magatartásának jellemzésére már nem a sztoikusra valló vonások, mégcsak nem is a szenvedéseket méltósággal tűrő és ezáltal azon úrrá lévő, „neoklasszicista” elvek, a csendes nagyság és a nemes egyszerűség szolgálnak. S ha a maga állította mércét a költő — szigorú önbírálata szerint — nem éri is el, célmegfogalmazása az előző korszak, szintén antikvitásból táplálkozó nézeteitől eltérni látszik. „Megtartani a lélek nyugalomát megrázó esetekben is, még nem elég; de megtartani a lélek mindenkor természetes erejét — hogy t.i. sem baj, sem kedélyhullámozás, sem semmi, gondolataink összeszedésétől s papirosra tételétől vissza ne tartóztasson — ezt elérni nem tudtam. Lehet, még tudni fogom ezt is — bár ne későn! negyvenöt éves embernek — ha ifjú lelket érez fejében és szívében — az idővel nagyon kell gazdálkodnia.”

A Kölcsseynél oly gyakori (és kortársainál is hasonlóan sürű) Horatius-hivatkozások azt a feltételezést legalább is megengedik, hogy a horatiusi vagy Horatius által latinul kimondott életbölcsességek áthatották a töprengő mindennapokat, és akár magatartást, akár

²⁰ A „boldog egű régiek” Szentjóbínál: semper favens coeli temperies; a szabadság ideája: „az antikvitás emberei bennünket nem tehetségben, hanem célkitűzésben múlnak felül, amit irigye-nünk kell tőlük: a szabadság.” (KENÉZ Győző ford.) ItK 1971. 217–227. Kölcssey természetse-ze-rűleg nem merített Szentjóbí-Szabó kéziratban maradt értekezéséből, viszont J. J. WINCKEL-MANN, *Geschichte der Kunst des Altertums* (Weimar, 1964.) című művét ismerhette. Itt olvashatott a mérsékelt ég és kormányzat alatt élő görögökről, kiknek honát Pallas magának szemelte ki (38.), arról, hogy a kis-ázsiai görögök még boldogabb eget élveztek (uo.), Apelles is e kedvező égbolt alatt élt. Majd a szabadságról: „In Absicht der Verfassung und Regierung von Griechenland ist die Freiheit die vornehmste Ursache des Vorzugs der Kunst. Die Freiheit hat in Griechenland alle Zeit den Sitz gehabt, auch neben dem Throne der Könige, welche väterlich regierten, ehe die Aufklärung der Vernunft ihnen die Süßigkeit einer völligen Freiheit schmecken ließ.” (116.) Egyébként Winckelmannra, illetőleg Heynre és Woodra, továbbá a patriarchális világot kifejező Homéroszra Goethe *Werthere* is felhívhatta a figyelmet.

vitát érzékeltető leírásokban mintegy általános érvényű terminológiaként jelennek meg, amelyek értelmezésére nincsen szükség, hiszen bizonyos szituációkra a leginkább érvényes megfogalmazással szolgálnak. Az a veszély fennáll, hogy kiüresednek, közhellyé válnak; Kölcsynek és kortársainak előadásában még élő és a kommunikációt megkönnyítő, terminológia értékű nyelvi megoldásokról, átélő szentenciákról van szó. Levélrészletünk bevezető mondatában ezért vélünk Horatius-parafrázisra ráismerni (Megtartani a lélek nyugalmát megrázó esetekben is: *Aequum memento rebus in arduis Servare mentem*, II. 3.).²¹ S hogy ez a szabad fordítás ilyen önkéntelenül vetődik papírra, abban egyszerre érzékelhetjük egy korszak műveltségi „törzssanyagát”-nak jelenlétét, meg azt, hogy az efféle nyelvi megoldások hitelesítik, ami utána következik. Nevezetesen meghaladását a kizárólag az antik példát hangsúlyozó szemléletnek. Mert a következő mondat már az alkotássá szublimálás lehetőségét veti föl. Ez viszont a jelenkorba, illetőleg a közeli múltba vezet. Óvatosan kockáztatom meg, hogy Kazinczy Ferencre emlékezik Kölcsy, a *Pályám emlékezete* és a *Fogságom naplója* szerzőjére. Alig néhány éve ő rajzolta meg a „borzasztólag szép” pályát. Nemcsak a széphalmi mester „kéziratainak katalóg”-ját tarthatta a kezében,²² hanem talán a *Fogságom naplóját* is, például Toldy Ferenc vagy Bártfay László közvetítésével. Az *emlékbeszéd* néhány sora ezt látszik tanúsítani. „De jött az időpont, egyike azoknak, miket a sors lesújtó villámként rejteget felhőiben, hogy váratlan rohanással öldököljenek; és íme, ő tettei és hatása munkák köréből láncok közé jut; és szabadságát s élte minden reményeit hetedfél hosszúk évig siratja [...] A mi barátunk bábán mint örömben, kétség mint remény közt, saját ideáljához hű maradt; és a brünni erősségben, mint a kufsteini hegyormon s a munkácsi vár falai közt, szerelme a nyelvhez nem kisebbedék.” Mindenesetre a sorcsapásokat nem csupán passzívan tűrő, hanem vállalt kötelezettségeitől el nem tántorodó és azt a nyelvjátszás és irodalomszervezés nagy művévé, alkotásokká szervező Kazinczy példáját hasonló gondolatmenettel írja le, mint a saját helyzetét. S a passzus befejezésekeppen felhozott elv, hogy t.i. az idővel már „nagyon kell gazdálkodnia”, távolról Benjamin Franklin alapelveire emlékeztet, nevezetesen az időfecsérlést kárhóztató nézetekre, t.i. „az idő pénz.”²³ Kölcsynek ebben a levélben még öniróniára is telik, Plutarkhosz Julius Caesar-életrajzából hoz példát. (Óvatosan jegyzem meg, hogy Plutarkhosz mellett talán a Kölcsy által sokat forgatott-hivatkozott Shakespeare is felderenghetett, a szintén Plutarkhoszból merítő *Julius Caesar* egy passzusa).

Az antikok tisztelete nem halványul soha Kölcsy előtt; de miközben szembesíti a modern korral, ha jelenkorát fel nem menti is, jelenkorának számos egyéniségét az antikok mellé emeli. S az antikok közül is azok állnak nagy becsben nála, akik különben, „mint sok talpig józan, talpig rendes, de talpig mindennapi emberek” (90. sz. levél, Döbrentének 1831. okt. 21.), tehát Nagy Sándor, Alkibiadész, „minden tivornyák mellett”.²⁴ Ez a nézet azonban felidéz a XVIII. század német költőinek szándékát a „nemesebb lelkek” s a „közönséges lelkek” megkülönböztetésére, amely Kazinczytól sem volt idegen, és amely Kölcsy nézeteire is hatással volt. Lényegében a följebb elemzett levélrészlet szellemében inti Szalay Lászlót (189. sz. levél, 1837. febr. 26.): „Hidd el nekem, eljön az idő,

²¹ A kiadás lektorát, SZÖRÉNYI Lászlót dicséri, hogy a görög és latin idézetek pontos lelőhelyét mindig sikerült föllelni. Kivétel az „optimus interpres verborum quisque suorum” (a kötetben sajtóhibával!), amely hexameteres sort a recensens is csak MARGALICS Ede *Florilegium*ában találta meg, a szerző megnevezése nélkül.

²² Ez a „katalóg” a Miskolczy-családtól került Szauderék tulajdonába. A sátorlajaujhelyi Kazinczy-konferencián Szauder Mária jegyzetei alapján én ismertettem. A kézirat nem autográf, igen terjedelmes, töredék, eredeti formájában feltehetőleg teljes Kazinczy-műfajstromot adott. Szauder Mária hagyatékában maradt.

²³ Erről és összefüggéséről a protestáns etikával: Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp., 1982. 44–45, 52–54, 235–236.

²⁴ Nincs megjegyzetelve a Nagy Sándor és Alkibiadész mellé állított *Banner*. Pedig jó lenne tudni, mi vezette Kölcsy e névsor összeállításakor. Vö.: Kölcsy Ferenc *válogatott művei*. S.a.r.: FENYŐ István. Bp., 1975. 1106.

midőn az ember, ha nem szerencsés is, felülemelkedik a sorson; s önérzési nyugalomban, fellengozve áll, mint ki tiszta égben a sziklatetőről nézi a lábai alatt tolongó felleget.” (Lényegében erről ír Bártfaynak is, 193. sz. levél, 1837. ápr. 25.: „S mind e bajokban egyedül munkásságom s önérzésem az, ami csüggedetlen tart; ami lelketem nemcsak elég erőssé, de nyugodalmasan vidámmá is teszi.”) A sorson felülemelkedni nem jelenti a kilépést a körülmények közül, éppen ellenkezőleg, a körülményeket tudomásul véve, a körülmények ellenében a helytállást. Az „önérzési nyugalom” természetesen a léthelyzetbe való beletörődéssel sem azonos, hanem a megpróbáltatások kiállását eredményezi, nem a cél elérését, hanem a képességek kifejtését, azt, hogy a maga körében értelmes és hatásos volt a munkálkodó tevékenysége. Idézzük tovább a Szalay Lászlónak küldött tanácsot:

„Sokat gondolkoztam én; s utoljára is úgy találtam, hogy az embert nem helyzetének szerencsés volta, nem álmainak s reményeinek teljesedése, hanem egyedül az teszi boldoggá, tiszta nyugalom részesévé, ha lelke erejét a lehetőségig gyakorolta; ha oka van hinni, hogy jelenre és jövőre lehetőségig hatott. Munkátlanúság a lélek sírja; de munkának nemcsak azt hívom, ha valamit teszünk; hanem azt, ha oly nagyot, jót és szépet teszünk, milyennek tételére magunkat erőgyakorlás által felnevelhetjük.”

Tekintsünk el most a Kölcséynél oly gyakran megszólaló „pedagógiai” vonatkozástól, az önnevelés, a küzdésre való ön-készítettség motívumától. Ez az önnevelés vezet el majd a szükséges önismerethez, amely a tettek révén ismerszik meg (s ez összhangban van Goethe hasonlóan megfogalmazott tételével!);²⁵ ezúttal a tanács más mozzanatát szeretném kiemelni, és ez is összefüggésbe hozható Goethe nézeteivel. Elsősorban arra utalnék, ami a *Faust* II. részében mondatik ki, mikor az angyalok csapata megmenti Faustból, mi lényéből jobb, nemesebb: Wer immer strebend sich bemüht ... A korábban végső tanításként és életbölcsességgént felzengő monológ továbbgondolása. Ott a szabadságot és az életet a mindennapi munkával állhatatosan kiharcoló egyén éri meg a „legszebb pillanat”-ot, itt a — bár tévelygő — mindig fáradozó ember kapja meg jutalmát. Kölcsey gondolkodása is hasonló körben mozog: amiképpen Faustnak a gátat építve-építtetve kell a végső óráig helytállnia, abban a munkában kell kifejtetni képességét, és ezáltal megkísérelni, hogy a jelenben másoknak értelmes munkát, a jövőben biztonságot adjon, akképpen Kölcsey elképzelései is odacéloznak, hogy a lehetőségeken belül (annak szélső határáig) kell tevékenykedni, hatni, mitsem törődve a helyzet szerencsés vagy szerencsétlen alakulásával; s a végső elbírálás során nem az álmok és a remények teljesedése, hanem az önnevelés eredményezte erőfeszítés számít. S ez sem idegen a fausti lét megítélésétől: hiszen amit a megöregedett Faust pompás építőmunkának hisz, az valójában sírjának készülte; az életút azonban a szüntelen tevékenység értékének felismerésével teljesedik ki. S a „munkátlanúság” Mephisto kezére játszana; Kölcsey megjegyzése (Munkátlanúság a lélek sírja) felfogható úgy is, mint a *Faust* II. részének idézett jelenetével rokon gondolat. Amit itt hangsúlyozni szeretnék, az nem egy esetleges átvétel dokumentálhatósága, hanem a kötelesség-etikának és a munka-étosznak a Goetheével rokonítható gondolata, amely Kölcséynél a nemzeti elkötelezettség vonásaival (s ezen keresztül egy tisztultabb nemzeteszemlével) gazdagszik, és Vörösmarty Mihálynak az 1840-es években alkotott verseiig mutat előre. Ez az elkötelezettség az elvek szilárdságát is jelenti. Csakhogy párosulnia kell a mérlegelés képességével: az áldozat haszonnal jár-e. S ezen a ponton a politikus szólal meg, aki nem híve az értelmetlen áldozatoknak még akkor sem, ha antik példákkal igazolhatók lennének. Szeretve tisztelt barátját, Wesselényi Miklóst inti erre (222. sz. levél, 1838. febr. 14.): „Áldozatot vinni az elvért? Oly dolog, mi egyikőnk előtt sem idegen. Én elvért áldoztam fel követésemet; de hízelkedtem magamnak: ez áldozat használt akkor; s lelket ébresztett. Te

²⁵ „Hogyan ismerhetjük meg magunkat? Szemlélődéssel soha, ám a cselekvés által nagyon is. Próbáld kötelességed tenni, máris tudni fogod, mi vagy? De hát mi a kötelesség? A nap kíváncsi [...] A világ ügyében csak az okos, tevékeny emberek vihetik sokra, kik erejüket ismerik, és azt mértékkel, rátermettséggel használják.” Johann Wolfgang GOETHE, *Wilhelm Meister vándorévei avagy a lemondók*. Ford.: TANDORI Dezső. Bp., 1983. 305, 310. Erősen hiányoznak olyan tanulmányok, amelyek Kölcsey Goethe-olvasmányait rendszereznék.

magad nem egyszer áldoztad fel élted egész nyugalmát; s morális kifejlés lón nem egyszer következése. Ily férjfitől több több (!) áldozatot igazsággal csak akkor várhatunk, ha a közre hasznót árasztthat; áldozatot csak azért, mert más nem találkozik, hogy nekünk plutarchi világba illő önmehtagadással pillanatnyi győnyört szerezzon: oly kívánság, minél igazságtalanabb alig lehet.” Hajdanában Kazinczy Ferenc töprengett és töprengtetett el a németalföldi eseményeken: mit kinek és mennyit használt Egmont naivitása, könnyelmű jóhiszeműsége, nem ért-e többet Orániai taktikázása.²⁶ A XIX. század első évtizedeinek óvatos nemesi politikája jócskán megváltozott az 1830-as esztendőkre, mikor is nyíltabb konfrontációra került sor, ám a küzdelem kimenetelét 1838-ban Kőlcsey nem tudhatta. Az ő kötelesség-felfogása és hatni akarása a lehetőségektől körülhatárolt, az álmok és remények utópiája helyett a fausti cselekvést választja. Ennek fényében az „áldozatok” egy stratégia részévé válnak, nem lehetnek az öncélú ön-apoteózis eszközeivé. Ez a fajta „reálpolitika” a nagyformátumú politikussá érő Kőlcseynek egyik legrokonszenvesebb vonása.

A Kőlcsey-levelezést ebben a vázlatos áttekintésben is néhány jellemző vonásával szerettem volna bemutatni. A sajtó alá rendező-válogató Szabó G. Zoltán (303.) megkísérli a közölt levelek osztályozását, s abban messzemenőleg egyetérték vele, hogy jelentős hányada nem pusztán és nem is elsősorban „kor- és művelődéstörténeti dokumentum”, mint Kazinczyé. Ennél sokkal személyesebb. Hogy itt feltétlenül (és az első helyen) Cicero és Seneca leveleire kell-e gondolnunk, ebben nem vagyok bizonyos, ehhez alaposabb egybevető elemzés volna szükséges. Annyi tény, hogy az „egyetemes gondolat, az életbölcesség” (Szabó G. Zoltán) sokkal átéltebb, megszenvedettebb tapasztalat, mint Kazinczy hasonló tematikájú levelezésének tanulságai. Kazinczy is bőven merít élete fordulóból, életviteléből, sőt életfilozófiájából egyenes következménye változatos pályájának, az egyes forduló eseménysorából általánosítható következtetést von le, de Kazinczynak az irodalomszervezés eszközeül fontos a levél, mintegy irodalmi életet pótol levelezésével (ezt sokan és helyesen hangoztatták), s nem utolsósorban több ízben ír úgy levelet, mint aki a címzetten túl a levél majdani üzenetére, a kései olvasóra gondol. Kőlcsey leveleinek egy része filozofikusabb a Kazinczyénál (politikussábbnak nem mondanám, hiszen Kazinczynak — érthető okokból — a háttérben kellett maradnia, számára a politizálás lehetősége 1801 után lényegében megszűnt, viszont a megyei eseményekben, egyháza munkálataiban részt vett. Kőlcsey politizálásának időszakára jócskán megváltozott a politizálás jellege, a közvélemény aktivitása). Ez a filozófia azonban személyes ügyé válik. Úgy vélem, nem a „személyes mondandó” emelkedik „egyetemes gondolat”-tá, hanem megfordítva: az egyetemes gondolat töltődik föl személyességgel, a személyes részvétel biztosítja hitelességét. S bár az ilyen típusú levelektől Szabó G. Zoltán általában joggal választja el a „közéleti-politikai levelek”-et (Kazinczynál így nem választhatók szét), névsorából kivenném a Kőlcsey — Wesselényi levelezést, amely hangvételében, nem egyszer nemes emelkedettségével inkább különbözik a Kossuthhoz küldött levelektől, mint hasonlít hozzájuk. Sok szempontból a Szemere Pálnak vagy még inkább a Bártfay Lászlónak írt levelekkel mutatnak hasonlóságot, de Wesselényivel más volt a közös téma (s a társadalmi ranglétra más fokán álltak). Ugyanígy a jövőben minden bizonnyal jobban kell (és lehet) rétegezni az „irodalmi levelezés”-t, mivel másképpen szólt Kőlcsey Kazinczyhoz, mint Döbrenteihez (vagy később Toldyhoz és Vörösmartyhoz). S ami itt megfontolást érdemel: a Kőlcsey-levelek egy részében körvonalazódik irodalmi polémiaja; a Kőlcsey — Döbrentei levélváltás mintegy kikristályosítani segíti a Csokonai-bírálatot, a 13. számú levélből (Kazinczynak, 1813. szept. 15.) a Berzsenyi-recenzió néhány motívuma világik elő, s itt — mert nem a nyilvánosságnak szánja — Kőlcsey még erőteljesebben fogalmaz, a horatiusi poétikát és Matthiassont szegezi Berzsenyi lírájával szembe, és sajnálja, miszerint költőink nem Kunstrichternek is egyben. S itt nem pusztán az esztétikai-bölcseleti képzettséget kéri számon, hanem a correctio iskolás elvét is (miközben Helmezyt is megrója, mivel Berzsenyi verseinek kiadásakor „nemillő szabadságokat vett magának”). Az „iliászi per” is jórészt a

²⁶ FRIED István, *A magyar neoklasszicizmus válaszfűtjai*. It 1987/88. 448–468.

Kölcsey — Szemere Pál — Kazinczy levelezésben zajlott le, mielőtt a nyilvánosság részleteiben is megismerkedett volna Kölcsey jogos sértettsége okával. Majd aztán az 1830-as években éppen a recenzióktól való tartózkodás, Bajza és Toldy polémikus hadjáratainak helytelenítése kap helyet Kölcsey leveleiben, ítéleteiben tartózkodóbb (ám nem kevésbé szigorú), megfogalmazásaiban tapintatosabb (de véleményét ekkor sem rejtve véka alá), képes távlatból szemlélni a vitákat, a magyar irodalom újabb fejleményeit. Talán saját egykori doktrinéségére gondol vissza a Pyrker-per néhány mozzanatához megjegyzéseket fűzve, így most már Goethével érvel versek prózai fordításának lehetősége mellett (105. számú levél, Bajzának, 1833. ápr. 1.: szinte csodálkozom, hogy a sajtó alá rendező nem lelte meg Rummy Károly György vitacikkének lelőhelyeit!).²⁷ S ami ugyancsak figyelemre méltó: a *Kritikai Lapok* polemikus írásait Kölcsey nem tartja recenzióknak, viszont a lap egészét „csatapiac”-nak. S bár Bajzát (és Toldyt) Kölcsey sem tántoríthatta el az irodalmi hadviselés kíméletlen formáitól, a Kölcsey-levelek idevonatkozó részletei értékes darabjai a magyar irodalmi gondolkodás történetének. Az „irodalmi levelezés” már csak azért is oly izgalmas egysége a Kölcsey-életműnek, mivel a recenzióktól tartózkodó, a „recensionswesen”-től (!) a Toldytól eltérő véleményt kialakító Kölcsey véleményét, irodalmi értékítéletét találjuk benne. A 214. számú levél (Szemere Pálnak, 1837. dec. 14.) például Jósika Miklós „románai”-val foglalkozva, állapítja meg: „Francia példány után, hazai színen, csinos előadás, élénk karakterek, viruló nyelv stb. igen kedves jelenet honunkban”. Ez a tömör kijelentés megfajtásra vár: vajon csupán fejlődéstörténetileg számottevő művet méltat-e Kölcsey, vagy az „eposzi” korban már rég nem hívó (a maga eposzkísérletei nem jutottak tovább a néhány sornál), a drámái kor eljövételét az akadémiai pályázatokra beküldött színművek bírálatával segítő irodalmár tartózkodását regisztrálhatjuk-e? A Schlegelek értekezéseiben jártasnak mondható Kölcsey a regénytől várta-e a műfaji szintézist? Maga éppen ebben a néhány esztendőben kísérletezett a prózai epikával ... S a francia minta emlegetése feltétel nélküli dicsőretnek fogható föl? Kérdések, amelyekre az alaposabb elemzésnek kell az elfogadható választ megadni. Ezt elősegítendő az alábbiakra hívom föl a figyelmet:

(1) Kölcsey az írral szembeüszvén nem Walter Scott regényeit értékelte, hanem verseit! (185. sz. levél, Szemere Pálnak, 1837. jan. 20.)

(2) Victor Hugo munkái megvoltak könyvtárában. Arra a hírre, hogy Szemere Pál az *Hernánit* fordítani készül, Kölcsey újraolvassa. „Nem az, amit én szeretnék, de végtelenül több, mint a Körneri Zrínyi; aztán nyelv és forma tekintetében sok újság.” (228. sz. levél, Szemere Pálnak, 1838. márc. 25.) Egyértelmű elismerésről aligha szólhatunk.

Mindezzel összefüggésben újra felül kell vizsgálnunk olyan kérdéseket, mint Kölcsey és a romantika (Byron fölébe emelte Goethét), illetőleg Kölcsey és a világirodalom (jóllehet a Kölcsey-életművet a világirodalmi kitekintés szempontjából Lukácsy Sándor egy esszéje már áttekintette.)²⁸ Ezek a feladatok megnyugtató módon azonban akkor végezhetők el, ha egy, az eddigieknél biztosabb szövegű és teljesebb Kölcsey-összkiadás áll majd rendelkezésünkre. Akkor majd a kötelesség — hivatástudat problémakörében is pontosabb megfogalmazásokkal szolgálhatunk, s a levelekből oly nagy erővel sugárzó feladat-teljesítés éthoszána forrásvidékére, esetleges ihlető tényezőire is nagyobb valószínűséggel tudunk utalni. Addig marad a valószínűsíthető feltételezés, a *De officiis* Cicerója, vagy az egy ideig Kölcsey nézeteiben szerepező jutó d'Holbach, például az alábbi kijegyzés: „Ne tegyük semmivé az önnön szeretetet, [mely] ly [eg] jobb motívum a virtusra. Dolgozni fog ez még akkor is, m[iko]r a Derék Férjű [me]g vettette, üldöztetve számkivetetve veszi virtusának jutalmát: becsülni fogja ő [ma]gát, érezni méltóságát, 's örvendeni fog belső nagyságának.”²⁹

Addig azonban olyan feladatok, mint a Kölcsey-levelek irodalmi műfajként besorolása a korszak műfaji rendszerébe, elvégezhetőnek tetszenek. Annál is inkább, mert a kortár-

²⁷ K. G. RUMY, *Patriotische Rüge*. Der Spiegel, 1831. I. 257–261.; *Kritikai Lapok*, 1833. 2: 88–93.

²⁸ LUKÁCSY SÁNDOR, *Kölcsey és a világirodalom*. Nagyv 1963. 1697–1700.

²⁹ *Kölcsey kiadatlan írásai*. 53.

sak közül Vörösmarty (bár akad néhány remekművi levele) nem volt szorgalmas levélfíró, és nemigen ambicionálta, hogy szép leveleket írjon. A nála fiatalabbak leveleit végigtekintve a Bajza — Toldy-levelezés mennyiségével és főleg az 1820-as években irodalmi vonatkozásaival a legjelentősebbek közül való, a vaskos kötetnyi anyagból nem hiányzik a politikai-közéleti, az irodalmi és az önelemzést tartalmazó levél sem, de hőfokát, retorizáltságát, sentimental-lyrisch hangvételét vagy reformkori emelkedettségét, „líróját” elemezve a Kölcsy-levelek kiválnak a korszakból, egy nehezen besorolható egyéniség fejlődésrajzát éppen úgy adják, mint egy küzdelem krónikáját. Csakhogy ez a küzdelem nemcsak a körülményekkel folyik, hanem az író-gondolkodó önmagával is csatázik: elfogadja a körülményeket, de csak azért, hogy a küzdelem kereteinek tekinthesse, amelyeken belül kell helytállnia. S míg Kazinczy magánéletének apró rezdüléseiről is beszámol (anyagi természetű bajairól és testi gyengeségeiről, gyermekei egészségi állapotáról és érzelmi élete változásairól), Kölcsy önmagáról sokat ír ugyan, de keveset árul el, annyit, amennyi a barátokra tartozik vagy tartozhat. Míg Kazinczy leveleiből egy igen részletes és megbízható életrajz rekonstruálható (az anyag bősége hat olykor zavarólag), Kölcsynek a Kazinczyéhoz hasonló életrajza nemcsak megíratlan, hanem megírhatatlan is. Ezt sajnálhatja a mindenre kíváncsi filológia, de a Kölcsy-életmű egyik megkülönböztető sajátosságának kell, hogy minősítse az életmű lényegesebb elemeit szintézisbe hozni kívánó Kölcsy-kutatás. Ugyanis Kazinczy azért is harcolt, hogy íróként, irodalmi értékelőként egyenrangúnak ismertessék el akár a főrangúakkal, ízlésűjtő törekvései mindenképpen a nem születési előjogok alapján választott „jobb lelkek” szövetségét cálozták. Ez az ízlés nemcsak a művészet fentebb berkeiben érvényesült, hanem az életmódot, a hétköznapiakat is áthatotta. Az irodalom és az élet kölcsönhatása szabályozta ezt a magatartást, amelynek még oly apró, lényegtelennek tetsző részleteiben is ott kellett tükröződnie az egésznek. Egyetlen jegyzet, egyetlen értelmesen eltöltött perc sem mehetett veszendőbe. Kölcsy ezzel szemben a hasznosan leélhető élet más formáját alakította ki: az antikok magatartást példáztak a számára (Cicero nemcsak a kötelességekről, hanem a barátságról is útmutató művet írt!); s az irodalom számára ennek a magatartásnak volt érzékeltetője. Ezért érződik az ifjú Kölcsy lírájában a vágy erre a magatartásra, amely az egyetemest úgy veszi célba, hogy hajtóereje a személyes marad. Ez a személyes azonban nem a hétköznapiok Kölcsyje, hanem a hétköznapiokban is a magatartáson dolgozó Kölcsy. Így a szigorúbb értelemben vett magán szféra nem juthat be sem a lírába, sem a levelekbe, illetve belőle csak annyi, amennyi művé, verssé, alkotássá építhető. A személyes hangvételű levelek nem a magánélet beszámolója, hanem a válságok legyőzése, a kétségek és a remények hiteles rajzai, csak megismételhetem: egy magatartás épülésének krónikája.³⁰

S amit a végére hagytam: Kölcsy szigorú és állandó önvizsgálatának kérdése, változó viszonya a valláshoz, saját vallásához, vallási nézeteinek állandó szembesülése a vallások fölötti, egyetemes erkölcsi (kanti ihletésű?) felfogásával, amelyre szintén sok példát hozhatnánk leveleiből; a kíméletlen önelemzés következtében nem konkrét tettei méretnek meg, még kevésbé legszemélyesebben magán életi viselkedése. Sokkal inkább egy abszolút és kanti értelemben vett „objektív törvény”-hez viszonyítja cselekvésében és cselekvésvágyában megnyilvánuló erkölcsi magatartását; s így nem a neoklasszicista szobrászat fenségével jellemezhető helytállása és kötelességtudata, hanem a kanti maximával: „Handle nur nach derjenigen Maxime, durch die zugleich wollen kannst, daß sie ein allgemeines Gesetz werde.” A kortársak ezért láthatták Kölcsyét antik héroshoz, ezért ábrázolhatta római törvényhozónak Ferenczy István. A leveleiből (is) kirajzolódó gondolatiság azonban az elvont elvek szerint igényt támasztó, a kritika elvét a túlzásig feszítő tudós átféjlődését is

³⁰ Ehhez a kiadatlan jegyzetanyag feldolgozása feltétlenül szükséges lenne. A Solt által (i.m.) és általam elveszítettnek vagy lappangónak vélt *Poëma dramaticum [dimidio macaronicum]* felbukkant a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában. Vö.: SZAUDER József, *Kölcsy ismeretlen kéziratai. PIM Évkönyve 1963.* 98–98. Ez a „poëma” talán azonos Kölcsynek emlegetett ifjúkori komédiájával. Ugyanott új adatok rejtőznek Kölcsy Klopstock-ismeretére vonatkozólag; amely talán nem független Kazinczy Ferentől.

mutatja, amely út végén a *Parainézis* hitvallása fogalmazódik meg. A levelek a gondolati küzdelmet, vívódást, a kétségeken úrrá lévő bölcselőt is elének állítják, aki verseiből lép ki, a *Vanitatum vanitasból*, a *Zrínyi második énekéből* vagy akár a dalszerű versekből: a ritkán megszólaló lírikus leveleivel is jelentkezik, mint ahogy a Kölcsey-lírában fölcsendül a levelek nem egy gondolata.

A kritikai kiadás munkálatai közben minden bizonnyal a levelek teljes hivatkozásanyagára fény derül, a megnevezett és a csupán utalásokban szereplő alkotók, művek beleilleszkednek a Kölcsey-életmű forrásairól szóló stúdiumokba. Mindehhez számottékvó segítség Szabó G. Zoltán kötete, amely a Kölcsey-filológia jelentős állomásaként tartható számon.³¹

Bogoly József Ágoston

PÉTERFY JENŐ ELFELEDETT ÍRÁSA LOUIS LIARD BÖLCSELETI MŰVÉRŐL

I.

Irodalomtörténet-írásunk Péterfy Jenő fejlődésrajzának az eddigieknél is pontosabb árnyalatait tudja akkor érzékeltetni, ha a mind ez ideig még ismeretlen vagy elfeledett Péterfy-írásokat is föltárjuk, s kritikátörténeti elemzésüket is elvégezzük.

Péterfy Jenő Louis Liard *La science positive et la métaphysique* c., 1879-ben megjelent főművéről szóló ismertetését egy elfeledett, igazából még föltáratlan, az irodalomkritikai és eszmetörténeti recepciókutatás szempontjából figyelemreméltó századvégi folyóirat, a *Külföld* lapjain fedeztük föl.¹

A századvégi pozitívisztikus tudományos zme kantianus és újkantianus criticista jegyekkel való szembesítési folyamatát nyomon követhetjük az utolsó századnegyed hazai periodikum-irodalmában is.² A pozitívizmus és a rákövetkező irányzatok hazai befogadásának precízebb regisztrálása szempontjából a most közlésre kerülő Péterfy-írás sem lehet

³¹ A kiadás jegyzetanyaga tömörnek, jónak minősíthető. Az alábbiakban néhány következtetésre, figyelmeztetésre mutatunk rá. Számuk az anyag nehézségi fokát ismerve csekély. A további értelmezéseket segítőnek tesszük meg helyesbítéseinket, kiegészítéseinket. A 62. lapon téves a jegyzetekre utaló számozás; a 109. lapon egyként fordul elő az Aurora és az Auróra írásmód; a 309. lapon *Erdélyi Magyar Múzeum* áll, szerencsére a 312. lapon pontosan olvasható Döbrentei folyóiratának címe. A 312. lapon a pontos cím: Handbuch der ungrischen Poesie; a 322. lapon téves az állítás, miszerint Orczy Lőrinc hozzájárult volna a magyar verselés megújításához, és ez hívta volna föl rá Kölcsey figyelmét, ez a szóban forgó Kölcsey-levélből sem következtethető ki (6. sz. jegyzet); 323.: Szemere Pálnak Vidához írt episztolája önálló kiadványban is megjelent, Kölcsey bizonyára erre hivatkozott (18. sz. jegyzet); 326.: annálisokban, itt nem évkönyvekben, hanem egyértelműen, mint ahogy másutt helyesen, a bécsi Annalen der Literatur und Kunst című folyóiratban (6. sz. jegyzet); Uo.: Allgemeine Literatur-Zeitung. (11. sz. jegyzet) Csakhogy melyik? A bécsi? A jénai — lipcei? Bizonyos, hogy a halle — lipcei? 329.: Macphersont, azaz Ossziánt nemcsak és talán nem elsősorban a romantika hívei kedvelték, hanem az ifjú Goethe, a bécsi Denis, Batsányi, Kazinczy is (3. sz. jegyzet); 333.: Schedius Lajos nem volt nyelvész (51. sz. jegyzet), s talán megemlíthető lett volna, hogy Szemere Pál mily sokat tanult tőle. 336. 6. sz. jegyzet Goethe színművére, a *Tasso*-ra utal, pedig itt Kölcsey Tasót látszik idézni. Itt jegyzem meg, hogy Goethe színművének egy jegyzetben adott értelmezése pontatlan (320. 5. sz. jegyzet). 342.: Theodora (Manoli-Popovics) nem volt Vitkovics Mihályal megesküdve (10. sz. jegyzet). Sajtóhiba, hogy Bodolay Gy. áll G. helyett (363. 1. sz. jegyzet).

¹ A *Külföld* c. folyóirat kritikátörténeti föltárását és elemzését egy következő dolgozatban adjuk.

² Vö. MEDVECKY Frigyes, *Kant főművének történeti jelentősége és hatása*. BpSz 1882. 343–365., különösen: 353., 361., 363.; Dr. SZÉKELY István, *Bölcsélet és természettudomány*. Bölcséleti Folyóirat, 1888. 190–213., különösen: 195–196.

közömbös az irodalomtörténet számára.³ Annál is kevésbé, mert sem az Angyal Dávid — Szilágyi Sándor-féle műjegyzék, sem az eddig legteljesebbnek tartott, Zimándi P. István által készített, Péterfy Jenő műveit kronologikus rendben föltüntető jegyzék *nem tartalmazza* a Louis Liard könyvről tudósító kritikai írást.⁴ Irodalomtörténet-írásunk nem tudott arról, hogy Péterfy a századvégi *néocriticisme* moralizáló irányának egyik reprezentáns művét — melyről magyar fordítás nem készült — nagy befogadói frissességgel a Liard-mű megjelenését követően, mondhatni azzal egy időben, 1879-ben a *Külföld* c. soproni folyóirat augusztus-szeptemberi összevont számában mutatta be a magyar olvasónak.⁵

A maga nemében azért is jelentős ez az írás, mert tárgykörét illetően valószínűleg egyetlenként jelzi, hogy Péterfy Jenő a neokantianizmus francia változatai⁶ iránt már a hetvenes évtized végén érdeklődött, s a Kant és századvégi követője, Renouvier által meghatározott néo-criticisme ismeretelméleti alapotól való törekvéseiből az *École Normale Supérieure* egyik neves tanárának, Lacheliernek⁷ a hatása alatt fejlődő Liard⁸ filozófiai kiindulását, s problémavilágát is megismerte.

A most közlésre kerülő könyvismertetés szövege azt is bizonyítja, hogy a hetvenes évek második felében Péterfyt az évtizedben fölmerülő filozófiai kérdések élénken foglalkoztatták,⁹ s különösen jártas volt a századközépen ismertté vált francia tudósnevezdek problémavilágában,¹⁰ s nemcsak Taine filozófiai főművét (*De l'Intelligence*) ismerte, s ismertette meg már ekkor olvasójával,¹¹ hanem a magánál csak négy évvel idősebb Louis Liard-nak az egyrészt a pozitívista tudományfelfogást kantiánus alapról bíráló, másrészt a moralizáló fölfogáshoz közeljutó elméletét is fölülvizsgálta, s rövid formában, ellentmondásait kiemelve, kritikával illette.

A *Külföld* c. folyóiratban megjelent, Liard könyvét ismertető cikkének keletkezési időszakában Péterfy az *Egyetértés* c. napilap munkatársa volt. Ezt megelőzően 1874-től 1875-ig a *Pester Lloyd*-ba írt zenekritikákat és színírástokat. 1878 nyarán lett az *Egyetértés*

³ Vö. NÉMETH G. Béla, *Bevezetés*. In *Péterfy Jenő válogatott művei*. Vál. és sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla. Bp., 1962. (A továbbiakban: *PJVM* 1962.) 50., 99.

⁴ ZIMÁNDI P. István, *Péterfy Jenő élete és kora*. Bp., 1972. 511–534. Vö. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok*. 6. füz. Bp., 1977. 889.

⁵ A havonta egyszeri alkalommal megjelent, összesen csak tizenkét számot megért folyóiratot a Soproni Reáliskola két tanára, Moller Ede és Ujvári Béla szerkesztette. Az Országos Széchényi Könyvtár példánya nem teljes. Teljes példány az egykori Soproni Magyar Királyi Állami Főreáliskola, a mostani Széchényi István Gimnázium Könyvtárában található. (E helyen mondom köszönetet Rónainé Németh Judit tanárnőnek, hogy kérésemre egykori soproni gimnáziumom példányát volt szíves a kutatás céljára rendelkezésemre bocsátani.)

⁶ FOULLÉE, Alfred, *Le néo-kantisme en France*. Revue Philosophique, 1881. vol. 11. 1–45.

⁷ COLLINGWOOD, R. G., *A történelem eszméje*. Ford. ORTHMAYR Imre. Bp., 1987. 243–244.

⁸ Louis Liard magyar recepciójához: Dr. Fináczy Ernő lev. tag 1907-ben a II. Osztályba külső tagnak ajánlotta Louis Liard francia filozófust. Vö. *MTA Tagajánlások 1907-ben*. Kézirat gyanánt az Akadémia belső használatára. Bp., 1907. 22–24. A Louis Liard-ra vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom szegényes, Révai Nagylexikona (Bp. 1915., 715.) a századelőn csak kurta szócikket szentelt Liard-nak, s KOZÁRI Gyula, *Comte, a pozitivizmus és evolúció* c. művének (Bp., 1905. I. 215.) vonatkozó szöveghelye sem túl informatív. Vö. BENRUBI, J., *Les sources et les courants de la philosophie contemporaine en France*. Paris, 1933. I. 468–471.

⁹ NÉMETH G. Béla, *Bevezetés*. In *PJVM* 1962. 84., 99.

¹⁰ PÉTERFY Jenő, *A angol irodalom története*. In *PJVM* 1962. 355. Vö. még PÉTERFY Jenő, *A philosophia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz* (Barthélemy-Saint Hilaire könyvről). BpSz 1891. 65. k. 169. sz. 146–147.

¹¹ PÉTERFY Jenő, *Taine: De l'Intelligence*. *Külföld*, 1879. 4. sz. 118–122. Vö. RIBOT, Théodule, *De l'Intelligence*. Revue Philosophique, 1879. vol. 7. Nr. 3. 324–327. Vö. BÖGÖLY József Ágoston, *Péterfy Jenő írása Taine pszichológiai főművéről*. ItK 1989. 154–158. Vö. még DILTHEY, Wilhelm, *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Vál., ford., bev., jegyz. ERDÉLYI Ágnes. Bp., 1974. 351–365., különösen: 358–359.

munkatársa, s itt kezdetben egy-két természettudományi, földrajzi tárcát fordított és írt, s csak ezután, ösztől jelentek meg a lapban színi- és zenekritikai tudósításai.

A fiatal Péterfy értékkeső irányulása, szellemi tájékozódásának egyetemi éveit is magába foglaló első intenzív évtizedében a német klasszika irodalmában, Goethe magatartásában és műveiben találta meg a számára jelentőset. Esztétikai elveit illetően pedig főleg Schillernek az esztétikai nevelésre vonatkozó nézeteiben, a klasszikus német filozófiában Kant, de ebben az időben már Hegel bölcséletében is, az írók közül a századközépi Hebbel és a kortárs G. Keller műveiben lelt azokra a művelődési értékekre, melyek személyiségének identifikációs folyamatát az irodalom és művelődés szintjén erősíteni, dinamizálni tudták.¹²

A hetvenes évek második felétől élete végéig Péterfy a VIII. kerületi főreáliskola tanára volt. Korábbi szaktárgyai mellett a nyolcadik osztályban oktatta a filozófiát. Ezen belül filozófiai propedeutikát, logikát, lélektan tanított. A logikai indukciót J. Stuart Mill művét interpretálva ismertette meg diákjaival.¹³

A hegeli filozófia hatástörténeti kisugárzásának erőterében két olyan gondolkodót is találhatunk, akik a hetvenes évtized második felében, s a nyolcvanas évtizedben hatással voltak Péterfyre. Az egyik hatást Taine *pozitívista szenzualisztikus* irányja jelentette, a másikat, a számára fontosabbat F. Th. Vischer gondolkodásmódja, esztétikai fölfogása képviselte. Péterfy mindkét hatást alapos kritikával fogadta be, s főleg Taine egyszerre jelentett számára vonzást és taszítást. A pozitívizmus eredményeinek *elégtelenségét* Péterfy pontosan érzekelte, főleg akkor, ha művészetről, ha az egyénről van szó.¹⁴

Irodalomkritikai tevékenységének megkezdése előtt Péterfy a filozófia tanulmányozására adta magát, s a szakkörökben is számontartott filozófus-jelölt szellemi rangját is magáénak tudhatta. 1876-tól 1878-ig a hazai filozófia művelésére és föllendítésére alakult *Philosophiai társas kör* meghívott tagja volt. A kör működése alig tartott tovább egy évnél, s Péterfy is alig, vagy igen ritkán látogatta a kör üléseit. A csak tizenkét értekezlet megért kör ülésein a filozófia hazai fiatal, de már prominensnek számító képviselői az évtized filozófiai irodalmának kiemelt kérdéseit beszéltek meg, egy-két tematikus szakkérdésen kívül Spencer, Lange, Vaihinger, Hartmann, Janet egy-egy művéről hangzott el előadás.¹⁵

Alexander Bernát visszaemlékezése szerint Péterfy már 1878-ban a filozófia iránt érzett elhivatottságának, befogadói bizalmának, filozófusi ambíciójának megrendüléséről adott jelt egy társasköri találkozásuk alkalmával. ¹⁶ Péterfy filozófiai „kondíciója” egyébként ennek ellenére folyton erősödött, irodalomkritikai munkáiban tárgyát következetesen az egyetemes filozófiai, történetfilozófiai alapozású értékelés eljárásának vetette alá. Lemondó, aggódó hangvételi viszonyulását a filozófiához önmaga iránt érzett elégedetlensége táplálta, s többek között ez is akadályozta abban, hogy filozófussá válhasson.

Der grosse Zermalmer: Kant kriticiista gondolkodásmódjának hatástörténeti érvényesülését bölcsellettörténeti írók így is jellemezték.

A *kriticismus módszere*, hangvétele jellemző szemléleti megnyilvánulásként több bírálati írását is áthatja, és értelmezési elemként nem kis világképformáló szerepet kap Péterfy gondolkodásában. Schlauch Lőrinc középkorról írt füzetet bírálva például így emeli ki a művelődési szinkronitást karakterizáló mentalitásjegyeket, az európai fejlődéssel éppen *együteműséget* mutató, a hazai szellemi életet is ritkán, de jellemző vonásokat: „Felismerni a kor természetét, amint az irodalmi termékeiben, s még inkább tudományában jelentkezik. [...] Mert a mai szellemi életnek van olyan vonása, melyet a későbbi századok is méltatva

¹² NÉMETH G. Béla, *A drámaíró Péterfyről*. ItK 1962. 421–430.

¹³ ZIMÁNDI P. István, i. m. 138.

¹⁴ NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegészéstől a századfordulótól*. Bp., 1981. 295–323., különösen 313–316., valamint: 210.

¹⁵ KAJLÓS (KELLER) Imre, *Böhm Károly élete és munkássága*. Besztercebánya, 1913. I. 235–236.

¹⁶ ALEXANDER Bernát, *Előszó a második kiadáshoz*. In TAINE, Hippolyte, *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században*. 2. jav. bőv. kiad. Bp., 1906. 10–11.

fognak fölemlíteni. A mai kor sok illúzióval szegényebb a réginél; de viszont, egy sem nézett bátrabban az igazság szemébe. Iparkodik tárgyilagos lenni, elfojtani vágyait, hogy a valósághoz közel juthasson. [...] A mai kor érzi először mélyen, hogy az igazság rideg, fájdalmas, az emberi büszkeséget és autonómiát mélyen sebző, különösen a légvárakra romboló lehet.”¹⁷

Érdemes megjegyeznünk, hogy Péterfy a francia filozófiai szakirodalmat is figyelemmel kísérte. A pozitivisták kísérleti lélektan egyik egykori fő művelőjének, Théodule Ribot-nak 1876-ban alapított *Revue Philosophique* c. folyóiratát is ismerhette. Itt jelent meg Frédéric Paulhan bírálata Liard *La science positive et la métaphysique* c. művéről a szakközlöny 1879. évi 4. számában.¹⁸ Paulhanhoz hasonlóan Péterfy is érzékenyen reagál a Liard-féle gondolkodás belső ellentmondásaira.

A metafizikát vizsgálva Liard a neokantiánus irányzathoz indul ki. Kérdésfeltevése: a metafizika mint tudomány miként lehetséges a pozitivizmus korában? Az első lapon művét Paul Janet-nak ajánlja. Előszavában köszönetet mond mestereinek és említést tesz arról, hogy Lachelier, Renouvier, Ravaisson, Secrétan gondolatait is fölhasználta.

Liard szemléletének sajátosságát összefoglalóan így emelhetjük ki: a tudomány számára elérhetetlen tapasztalását szerinte a *morális intuíció* teszi lehetővé. Ott, ahol a tudomány nevében elhangzik az *ignoramus et ignorabimus*, ott Liard morális megoldást nyújt; a pozitivizmus hódító tudományfölfogásának korában a metafizikai gondolkodás lehetőségét keresi.

Műve három részre tagolódik. Az első részben a pozitivisták tudomány értelmezésével, hiányosságaival, a második részben a kriticismussal, a harmadikban a metafizikával foglalkozik. Az abszolútum bizonyítása érdekében Liard említi Spencer érvelését is.¹⁹ Liard számára az abszolútum nem más, mint az erkölcsi tökéletesség ideálja. A metafizika „részleges napfogyatkozásának”²⁰ korában Liard morális intuíció-tana a francia bölcsélet századvégi alakulásában a Renouvier, Ravaisson, Secrétan, Lachelier, Evellin, Hamelin, Boutroux által jelzett gondolkodástörténeti irányban egyike azon törekvéseknek, melyek Bergson gondolkodásmódja felé mutatnak.²¹

Liard korábbi munkásságára így utal Péterfy: „az angol logikusok nyomán nem egy érdekes kérdést vitatott meg.” Jelzésszerűen említi, anélkül, hogy cím szerint megnevez-

¹⁷ PÉTERFY Jenő, *Schlauch Lőrinc a középkorról*. Először megjelent: BpSz 1887. 49. köt. 123. sz. 470–480. Az idézet a Németh G. Béla-féle válogatás (1962) 588. oldaláról származik.

¹⁸ A *Revue Philosophique* lapjain Fr. Paulhan röviden így foglalta össze Liard fölfogását: „La science et la métaphysique n'ont ni le même objet, ni le même but, ni le même rôle. La métaphysique morale n'a pas et ne saurait avoir de fonction scientifique. Le véritable problème de la métaphysique, c'est de nous faire connaître la raison dernière des existences. Ce problème a un grand intérêt moral. C'est une vérité morale qu'il faut inscrire au début de la métaphysique qui fera pour et par la conscience ce que la science fait chaque jour pour et par les sens.” Majd bírálatának végén Paulhan hozzátézi: „M. Liard a fait un puissant effort pour constituer, en dehors des sciences et avec des procédés en somme tout scientifiques, une métaphysique à la fois scientifique et morale. S'il n'a pas entièrement réussi dans son entreprise, la faute en est non à lui, mais à la métaphysique, dont la vanité n'est pas moins bien montrée par les efforts de ses défenseurs les plus éminents que par les attaques de ses adversaires.”

¹⁹ Spencer Herbert *synthetikus filozófiájának kivonata*. (C. H. HOWARD munkája, SPENCER előszavával és jóváhagyásával) Bp., 1903. A *Végső alapelvek* c. első rész *A megismerhetetlen* c. fejezetében Spencer Hamilton és Mansel fölfogásából kiinduló gondolatát emeli ki C. H. Howard, s itt a tudomány és a vallás ellentétének kibékítési lehetőségét kereső Spencert állítja elénk. Vö. BOUTROUX, *Emile, Tudomány és vallás a jelenkori filozófiában*. Bp., 1914. 90–100., 101–117., 118–129. Vö. NÉMETH G. Béla, *i.m.* Bp., 1981. 279.

²⁰ BERGSON, Henri, *Bevezetés a metafizikába*. Ford. FOGARASI Béla. Kiad. Bp., é.n. 7–8., 36–40.

²¹ BOUTROUX, Émile, *La Philosophie en France depuis 1867*. *Revue de Métaphysique et de Morale*, Novembre 1908. 683–689.

né azt a jelentős korábbi összefoglalást, melyet Liard a *La science positive et la métaphysique* megjelenése előtt tett közzé 1878-ban, *Logiciens anglais contemporains* címmel.²² A Lachelier-tanítványnak számító Liard e művében a deduktív logikai rendszerek közül Hamilton, Boole, Stanley Jevons elméletét vizsgálta. Az induktív rendszerek elméletszerzői közül pedig Herschell, Whewell, J. Stuart Mill és Herbert Spencer fölfogását elemezte.

Maga Kant, akihez ekkoriban nagy visszatérés indult meg, a metafizikát, mint természetes, antropológiai hajlamot tételezte. A Kantot kiindulásul választó századvégi francia neo-criticisme is komolyan vette a *Metaphysik als Naturanlage* kanti intencióját.

Köztudomású, hogy a francia századközép szinkronjelenségei között, azaz a Comte és Littré meghatározásai szerint értendő pozitívizmus és a spiritaizmus metafizikája között erős értékszerkezeti és mentalitástörténeti ellentét feszült. Az európai gondolkodástörténet 1871 utáni évtizedének szinkronitását korszakjellemező gondolkodás- és eszmétörténeti interferenciák hatották át. A kései pozitívizmus, valamint a posztpozitívizmus szellemi jelenségei és a neo-irányzatok kölcsönviszonyát átélő, ezen jelenségek recepciójára fogékony elmék világképében részbizonyosságok éltek egymás mellett. Voltak elhaló, halványuló argumentumok a pozitívizmus oldaláról, s egyre inkább a keresés fénykörébe kerülnek a nem pozitivisták kérdéskörébe.

A pozitívizmus korának hazai kritikátörténeti anyagában igen figyelemreméltó az, amit Péterfy az abszolútumot kereső Liard metafizika felé átmutató, a pozitívista és a metafizikai tudományfölfogás közötti *teoretikus átkötést* megvalósítani szándékozó törekvésében következetesen problematikusnak tart, kifogásol.

A filozófiatörténet tradicionális, a megismerés rendjére vonatkozó kérdését Péterfy a metafizikát morális irányban kereső és kiépítő Liard törekvéseire irányozza, s itt, ezen a ponton így szól: „Szeretnők megkérdezni a szerzőt, milyen relatio, vonatkozás van a létezők morális rendje és tudományos rendje között?”

A pályakezdő Péterfy már ebben a korai kritikai tudósításban is nagyon jellemző módon kérdez. Aki metafizikát keres, az *határfogalmakkal* dolgozik, s nem kis nehézségekbe ütközik. Jól tudta, átértezte ezt Péterfy. Kritikai észrevételeinek, értékelési eljárásának diszpozíciós értékszerkezetében és gondolkodástörténeti háttérében a klasszikus német filozófia problémajelölési és reflektálási karakterisztikáját követhetjük nyomon itt is. Közvetetten. Nézzünk erre egy példát.

A klasszikus német filozófia kései ágának, valamint a német romantikának problémavilágát fölillantva egy korszakokon átmutató, újra visszatérő kérdéskört érintve, szinte az *Identitátsphilosophie* Schellingjével teszi föl Liard-nak a kérdéssort: „Mindenek előtt azt szeretnők tudni, hogyan gondolhassuk relatio nélkül az abszolútumot? hogyan gondolhassunk morált a megismerés funkciója nélkül, morális abszolútumot személyiség nélkül és személyiséget korlát, tehát relatio nélkül?”²³

A századvégi francia neokantianizmus Liard által művelt változata nem hagyja el a francia gondolkodási hagyomány egyik jellemzőjét, a *morálfilozófiai* igényt. A Jules Lachelier tanítványnak számító Liard metafizikája nem az értelem, hanem a morál területén jelöli ki saját kompetenciáját, a morális intuíció fogalmával dolgozik. A pozitívista tudomány határait elhagyó gondolkodástörténeti folyamatban a metafizika jogosultságát a morálfilozófia területén jelöli ki, itt próbálja igazolni.

A XVIII. századi racionalizmus gondolkodási jellegének, metódusának belső természetéből, s az angol moralisták fölfogását áthasonító törekvések együttes hatásából adódó gondolkodásbeli esetlegességre már a Liard-könyvről írt cikkében is rámutat Péterfy. Nevezetesen filozófiai szempontból itt is, mint majd később az Eötvös József regényeiről készült irodalmi kritikájában esztétikai szempontból is, a *retorizáló*, moralizáló irányba té-

²² Vö. T. Liard: *Logiciens anglais contemporains*. Revue Philosophique, 1878. vol. 6. 527–529.

²³ Vö. FRANK, Manfred, *Eine Einführung in Schellings Philosophie*. Frankfurt am Main, 1985. Az *Identitátsphilosophie* c. VII. fejezet, különösen: 121.

vedő, *álmegoldást* eredményező filozófiai, majd regényírói gondolkodási módszerre,²⁴ mint kerülendőre hívja föl a figyelmet az a Péterfy, aki a retorikus eljárásmodot nélkülöző racionalizmust, Descartes-ot; és az irodalomban pedig Goethét igen nagyra becsüli.²⁵

Kritikatörténeti vizsgálódásaink során Péterfy *ismeretkritikai* szempontjainak a korai publikációkban való megnyilvánulását kutatva, majd megeléven e kritikai tudósítást, világossá vált: Th. Lipps esztétikai művének recepciója előtt, ettől függetlenül szerzőnk pontosan érzékelt az ismeretkritikai elméletből és a morál elméletéből származó metodikus különbségeket. Péterfy következetesen jelezte az egyes tudatterületek *önelvűségének* problematikáját, s nemcsak érzékelt, hanem bírálati elvként már 1879-ben alkalmazta az egyes, egymástól különböző tudati ismeretkörök vizsgálatánál a tiszta és világos *különválasztás* elvét, az *önelvűség* szempontrendszerét.

E szempontrendszer kritikai elvként való alkalmazását, továbbfejlesztését, a *morális elv* ismeretelméleti, valamint esztétikai, történetbölcseleti területen való alkalmazásának elutasítását figyelhetjük meg Péterfy *A tragikum* (1885), és *A tragédiáról* (1887) c. nagy tanulmányaiban, valamint az 1891-ben Th. Lipps *Streit über die Tragödie* c. munkája kapcsán *A költői igazságszolgáltatás a tragédiában* c. dolgozatában is, melyben az *önelvűség* szempontjainak alkalmazását saját, de Lippsével is rokon, vele azonos meggyőződésen alapuló eljárásként tart számon a szakirodalom.²⁶

A *La science positive et la métaphysique* c. mű szerzője nyomtatásban ekkor még nem olvashatta professzorának, Lachelier-nek a *Revue Philosophique* 1885-ös évfolyamában megjelent, a századvégi gondolkodástörténeti alapproblémák egyik jelentős kérdéskörét igen élesen megvilágító *Psychologie et métaphysique* c. értekezését. Viszont mestere koncepcióját már a korábbi évekből tanítványaként előadásából annál inkább jól ismerhette, s műve írásakor Lachelier eszme- és gondolatköréből is inspirálódhatott, éppúgy, mint Renouvier műveiből.

Lachelier művét cím szerint azért is említettük, mert alapos okunk van feltételezni, hogy Péterfy Jenő számára Lachelier művének recepciója elmaradt.

Taine-ről négy alkalommal írt, s először pszichológiai-filozófiai főművéről, a *De l'Intelligence*-ről 1879-ben. Foglalkoztatta, némely ponton mélyen érintette a Taine által fölvetett problematika, eljárása alapvetően azonban mégsem vonzotta, több ponton határozottan taszította.

A *Psychologie et métaphysique* c. Lachelier-mű lehetett volna az, amelyik őt a Taine-féle problematika földolgozása után, a saját bírálati vonatkoztatási rendszerében igazán megerősíthette volna. Az irodalom- és bölcséletkritikai, valamint történetfilozófiai gondolkodásának kihívásaiban és válaszkéréseiben Lachelier éppúgy méltó vezető társa lehetett volna, mint ahogyan az volt olvasmányai alapján Ranke, Fr. Th. Vischer és Th. Lipps.

Mégha annyira rokon is volt fölfogása velük, sem Lachelier, sem Dilthey műveinek konkrét recepciójáról nem tudunk Péterfynél. Miként Liard *La science positive et la métaphysique* c. műve itt, a későbbiekben Lachelier és Dilthey művei is szembesítési anyagot nyújtottak volna, újabb emelők lehettek volna irodalom- és bölcséletkritikai módszerének, az analitikus realizmusnak.²⁷

A koreszmékre fogékony, s ezek interferenciáját átélő Péterfy fölfogásában, gondolkodásmódjában már 1879-ben is túlsúlyban voltak az antipozitivisták elemek.

²⁴ PÉTERFY Jenő, *Báró Eötvös József mint regényíró*. In *PJVM* 1962. 215., 220. Vö. még: NÉMETH G. Béla, i.m. Bp., 1981. 307–308.

²⁵ NÉMETH G. Béla, *Bevezetés*. In *PJVM* 1962. 72–73.

²⁶ NÉMETH G. Béla, i.m. Bp., 1981. 230., 245–247. Vö. MEDVECKY Frigyes, *Néhány észrevétel az esztétika és etika autonómiájáról*. In *Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik fordulójára*. Bp., 1908. 5–10. Vö. B. V. [PÉTERFY Jenő], *René Lavallée: La Morale dans l'Histoire*. Száz 1892. 325.

²⁷ Vö. NÉMETH G. Béla, i.m. Bp., 1981. 244., 253., 254–255. Vö. GADAMER, H-G., *Bevezetés*. In HEIDEGGER, M., *A műalkotás eredete*. Bp., 1988. 7–8.

„Skepticizmusa minden erejétől megfosztja metaphysikáját [...]” - nehezményezi Liard eljárását Péterfy. Bölcsletpolitikai észrevételében Péterfy implicit módozatban a *metafizika ismeretfilozófiává* transzponálásának igényét fogalmazza meg, s kéri számon a *La science positive et la metaphysique* szerzőjétől. Itt, ezen a ponton kritikus szemléletével a hetvenes évek végének magyar kritikátörténeti gondolkodásában Péterfy a pozitivizmus-ellenes gondolkodási módozatok, az európai bölcsletpolitikai neo-irányzatok közül a neokantiánus áramlatba illeszkedik, észrevételei a neokantianizmus egyik ágának mentalitásjegyeivel tartanak rokonságot.

A századvégi magyar kritikusa által kívánatosnak igényelt mértékben Louis Liard a francia metafizikai hagyomány gondolkodásmódjának konvencióit nem minden ponton tudta meghaladni.

Liard neokantianizmusában Péterfy nem azt az önelvű filozófiai megoldást találta meg, melyet később saját területén, *esztétikai elvű* irodalomkritikájában maga is keresett, majd alkalmazott. Liard-tól a néo-criticisme irányához méltó, a filozófiai önelvűségen belül maradó diszkurzív gnoszeológiai megoldást várt Péterfy. Az alapkérdést illetően a sztoikus fölfogáshoz közeljutó, a filozófiai *kívül* eső morális megoldást nyújtó Liard, és Péterfy későbbi törekvését látszólagosan azonban mégis összekapcsolta valami. Hiszen a pozitivisták tudományosmód, világképen túlmutató, a megismerő egyén számára méltányosnak tartott, a pozitivizmus korában újra fölépíthető mérsékelt metafizika lehetőségét is kereste, óhajtotta Péterfy is. Viszont Péterfy irodalomkritikai fölfogásában nem adott teret a morálfilozófiának, következetesen törekedett az esztétikai önelvűség megvalósítására.

Péterfy a moralizáló hajlam jelenlétét mutatta ki, tette kritika tárgyává a néo-criticisme Liard által képviselt fölfogásában, bemutatva a kritikai, ismeretelméleti megközelítés *kisközlését*, kiemelve azt a pontot, „mely által az éles elméjű kantiánusból gyöngye francia metafizikus lesz.”

II.

*La science positive et la metaphysique.*²⁸

Ouvrage couronné par l'Académie des Sciences morales et politiques. Par L o u i s L i a r d. Paris. Germer Baillière et Cie. 1879.

Louis Liard — Bordeauxban a philosophia tanára — e művével a francia spiritualisták első sorába lépett. Könyve reánk nézve is érdekes. Mutatja Kant befolyását a francia szellemre és érdekes képét adja a moralizáló hajlamnak, mely a franciákat a metaphysika terén rendesen ellepi. — Míg Németországban a metaphysikai gondolkodás még mindig néhány jeles képviselővel bír, a francia metaphysikus a „Science” előtt leküzdhetetlen hódolattal hajlik meg s tudománya számára csak kegyelemhelyet kér nem — a tudás, hanem a morál nevében. Skepticizmusa minden erejétől megfosztja metaphysikáját; alig van gerince; nem egy egységes világnézet képét adja tehát, hanem csak elszórt gondolatokat, szónoklati foszlányokat. A XVIII. század salonjaiban a philosophiai gondolkodás „jeu d'esprit” volt, ma a metaphysikai kérdésekből „prière de cœur”-t csinálnak. Csakhogy nem többé a salonok számára. A komolyabb idealista ma, német pedanteriával, körülveszi magát a philosophiai fejlődés vívmányaival; azokat ritka ügyességgel felhasználja s csak ha tudományos lelkiismeretének bizonyos fokig eleget tett, következik salto mortaleja a retorika s erkölcsi elmélkedések térei felé. A nagy közönség már útja elején elhagyja; inkább kritikákat, essayket olvas.

Így keletkezik szemben a divat philosophiájával újabban egy második francia iskolai bölcsélet, mely tudományosabb alappal, módszeresb eljárással bír, mint az első, mely Royer Collard, Jouffroy, Main de Biran neveivel díszleg, de végső elemeiben ezzel összeesik.

A különbséget misem tüntetheti ki jobban, mint a mesterek, kik után a két iskola indul. Royer Collard és Main de Biran iskolája Descartes-ot és az angol moralistákat követé, a

²⁸ Külföld, 1879. 8–9. sz. 259–261.

maiak zászlajára Kant neve van írva. — Amott dogmatikus alapon moralizáltak s csírájában megöltek minden skeptist; itt kritikai alapon a skeptisnek ugyan tág tért engednek, de csak hogy annál dogmatikusabbak legyenek a morálban. És csodálatos, a német szerint „frivol” francia nép idealistikus philosophiáján e moralisáló vonás kezdettől végig átvonul. Majdnem azt mondanám, hogy a morált philosophiájuk próbakövévé teszik. Ez ép úgy bizonyít erkölcsi érzetük elevensége mellett, mint philosophiai mélységük ellen.

A mélységet azonban kezdik sokoldalúsággal pótolni. A legkülönfélébb philosophiai kérdések iránt ma már nagy érdekeltséget mutatnak. Keresik kíváncsian oly rendszerek magvát is, melyekre eddig vállvonítva csak azt mondhatták: c'est absurd. Művelnek serényen vegyes philosophiai disciplinákat is. Liard p. — az előttünk fekvő könyv szerzője — az angol logikusok nyomán nem egy érdekes kérdést vitatott meg. Az ő logikai ereje a jelen könyv kritikai részén is nagyon megérzik. Ép oly subtilis gondolkozó, mint élesen boncoló. A gondolkozás főbb kategóriáit a legrészletesebb analysis alá veszi. Kezdő alig tájékozhatná magát a substantia, ok, erő, szám fogalmainak logikai értéke felől behatóbban, mint ép Liard e könyvéből. Itt egészen Kant-féle alapon áll s megmutatja, hogy a tér és idő s a kategoriák a megismerés alapföltételei; tapasztalásunk függ tőlünk s nem megfordítva.

Kant-féle alapról vizsgálja könyve első részében a positivismust is; kimutatja, hogy a positivizmus, associationalismus, evolutionismus végeredményében dogmatizmus, mert azt, a min nyugszik: a megismerést nem bírja megmagyarázni, mivel már föltételezi. S most mint a jó vadász a vadnak, Liard is neki indul, hogy fölkeresse azt, mi többé nem másban bírja föltételét, hanem igazán „causa sui”. Mindig meredekebbre jut. Kereste először az „absolutumot” a gondolkodás törvényeiben; ezek azonban a Spinoza substantiája, az ok stb. — mind csak a relativ — a tapasztalás honában érvényesek, tehát nem bírnak a „causa sui” jellegével. Tovább kell indulnia. Lélegzete mindinkább elszorul. Eljő végre a „sujet pur” meredékére. S itt történik ama francia salto mortale, mely által az éles elméjű kantianusból gyöngé francia metaphysikus lesz.

Egyszerre csak hátat fordít a relativnak s a t u d á s n a k is. A metaphysika ott kezdődik, hol az elmében a sötétség. A tudomány mécsze elalszik és megszületik a morális metaphysika csodája. Születik a szabadság méhéből, mely maga az absolutum. Ezen absolutum minden relatio nélkül van. „Die reine Selbstherrlichkeit” — mint a német mondaná. Azért nem is tudjuk — s maga a szerző legkevésbé — milyen r e l a t i ó b a tegyük magunkat vele. Innen van, hogy tudunk is róla valamit, nem is; sejtünk is róla valamit, nem is; eszünk tőle egészen üres, szívünk pedig vele egészen tele van. Ezen absolutum még a megatheriumnál is csodálatosabb öslény. — Nem csoda, ha a szerző metaphysikája is kétes világításba kerül. Liard szerint nincs megösmérési célja és mégis a létezők vég okát tárja föl előttünk. Ezen végső okhoz azonban a tudásnak semmi köze, csak a morálnak. A létezőknek van morális rangfokozata, melyhez a tudományos osztályozásnak semmi hozzá szólója nincs. Szeretnők megkérdezni a szerzőt, milyen relatio, vonatkozás van a létezők morális rendje és tudományos rendje között? S e vonatkozás hogy kerül ki az egészen relatio nélkül való absolutumból? Mindenek előtt azt szeretnők tudni, hogyan gondolhassuk relatio nélkül az absolutumot? hogyan gondolhassunk morált a megismerés functiója nélkül, morális absolutumot személyiség nélkül és személyiséget korlát, tehát relatio nélkül? Ellenmondások tömege, melyből az ideálokról hangoztatott szép szavak ki nem bontanak. Ideál értelmi alap nélkül a. m. koponya agy nélkül.

Liard könyve tehát értékére nézve két félre oszlik. Az egyik rész — a positivizmus kritikája, a kategoriák fejtegetése — ha eredeti eszméket nem is tartalmaz, de kitűnő elmeállással s ügyességgel tünteti fel a fölvetett kérdésekkel szemben a Kanti álláspontot.

A Liardi praktische Vernunftban az értelem s a mysticismus oly szerepet játszanak, mint a mesében a két orosz lány, melyek egymást kölcsönösen fölfalták, csupán farkuk hegyét hagyva az utóvilágnak emlékül.

Péterfy Jenő dr.

PÁLFY PÁL NÁDOR LEVELEI (1644–1653)

(Pálffy Pál levelei Batthyány Ádámhoz és Borbálához). Összegegyfűjtötte, s.a.r., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta, a mutatókat készítette: S. Lauter Éva. Az ELTE Közép- és Korai Magyar Történeti Tanszék Kutatócsoportjának forrásközlő sorozata. Bp., 1989. 223 l. (Régi Magyar Történelmi Források, 1.)

Mindig fontos szakmai esemény, ha egy új könyvsorozat útra indításának lehetünk tanúi. Különösképpen az, ha eddig ismeretlen vagy kiadatlan történelmi-irodalomtörténeti adatokkal szolgáló forráskiadási kötetek sorát remélhetjük. Korunkat ismerve bizvást elmondhatjuk, hogy ismét egy heroikus vállalkozást üdvözölhetünk. S örömteli az alkalom most — mert az utánpótlás kinevelésének terepét és nem kicsiny próbáját rejtve magában —; az új sorozat bevallottan azzal a programmal indul, hogy kötetekben elsősorban fiatal kutatók mérhessék és mutathassák meg képességeiket, juthassanak viszonylag korán önálló publikációhoz.

Nincs ez másként a jelen sorozat esetében sem; az előkészületben levő darabok impozáns és várva várt sora bizonyítja, hamarosan ismét egy igen fontos terület ismeretlen dokumentumai állhatnak több tudományág rendelkezésére. S nincs ez másként kötetünk esetében sem, amikor is az ELTE tanszéki kutatócsoport vezetőjének, R. Várkonyi Ágnesnek jóvoltából Pálffy Pál nádor leveleinek betűhív kiadását teszi asztalunkra S. Lauter Éva.

Pálffy Pál kamaracelnök, királyi tanácsos, főpohárnok, országbíró, majd 1649 és 1653 közötti nádor ugyanis történelmünk és történeti irodalmunk méltatlanul mellőzött alakja, akinek valós politikai szerepe és jelentősége csak az utóbbi évek kutatásai nyomán kezdett nyilvánvalóvá válni. Ezen újabb eredmények fényében módosult pályájának megítélése és mutatkozott megigazi politikai súlya. A feltétlen Habsburg-hű alattvalóban tulajdonképpen egy új, udvarellenes, a magyar érdekeket az eddig feltételezettnél sokkal határozottabban képviselő politikai vezéregyeniséget ismerhetünk fel. Tevékenységének körvonalai inkább

csak sejthetők — a dokumentumok természetesen nem beszélhetek nyíltan róla.

Egyrészt e névvel fémjelezhető mozgalom, másrészt a Pálffy-biográfia alaposabb megismerésére és feltárására szánta el magát a kötet anyagának összegegyfűjtője és sajtó alá rendezője, S. Lauter Éva.

Bevezető tanulmányában sikerül is megrajzolnia Pálffy Pál sokoldalú portréját — a gazdálkodótól a művészetpártoló építőtől át az országért felelős politikusig. Aki mögé az ún. nádori párt tagjai föl sorakozhattak. Batthyány Ádám, Esterházy László, Forgách Ádám és Zrínyi Miklós alkotta az arisztokrata magot, s őket támogatta az udvar törökellenes politikájával elégedetlenkedő nemesek és „ő ember szolgálk” köre. Politikájuk lényege a gazdaságilag megrendült ország érdekének képviselete, s egy, a harmincéves háborút követő fegyvernyugvás nyomán szervezhető törökellenes háború megindítása volt. Főként azért kerültek az udvarral szembe, mert Bécs ekkor — a magyarok szerint elszalasztva az alkalmas pillanatot a török kiűzésére — nem akart ujjat húzni a törökkel.

Míg a bevezető tanulmány a modern szakirodalmat hasznosítva jól foglalja össze e politikai párt törekvéseit, Pálffy életpályájának megrajzolásában többször is él az interpolációval: a kor emberére, műveltségi viszonyaira jellemző általános vonatkozásokkal ékesíti-dúsítja Pálffy egyéniségét is.

Maguk a levelek — ha nem túlzottan sok és egyértelmű adalékkal szolgálnak is a párt működtetésének szellemi mozgatórugóiról — valóban fontos és informatív anyagot nyújtanak. Részben magáról a levélíróról, gondolatvilágáról, egyéniségéről, véleményeiről — a birtokigazgatástól az országkormányzásig. Másrészt képet kapunk a korabeli honvédelem mindennapja-

iról, Magyarország és Európa, az impérium és Bécs, a Habsburgok és a török kapcsolataról, a magyar érdekek mellőzéséről. Pálffy nádor 1644 és 1653 közt Batthyány Ádámhoz írt levelei ténylegesen a közös szolgálatát állandóan szem előtt tartó — és tartató —, a végházak s ezáltal a haza sorsáról felelősen gondolkodó politikus vonásait erősítik fel. Azét, aki az udvar törökpolitikájával a leveleiben is elégedetlenkedve, s hatalmánál, rangjánál fogva a többi elégedetlenkedő oltalmát is biztosítva valóban vezetője lehetett az önálló magyar pártpolitika szervezőinek.

A kötetet, anyagának jellegénél fogva, s készítői intenciója szerint is több tudomány szak művelői forgathatják haszonnal. S még inkább tehetnék azt, ha a közölt szöveg valóban megfelelné a modern forráskiadás igényeinek s a kiadói programnak, hogy ti. a szigorú betűhívség módszerének követését tartják a legmegfelelőbbnek anyaguk megőrzéséhez és megmentéséhez.

A sajtó alá rendező maga is hitet tett e program mellett — legalábbis deklarátíve, a kiadás alapelveinek ismertetésekor. Jőcskán megtevesztve olvasóját, aki ezt olvasván joggal hiheti, hogy valóban kritikai kiadás igényű, betűhív szövegközléssel áll szemben. A tények azonban mást mutatnak: a sajtó alá rendező — a recensens előtt ismeretlen okból, kiszámíthatatlan módszerrel, technikával és következetességgel — ugyanis valószínűleg egyetlen levelet sem közölt betűhíven. Mert milyen betűhívség az, ha, mint pl. a 2. sz. levél esetében, 40–50 [!] beavatkozással lenne csak megközelíthető a betűhív közlés kritériuma? Egyszerűen érthetetlen a közlés illetlen módszere, mert betűhív szavakat ugyanazon mondatban követnek átfírtak, mai ékezőssel ellátottak. Az eredeti formai tagolódást — a bejelentéssel ellentétben — a közlés nem követi, s még az értelmezést megkönnyítő eredeti központosztás sem veszi figyelembe.

Tekintsünk el a tengernyi sajtóhibától, mivel azok viszonylag könnyen felismerhetők — ám, anélkül, hogy hibajegyzéket készítenénk, néhány típushibára, súlyosabb „szövegromlás”-ra feltétlenül fel kell hívni a gyanútlan olvasó figyelmét. Néhányuknak ugyanis komoly értelmezési, nyelvészeti következménye lehet. Olyan nyelvi alakokat tüntet el, melyek a korban léteztek, s olyanokat teremt a kiadás, amelyeket a

szakemberek is meglepetéssel fogadnak — az eredeti ismerete nélkül! Ilyen pl. a többször is előforduló *gabna* alak (41., 74., 77., 174.), amit következetesen *gabonára* ront. Ha ez így lenne, akkor Babits sem írhatna *Gabnaadó* istennőről! Hasonlóan félrevezető az *a'* névelő formai megjelenítése: hol *ā*, hol *ā*, hol pedig a helyes alak — amint az eredetiben.

Gyakran írásképi sajátosságokat szüntet meg: a szókezdő *x*-ből így lesz *sz*, az *u*, a *v* és az *n* sokszori összetévesztése pedig nem egyszer módosítja a szöveg értelmét. (Néhány jellemző példa csupán a sok közül: *annyinalis* → *annyiualis* (61.); *ertuen* → *ertem* (59.); *wala* → *wala* (42.); *alkhattnank* → *alkhattuan* (68.); *Runek* → *Revnek* (90.).

Külön érdemes figyelni egy sajátos — s meg kell vallani, bizonytalan olvasatú — szóalakra. Lehet, hogy figyelmen kívül hagyásával egy hapaxszal leszünk szegényebbek — szótáraink ugyanis — a tájnyelvek sem — nem említik. S. Lauter Éva ugyanazt az írásképi szót más-más szövegek környezetben más-más értelemben olvassa és használja, miáltal a szövegek környezete értelme is jelentősen módosul. „... de sok foghlatatossagi mian nem admittalhatot, erre mara dell utan negi orara adot üdeöt hozza mennem ...” (46.); „Egieb uy hirt kkg mostansagh ne[m] irhatok *innefn*”, hagi az ellensegh retirálván a mi Taborunk nagi sietessgel utanna leven ...” (48.); „... en kkg egiebet sem irhatok *enen*, hagi Szend-reő alol mondgiak hagi hartzok volt ...” (50.) A tölem kiemelt alakok más-más formája is jelzi az olvasat bizonytalanságát, a szó és szövegek környezete kapcsolatának labilitását. Az eredetiben e helyeken egy *vsz. enem v. ennen* alak áll, feltehetően *hanem* értelemben. Próbáljuk behelyettesíteni...

Az sem ritka, hogy az *a* és az *o* vagy az *e* és az *o* olvasata keveredik, teremtve az *azon-ból ezen-t* (48., 55.), *mostis-t* a *mégis-ből* (125.), a *véle* így lesz az értelmetlen *vólt* (132.).

Néha elképesztő — a szövegek környezetbe sem illő —, értelmetlen alakok születnek az automatikus, a szöveg mélyebb értelmezését nélkülöző olvasat eredményeként. Másutt a jelentés ugyan közeli, de az eredetiben más áll: igen *intezkedven* → igen *vitézkedven* (52.) *felitebis* megh iram → *feliebis* megh iram (62.), Passusok *nirgalasara*

[!] → Passusok *utgalasara* (78.), requiralnunk *s-kemünk* → requiralnunk *s-kernünk* (118.), Lengyelek és Kozákokat megh verték → Lengyelek az Kozákokat (129.), *hová* Toroki tractátul [!] → *Sitva* Toroki tractátul (135.), Tolvayságh, *s-latorságh* → Tolvayságh, *s-latranságh*, *kér szeretettel* → *kenszeretettel* (161.), puska-por Kenne, *ugy* [!] → puskapor *kanot vagy* (191.) stb.

Jónéhány latin szó sem az eredeti frói szándéknak megfelelően került a kiadásba, jelzésük azért is fontos, mert általában értelemmódosító előírások: *delegalt* → *relegalt* (46.), *succerrallassan* → *succurrallassan* (58.), *religno* → *reliquo* (63.), *disputtatus* → *disgustatus* (73.), *intertentalljak* → *intertenealljak* (85.), *p(ro)moneallja* → *promoueallja* (117.), *praesigált* → *praefigált* (passim), *succurrusát* → *succursusát* (159.), *s-abs/um* / *difficultate* → *absque difficultate* (159.), *requiritioját* → *requisitioját* (185.), *interrnitiát* → *instantiát* (188.), *interessio* → *intercessio* (192.), *hodiemo* → *hodierno* (193.)

A *praeteriti* rövidítésének feloldása is többször a szöveg értelmezésének felületességéről tanúskodik. Pálffy 1650. okt. 4-én írott levelében nem említhet „29 p[raesen]tem 7bris^o-t, (116.) amiként november 5-én sem írhatja: „22 [praesen]t[is] 8bris és 27 p[raesen]t[is]”. (120.) Ha már a datálásnál tartunk: 1649. jún. 12-én sem közölheti, hogy „Uy Varbul 25 Juny nekünk irt levelett el vettem”, legfeljebb július 12-én, amint az a levél eredetijén is szerepel, miből következik, hogy a 47. sz. levél a kronológia szerint öt hellyel hátrább kerül a kötetben. Nem kell hasonló módon eljárva felcserélni a sorrendet a 139. sz. levél esetében, melynek dátuma nem 1652. okt. 20., hanem 29., viszont a 140.-é nem okt. 20., hanem dec. 20.

De csalóka a szöveg, és használata vesztélyeket rejt magában akkor is, ha a kiadásból fontos szavak vagy mondatrészek maradnak ki észrevétlen, illetve némi zűrzavart keltve. A hibás szöveg homokjára

nagyívű koncepciók épülhetnek — nem egyszer nevetségessé téve ártatlan megalakítottakat. A számos példa közül emeljünk ki egyet csupán: „... s-midon jo lakasba[n] leve[n] innank kgk az Eözvegj Erdődiné Aszoniom mellet...” helyén az eredetiben ez áll: „... s-midon jo lakasba[n] leve[n] innank kgk eghésségheértis, juta eszünkben, hogy jrnank kgk ...” (117.) (L. még. 42., 52., 150.)

Máskor éppen az okoz gondot, hogy egy-egy szövegrész kétszer is szerepel — de csak a kiadványban. (69., 130–131.)

Szót ejthetnénk még a rövidítésfeloldások sutaságaiból eredő félreérthetőségről, néhány jegyzetbéli hibáról vagy hiányságról. (Pl. hogy a 120., 121., 141. oldalon szereplő *Lenti* és a 130., 138. oldalon olvasható *Nemphiti* azonos.) De legyen elég ennyi.

Nem kötekedésből s nem hibavadászász szenvedélyem kiélése okán jeleztem a fentieket. Úgy érzem, megtiszteltem a pályakezdő kutatót azzal, hogy komolyan véve teljesítményét, s hangsúlyozva a hatalmas munka erőpróbáját, típushibái felmutatásával igyekeztem ráirányítani figyelmét módszerbeli, textológiai hiányságokra.

Miként a sorozat többi munkásának és közreműködőjének figyelmét is: most még talán „idő van” ahhoz, hogy megakadályozzák egy roppant fontos forráskiadvány-sorozat ellehetetlenülését, használhatatlanságát épp azokra a célokra, amelyek jegyében és érdekében ezt a minden bizonnyal hamarosan nélkülözhetetlen vállalkozást megindították. Mert — szögezzük le — a jelen kötet a tisztes szándékon túl semmilyen szempontból nem tesz eleget az önmaguk elé állított szöveggondozási kritériumoknak. Használata az egzaktságra törekvő tudományágak és a komplex kutatás számára egyaránt félrevezető. A téma kutatói számára nem marad más, mint a forráshoz való visszatérés.

Jankovics József

EGY ERDÉLYI GRÓF A FELVILÁGOSULT EURÓPÁBAN. TELEKI JÓZSEF UTAZÁSAI, 1759–1761

S.a.r., a bev. tanulmányt és a mutatót a magyarázó jegyzetekkel írta Tolnai Gábor, az általa készített betűfű szöveget mai helyesírásra átdolgozta Végh Ferenc. Régi Magyar Próza Emlékek 7. kötet. Bp., 1987. Akadémiai K. 391 [1] l.

Teleki József gróf naplójának teljes szövege csak mostanában került az olvasók asztalára. Régi adósság törlesztődött ezzel. Igaz ugyan, hogy Tolnai Gábor már 1943-ban az akkor Kolozsvárt működött Erdélyi Tudományos Intézet megbízásából gondozta és nyomdába adta a szövegüket, a megjelenésre azonban az Erdélyt nem-sokára megrázó háborús események miatt már nem került sor. Így történhetett, hogy mostanáig csak részletek jelentek meg belőlük, néhány nagyobb fejezet németül és franciául.

Az előttünk levő kiadás Teleki hosszú útinaplója mellett az általa a „másik diárium”-nak nevezett írás szövegét is közli. Ezt az útja közben vezetett diárium bővített változatának szánta, de csak alig pár hét eseményeire szorítkozik benne. Valószínű, hogy sohasem folytatta, bár az is lehet, hogy a folytatás valamiképp elkallódott. Egy harmadik, most szintén kiadott töredék *Hazai napló* címmel az útiről történt visszatérésének csaknem egy esztendejéről szól, folytatásáról szintén nem tudunk. A naplók mellett kiadásunk Telekinek az útja során tett költségei „minden hiba nélkül való tábláját” is közli. Ennek már csak azért is örülünk, mert száraznak tűnő rubrikáiból néha oly érdekességeket olvashatunk ki az ifjú utazó hétköznapijairól, amiről maga a napló nem tudósít. Hálával tartozunk tehát Tolnai Gábornak, hogy most újból vállalta az érdekes naplók sajtó alá rendezését, és mert alapos bevezető tanulmányt, továbbá az adatok valóságos áradatát tartalmazó jegyzeteket csatolt hozzá. Nélkülük immár aligha lehetne igényesen írni Teleki Józsefről és útinaplójáról. Fejtegetéseinek és adatainak épp ez a gazdagsága késztetett arra, hogy ismertetése során néhány további megfigyelést és reflexiót írjak margójára.

Viszontagságos századunk gyermekének, aki magam is vagyok, Teleki József magatartásaiból leginkább az a makacs kitartás imponál, amellyel végül is sikerült elérnie azt, hogy külföldre utazhas-

son. A monarchiaja stabilitását mindenek elé helyező bécsi udvar ugyanis nem nézte jó szemmel alattvalói idegenbe történő utazásait, mert (ahogy több más abszolutisztikus rendszer is tette) hol indokoltan, hol indokolatlanul, saját birodalma értékeit megkérdőjelező magatartást, latensn rebellis hajlamot, vagy éppenséggel az ellenséggel való cimborálásra hajló készséget keresett mögötte. Gyakran még az arisztokraták külföldi utazásait is megakadályozta, különösen ha azok a Telekiekhez hasonlóan protestánsok voltak. Bizonyára azért történt az, hogy a birodalmi grófsága és a családja kétségbevonhatatlan lojalitása ellenére, Teleki Józsefnek közvetlenül a királynőhöz kellett fordulnia kérésével, s mivel az kihallgatása során kedvező benyomásokat kapott a jómodorú és alighanem „gutgesinnt”-érzelmeit is bebizonyító ifjúról, engedélyt adott a hosszú utazásra.

1759 nyarán végre átléphette a Habsburg-birodalom határát. Dél-Németországon át jutott el útjának az első hosszabb ideig tartó állomására, Baselba, majd német városok érintésével Németalföldet járta be, útjának a következő hosszabb és talán a legérdekesebb szakasza Párizs volt. Néhány más francia város érintésével onnan tért haza. A bécsi udvarnak pedig nem kellett aggódnia miatta. Mindvégig lojális maradt hozzá.

Az útinapló alapján megrajzolható portréjának egyik, erősen és állandóan kidomborodó vonása azé az arisztokrataé, aki magas rangjának előnyeit élvezve járja a világot; diplomata, hercegek, királyok vagy éppenséggel királyi szeretőik fogadták, a birodalmi grófnak kijáró megbecsüléssel. Érdekes beszámolót ad több más között például a XV. Lajos francia királynál tett látogatásáról, felkereste a Rákóczi-emigrációból Franciaország marsalljává avanzsált Bercsényi Lászlót, sőt még Madame de Pompadourral is találkozott, hogy a róla írt néhány csípős sorát végül ezekkel a szavakkal zárja: „Egy ringyőről itt ennyi elég.” A „régí rend” Európájának világából nem is

kritizál mást, csak a feslett erkölcsöket, de ha ő maga erőnyesen ellen is állt, amikor a párizsi utcalányok leszóllították, és bár az általuk kínálnál sem volt elegánsabb szerelmi kalandja, a galantériát mégis kisebb bűnnek tartja, mint a kálvinisták iránti túlrelmetlenséget.

Portréjának egy másik, szintén erősen kidomborodó vonása épp a hithű kálvinistáé. Utazása során egy alkalommal sem mulasztotta el az istentiszteleteket, szorgalmasan feljegyezte, hol és mikor vett úrvacsorát, és meglátogatott minden kálvinista kiválóságot, akivel csak találkozhatott. Mi több, még utazása közben is szorgalmasan róttá a szabadgondolkodókat támadó hitvédelmi munkájának, az *Essais sur la Foiblesse des Esprits Forts*-nak francia nyelvű sorait. Kinyomtatása után ezt Rousseau-nak is megküldték, aki amikor később majd Teleki meglátogatta őt, könyvecskéjét, a napló szavaival szólva, „jobban dicsérte, mint az megérdemelte...” Mégsem hihetjük azt, hogy ha gyakrabban találkozna közeli rokonszenv vagy éppenséggel barátság születhetett volna közöttük. Valójában csak a hitetlen szabadgondolkodók iránt érzett ellenszenvük kapcsolhatta össze őket, és ez is csak nagyon lazán, hiszen a kálvini hagyományokhoz rigorózan ragaszkodó Telekit már Rousseau nálánál modernebb vallásosságának parttalan szentimentalizmusától is egy egész világ választotta el, a társadalomkritikustól pedig, ha lehet így mondani, még annál is több. A Rousseau-ról rajzolt markáns portréja, még ha a modelljének inkább a külső, mint belső világát mutatja is meg, mindenesetre a napló legérdekesebb és írói kvalitásainak is a leginkább kiemelkedő részei közül való.

Ha a felvilágosodás nagyjai közül csak Rousseau-t kereste volna fel, azt hihetnénk, hogy a találkozásokra (amelyet egyébként egy neves párizsi lelkipásztor, J. Duvoisin buzgólkodásának köszönhetett) pusztán a már említett hitvédő írásának még frissnek számító megjelenése kínált alkalmat és semmi más. Úgy látszik azonban, hogy az ifjú Teleki útprogramjába a híres emberek felkeresését is beiktatta, lett légyenek olyan, a keresztény tanításokat elvető, vagy akárcsak hevesen kritizáló elmék, akikben ő maga az „esprit fort” megtestesítőit látta. Ilyen híresség volt Voltaire. Őt annak ellenére sietett felkeresni, hogy

feltehetően már a látogatása idején úgy vélekedett róla, mint később, már a hazatérése után, amikor a következőket írta róla a *Zaire* magyar fordítóához, Pétzeli Józsefhez küldött levelében: „Voltaire mauvais philosophe, plus mauvais historien encore, s'il était possible, mériterait toujours de grande éloges comme poète tragique. C'est là son fort.” Ma ugyan a tragédiát becsüljük a legkevesebbre és az egyéb írásait a legtöbbre, mégsem meglepő, hogy a féllábbal még a barokkban járó Teleki ezeket szerette, sőt azt, ami arisztokratikus és némiképp még a barokk öröksége bennük. Sietett is megnézni mindent, amit színpadon láthatott tőle és mihelyt alkalom adódott meglátogatta, hogy azután gyorsan elmondja: „a vallás iránt nem sokat ad.” Mégis markáns portrét rajzolt róla, akárcsak Rousseau-ról, bár kisebbet, tartózkodóbbat. Később szélesíteni akarta, de nem tette meg, szándéka mégis egyik bizonyítéka annak, hogy hazatérve tovább viaskodott vele, ami már csak ambivalenciái miatt is egyik érdekes esete Voltaire sokféle magyar recepciójának.

Talán a színpadok világát is épp Voltaire tragédiái kedveltették meg vele. Vagy még inkább az újdonság varázsa, hiszen odahaza legfeljebb iskolajátékokat láthatott. Még a szabadszájú olasz komédiákat is gyakran látogatta, bár egyik-másikat „mocskos”-nak minősítette. Azokból a szavakból pedig, amelyeket Diderot *Père de Famille*-áról írt, kiderül, hogy okos véleményei is voltak a látottakról: „A komédia új nemben nagyon készíttve, a házi mindennap magát előadni szokott aprólék dolgok mennek belé. Ez az együgyűsége a komédiának nekem tetszik, de meg kell vallani, hogy maga a komédia nem derék portéka más remek munkákhoz képest. Igen lankadt, rend kevés van benne, ha célja mi, nem tudom...” Diderot filozófiája sem volt ismeretlen előtte. Véleményének néhány sorát, nemcsak az ifjú Teleki gondolatainak jellemzésére érdemes idéznünk, azért is, mert magyarul alighanem első ízben szóltak róla: „Különben ez a Diderot nyilvános deista, amely csak a *Pensées Philosophique*-jából is kitetszik; arra nézve méltán sajnálni lehet, hogy az *Encyclopedium Dictionarium* olyan ember kezén forog, mert kétségkívül csak odaszúrja, ahol lehet, a mérgit. Ugyanis azt mondják, nem elégszik meg azzal, hogy vallástagadó, hanem másokat is mind magához hasonlóvá

kíván tenni ...” Arról nem ír, hogy valaha találkozott volna vele. Gyakran megfordult viszont D’Alambert társaságában, akiről még azt is érdemesnek tartotta — s nem is sommásan — feljegyezni, hogy „fattyú és talált gyermek” volt. Másikülben „Európa legtudósabb emberé”-nek nevezi, de nyilvánvalóan csak a matematikust és nem az enciklopédistát becsülte benne.

Az ifjú Teleki portréjának legeredetibb vonását épp a matematika és a természettudományok iránti lankadatlan érdeklődésében ismerhetjük fel. Már Baselben szorgalmasan látogatta a híres Daniel Bernoulli előadásait, és matematikai különórákat vett tőle. Párizsban majd a baseli professzor ajánlólevelével került közeli kapcsolatba a különösen asztronómiai munkásságával hírt-nevet szerzett Claude-Alexis Clairaut-val. Ő azután szinte mindenkivel megismertette, aki valamit számított Párizs tudományos életében. Bensőséges kapcsolatba a különösen asztronómiai munkásságához is meghívta, bár erről csak egy-egy odavetett szóval emlékezik meg. A tőle vett matematikai különórák során kapott nehezebb feladatokat viszont annyira érdekessé találta, hogy diáriumában egész bekezdéseket szentel nekik. Többször vett részt az Akadémia felolvasó ülésein és hazatérve igyekezett megtartani a francia tudományos élettel szőtt kapcsolatait. Azt természetesen nem vehetjük a szemére, hogy a természettudományos gondolkodás filozófiai konzekvenciáit már nem vonta le: ezt a kor neves tudósai sem mindig tették meg. Teleki József sokirányú érdeklődése közül mégis a természettudományos volt az, amelyet különösen a kor magyar viszonyai között, akár modernnek nevezhetünk.

Bizonyára a modern eszmékről is többször töprengett el, mint amennyi diáriumából kiderül. Egy alkalommal arról ír, hogy az angoloknál „a gubernálás módja is kedvez a tudományoknak. Minden ember folytatja tovább, azt gondolja és mondja, amit akar, másutt még tudni sem szabad mindent, nemhogy mondani ...” Majd mintha megriadt volna merészségétől, eszébe jut: „De ez igazán nem a diáriumhoz tartozik. Csakhogy éppen üres lévén egyéb foglalatosságtól, erről találtam gondolkodni s ideírtam.” Sajnáljuk, bár megértjük, hogy máskor nem tette meg. Igaz, régimó-

díbb, konzervatívabb műfajú diáriumának eleve meghúzott határai is elzárták attól, hogy az útinaplók új, azaz a pusztán elbeszélésre, leírásra szorítkozó struktúrákat filozófáló-kritizáló elmélkedések vagy az érzelmek bensőségesége felé tágító típusai közelebbe kerülhessen. Mégis úgy tűnik, hogy ebben nemcsak az eleve önkorlátozó műfaja akadályozta meg. Voltaire kritikai szellemét soha sem tette magáévá, s bár nagy tisztelője volt Rousseau-nak, az élet intim szféráinak leplezetlen feltárásában még akkor sem követhette volna őt, ha diáriumának műfaji korlátai megengedik ezt. Még az sem teljesen lehetetlen, hogy szemérmetlennek tartotta a *Vallomások* szerzőjének gátlátalan magamutogatását. Nem volt tehát sem filozófus, sem szentimentális lélek, pedig az utazása során szerzett ismerősei vagy barátai között már sok ilyen akadt. Ő csak ajtajukig jutott el és nem tudta, nem akarta átlépni a küszöbüket.

A hazaiakat azonban már pusztán azzal átlépte, hogy ki mert mozdulni a világtól elzárt pátriájából. A „másik” diáriumából idézzük a következő sorokat: „Még csecsemő koromban belém rögződött az idegen országok látására való vágyódás, s ezen indulat az idővel és a tisztességes tudományokkal való gyarapodással nevelkedett bennem, azért kivált, hogy azokat a tudományokat, amelyeket hazámban megkóstoltam, idegen országai akadémiáiban jobban tökéletességre vihetni reményltem. Melyre nézve mentől nagyobb volt bennem a vágyódás, annál nehezebben esett, amidőn már azt az időt elértem, amelyben elindulhattam volna, összecsoportozott akadályimat utamban látni ...”

Utazni persze, bár a legtöbbször kényszerűségből, korábban is utaztak az emberek, „az idegen országok látására való vágyódás”, sőt „indulat” a stílus még barokkos nehézkessége ellenére már-már preromantikus attitűdje Európa-szerte csak a tizenhetedik században jelent meg. A tizenhetedik század, a barokk kor (s ez nálunk az ifjú Teleki József idejében még jól tartotta magát) általában még azt vallotta, hogy az élet nagyjából mindenütt egyforma, sőt az otthonin kívül nincs igazi élet — ahogy nálunk szerették volt mondani: Extra Hungariam non est vita. Ilyen mentalitás mellett az utazás fáradságainak és veszélyeinek legfeljebb egy-egy pe-

regrinációra induló diák, egy-egy kalandor tette ki magát, vagy azok a szerencsétlenek, akiket száműzésre, deportálásra vettek. A tizenyolcadik század elejétől kezdve azonban már egyre többen indultak hosszú utakra. A harmincas éveink egyik nagyhatású könyvének szerzője, Paul Hazard ezt az új jelenséget a tizenhetedik század életeszmenyének válságával és az európai lélek egyre növekvő nyugtalanságával hozta kapcsolatba. Találó szavait idézve: „Voyager, ce fut passer de la stabilité au mouvement!” (*La crise de la conscience européenne*. T. 1. Paris 1939.) Az ifjú Telekit is leginkább talán épp elszánt utazó volta és az utazásai során állandóan újabb meg újabb „élményeket” kereső nyugtalansága teszi a 18. század új emberei rokonává.

Az, ami stílusában legalább némiképpen újnak és egyéninek nevezhető, nem kis mértékben épp az utazása során nyitott lélekkel befogadott élményei gazdagságából származik. Még nem a felvilágosodás íróinak új stílusa ez, Mikes vagy Faludi újságával sem mérhető. Mégis elszakadóban volt a későbarokk odahaza csak lassan bomladozó stílushagyományától. Elhagy-

ta pátozát, megkurtította, könnyedebbre oldotta mondatszövevényeit, konkrétasága, szemléletessége pedig legalábbis megközelítette százada új, a korábbiaknál egyszerűbb és világosabb stíluseszmenyzeit. Leginkább akkor, amikor élményeinek intenzitása elhagyta vele a diáriumok korlátolt lehetőségeit. Ilyen alkalmakkor tájak, épületek, műalkotások szemléletes leírása és néhány markáns portré került ki a tolla alól. Nem minden írói szándék és tudatosság nélkül: „En ezt a diáriumot talán másért is írom, aki ezután olvassa”, a „másik” diáriumához pedig nyilvánvalóan az első irodalmasításának szándékával kezdett hozzá.

Nem volt tehát annyira maradi, mint amennyire a birodalmi grófsága és még inkább kálvinista ortodoxiája ismeretében gondolhatnánk, de amint az előtünk lévő kötet bevezetőjében és gazdag jegyzetanyagában Tolnai Gábor jól rámutatott, felvilágosult gondolkodó sem. Ami újat hozott, az mégsem választható el attól a megszűletben levő új Európától, amelyet (és ez nem kis érdem) látó szemmel, sőt egy író látó szemével utazott be.

Baróti Dezső

BENKŐ JÓZSEF LEVELEZÉSE

Commercica Litteraria Eruditorum Hungariae, Magyarországi tudósok levelezése I. A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket szerkesztette Szabó György és Tarnai Andor. Az előszót írta Szabó György. Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete. 496 l.

Egy induló sorozat első kötetét tartja kezében az olvasó, amely magyarországi tudósok levelezésének közreadását vállalja. A szerkesztő Tarnai Andor nem ad programnyilatkozatot, így csak gyaníthatjuk a vállalkozás irányát. Eszerint magyarországi tudósok levelezését kívánják megjelentetni, a vállalkozás nem a magyar nyelvűség vagy nemzetiség határait követi, hanem a korábbi évszázadok magyarországi politikai-kulturális realitásának megfelelően más ajkúak — föltehetően nem csak magyar nyelvű — levelezését is közreadni szándékozik. E szemlélet érvényesítése teljesen indokolt, hiszen a 17–18. század a „hungarus” tudatú alkotók sokaságát vonultatja föl, ezek irodalmi jelentőségének föl kutatásában, bemutatásában éppen Tarnai Andornak voltak eddig is kimagasló érdemei. Mivel a magyarországi tudományosság és irodalom

lényegében a 19. századig nélkülözte az alapvető intézményeket és a szervezett tudományos élet publikációs formáit, lehetőségeit, életművek jelentős része kéziratosságban rekedt, a szakmai kommunikációnak, kapcsolattartásnak sajátosan kézműipari, nehézkes formája konzerválódott: a levelezés. Fájdalmas párhuzamként csak annyit említsünk, hogy míg a 16–17. sz. nyugati alkotói (Erasmus, J. Lipsius) még missilis leveleiket is egy irodalmi-tudományos nyilvánosságnak szánták a közeli biztos megjelentetés reményében, addig nálunk még a Benkő József méretű alkotó műveinek jelentős része is kéziratban kallódik (jobbik esetben, ha el nem pusztult), levelezésének pedig csak törmelékei kerülnek elő a leg-szorgalmasabb kutatás gyümölcseként is. A sorozat célkitűzése tehát sokszorosan indokolt: minél több megjelenő kötetéből ta-

lán megsejthetjük azt, mit tartalmaztak volna a kor alkotói által szerkesztett-frott folyóiratok, ha megjelentek volna.

Pedig Benkő is szomjazta a nyilvánosságot, tanúsítják ezt önállóan megjelent kötetei mellett a *Magyar Hirmondóba* és az *Ungarisches Magazinba* frott tudósításai, tanulmányai; leveleiben fölbukkanó ezernyi terve vagy a merészen *J. C. Adelnungnak* eljuttatott levele. Az általa elérhető nyilvánosság első formáját még abban remélte megtalálni, hogy 1775-ben először előadás-sorozatot tervez gyógynövényekről Szebenben és Brassóban, majd a kolozsvári Botanica Cathedra elnyerésében reménykedik, de mindkettő meghiúsul. Életműve máig legismertebb és — elismertebb munkájának (*Transsilvania...*) előszavában már látjuk azt a sziszüphoszi sziklát, amit Benkőnek egész életében — a megkönnyebbülés reménye nélkül — maga előtt kellett görgetnie: „Irtam 1777-ben május 8-án Miklósvárszékben, Közép-Ajtán, amelyet lovas és gyalog székely határőrök, s kevés nemesi jobbágy — mind tisztességes emberek — laknak; de amely az erdélyi főiskolák, valamint a főrangúak könyvtáraitól messze van, s éppen ezért a hazai dolgok megírására nem eléggé alkalmas.” (... sed a Bibliothecis Collegiorum Scholasticorum Transsilvaniae, et potioribus Privatorum, remoto; ideoque ad perscribendas res patrias non satis idoneo ...) Erőfeszítései ellenére körülményei sohasem teszik lehetővé, hogy ambíciói szerint független, kutató szakértelmiségié váljék, pedig megalapozott önértékeléssel gondolja magáról: „Elmém, Írásaim és azokhoz tartozó Gyűjteményeim után kellene azért élnem ...” Leveleiben olykor rezignáltan tör föl az önvádba hajló panasz: „Irtam és írogatok magamnak és házamnak szegényítésével, kitsin jövedelmem mellett; mi jutalomért? sok nyughatatlansággért, gyalázatért ... elvállaltam a köpeczi papságot, az hol igaz ... népes házamnak kenyere vagyon ... de sem öltözetünkre, sem egyéb ... szükségünkre jövedelmünk nincsen; minden nap szűkölködöm, úgy hogy naponként fejem füsti mégyen föl, miképpen folytassam hivatalomat, és miképpen használhassak az hazának sok írásbeli gyűjteményemből, melyeknek megszerzésére fordítottam egész életembeli keresetemnek nagyobb részét ...” A levelek teljesebbé teszik az életmű ismeretét, hiszen a nyomta-

tásban megjelent művek mellett kirajzolódnak az utalásokból a kéziratban rekedtek körvonalai, fölsejlenek a tervezett, vagy elkallódott munkák; fölismerhetők lesznek a mozaik egészének megalkotott és fönmaradt, megromlott vagy csak tervezett részletei, összefüggései. Benkő műveit már életében kerülgette a pusztulás, amikor 1784 szeptemberében tűzvész pusztította házát, rendkívül értékes kéziratgyűjteménye is kárt szenvedett; de az igazi csapás 1849 januárjában érte: a biztonságosnak hitt nagyenyedi bibliotéka is — a kéziratok hagyaték nagyobb részének őrzője — a barbár pusztítás nyomán támadó lángok martaléka lett.

A levelezés is megerősít bennünket: Benkő József életműve a *historia litteraria* hagyományait folytatja, egyben annak utolsó kiemelkedő teljesítménye. A *historia litteraria* éppen a tudományos intézmények, folyóiratok, egyetemek hiányából született s kényszerült vállalni differenciálatlanul a tudományok művelésének átfogó feladatát. Legközelebbi rokona ebben Benkőnek a magyarigényi prédikátor: Bod Péter, azzal a különbséggel, hogy utóbbi életművének nagyobb hányada maradt ránk és a magyar nyelvű, de a latin kéziratok is jóval később nyomdára találtak. Benkő munkássága is a hagyományosan művelt 17–18. századi tudományokból válik mind átfogóbbá; egyháztörténetírás, történetírás a vállalkozás gyökere: az erdővidéki egyház (Filius Posthumus), majd a székelyudvarhelyi iskola története (Udvarhelyi novitius Deák). Szinte jelképesnek tekinthetjük, ahogy 1763-ban anyai nagybátyja, Hermányi Dienes József kéziratok hagyatékából megmenti az erdői zsinat egyetlen ismert korabeli lejegyzését. Azonban nem riad vissza jog- és alkotmánytörténeti, diplomatikai, sphragisticai, irodalomtörténeti vizsgálatoktól sem (pótlásokat ír Bod Péter *Magyar Athenasához*), papként műveli a retorikus próza és korabeli eszmeiség ötvözetével frott prédikációt (*Téli bokrétá*), genealógiát, néprajzi művet ír (*Székely lakodalm*), nyelvműveléssel foglalkozik, kortárs események krónikása (*Az 1784-ben támadt oláh zenebonának leírása*). A *historia litteraria* addigi körét azonban lényegesen bővíti, amikor teoretikus és gyakorlati természetudománnyal-termeszetismerettel foglalkozik behatóan. Szakmai működésének két legnagyobb becs-
vággyal művelt területe így lesz az *elméle-*

ti botanizálás, gyakorlati fűvészkedés és a történetírás. A *historia naturalis* tanulmányozása szervesen illeszkedik a 18. sz. második felének hazai áramlataiba: éppen a protestantizmus tudományos központjaiban hat a fiziko-teologizmus eszmerendszere. Ennek legjobb művelői részben Benkő kortársai, többnyire valamelyik református parokián lelkésztársai, vagy valamelyik kollégium professzorai. (Hatvani István, Szőnyi Benjamin, id. Kármán József, Segesvári István, Tséri Verestői György, Gombási István, Szathmári Paks Pál, etc.) A levelezésben is lépten-nyomon fölbukkan a fiziko-teologizmus kedvelt szerzői, művei: Ch. Rollin, P. Muschenbroek, J. G. Sulzer, Sófai József, J. Scheuchzer. Gyöngyössi János 1767-es kolozsvári disputája is e tárgykörben készült: *Dissertatio Physico-Theologica* ..., amint erről Benkőnek is részletesen beszámol a szerző.

Miután meghíusult a brassói és szebeni botanikai kurzus lehetősége és a kolozsvári Botanica Cathedra elnyerése, így a fiziko-teologizmusban gyökerező elméleti érdeklődése kiszorult a világi tudományos formáiból, s ott keresett menedéket, ahol papként is otthonosan mozgott: az ezernyi alakot váltó prédikációban. Ennek dokumentuma *Téli Bokréta* (1777) c. műve, amely formailag temetési oratio Nagy-Ajtai Cserei Miklósné, Toronyfalvi Tornya Borbála búcsúztatására, amelyről azonban már a *Magyar Hírmondó* is azt írta 1781-ben: „Nagy-Szebenben, Téli Bokréta név alatt egy *Botanica Prédikáció* nyomtatott ki, melyet Benkő József uram mondott volt el halotti beszéd helyett.” A prédikáció itt valóban csak szükségből vállalt forma, benne azonban „a növény-ország természete és a fűvésztan philosophiájának kezdete adatik elő magyarul”, mintegy botanikai kutatásai szinopszisaként értelmezhetjük, ahol megjelöli elméleti vizsgálatainak, gyakorlati teendőknek irányát. A fiziko-teologizmus sugallatából táplálkozó irodalmias rajongással írja le Brukenthal Samuel feleki kastélyának növényekkel-fákkal-virágokkal zsúfolt kertjeit, üvegházait, különlegességeit: „Mert gyönyörűséges dolog, a nálunk önként termő fákat és Füveket látni s esmérni: de annál kedvesebb, midőn az Indiákról s más messze országokról ide hoztatott nevezetes plántáknak látásával és haszon-vételével is újíthatják magokat

az e' félékben gyönyörködők, s az Isten bőlts teremtséit mentől több tsuda dolokban szemlélhetik és tisztelhetik.” (109.) Először még elméleti munkája szerves kiegészítőjének gondolja a gyakorlati fűvészkedést, ezért tart fenn három fűvészkertet is középjárai hazái mellett; fű- és virágmagvait, gyökereit Itáliából és Amerikából szerezte be. Fáradhatatlan szenvedély hajtja, hogy készülő nagy elméleti összegező munkája számára minél teljesebbé tegye a *Flora Transsylvanica*-t. 1780-ban büszkén jelenti a *Magyar Hírmondó* olvasóinak: „Sokat fáradtam, meg-vallom, tíz esztendőktől fogva, s kevés jövedelmemhez képest, magam meg-erőltetésemmel-is költöttem úta-zó alkalmatosságimra, az esméretlen hegyekenn, havasokonn, és egyéb helyekenn vezető emberekre, s több e' félére, hogy ki-tanulhassam, és úgy írhasam-le magam látásomból, minémű Fái s Füvei teremnek Erdélynek. Bé is jártam már Hazámnak nagyobb részét ... keresgéltem a Zöldelékeny Birodalomnak (Regni Vegetabilis) javait ...” (107.) Hősi erőfeszítései ellenére megfeneklenek tervei, elméleti művei vagy tervek maradnak, vagy csak vaskos kézirat-kötegeit szaporítják. Levelezésének tanúbizonysága szerint a 80-as évek közepén még él benne a remény elméleti művei publikálására, ez azonban csakhamar véglegesen kialszik, s marad a szűk horizontú praktikum, három apró nyomtatvány: a hasznos és gazdaságos töröküzáról, középjárai dohányról és az olcsó börcszerzői alapanyagáról, a szkuppiáról vagy ecetfáról. A fűvészkedés lassan már csak a megélhetés mindennapi gondjain segít: gyógynövényeket gyűjt és ad el patikusoknak, rászoruló betegeknek.

Míg botanikai kutatásai végképp támogató (intézmény vagy mecénás) nélkül maradtak, történetírói munkája régebbi hagyományokra támaszkodva nagyobb nyilvánosságot remélhetett. Mivel a *historia litteraria* legalább annyira feladatának tekintette a történeti források összegyűjtését, közreadását, mint azok földolgozását, érthető, hogy Benkő hatalmas forrásfőltáró munkát végzett. Már a *Transsylvanica* ... megírásakor is nagy forrásanyagra támaszkodott, amit fokozott a *Transsylvanica Specialis* megalkotásakor. Azonban éppen e szintetizáló munkát végezvén ébredt rá, hogy minden lehetséges forrást a szakmai nyilvánosság elé kell tární, csak ez teremtheti

meg a további földolgozás elégséges alapját. 1782-ben elhatározza: „... Erdélynek Deák és Magyar nyelven költ, de máig kinyomtatatlan Históriait akarná valamely jó számdék világra bocsátani.” Azért szükséges ez, hogy a „... tanult Nemzetek módja szerint Erdély históriája is már a tsonkaság nyavalyájából kigyógyuljon; arra fordítottam elmémet, hogy minden kitelhető szorgalmatossággal, rész szerént ki kezdjem adni a Manuscriptumoknak jobbait.” (178.) Páratlan szívóssággal jár utána, fedezi föl a legrejtettebben lapuló forrást is parókiákon, családi levéltárakban, könyvtárakban, *Teleki Sámuel* Tékájában. Elképesztő mennyiségben halmozza föl 16–17. századi szerzők autográfjait; féktelen gyűjtőszenvédelye miatt olykor gyanúba is keveredik: netán elfeledkezett a kölcsönzött becses kézirat visszaküldéséről. Aminek tán lehetett is bocsánatos alapja, ha meggondoljuk, hogy maga írja *G. J. Hanerről*: „... variae relicta sunt Msta ... Vagynak több Írásai is, melyeket sok Tomusból (én is edjnehányanak vettem hasznát, *tiukoson házamhoz kerítvén Berethalomból*) álló szép Collectio-ival edjűtt a' Szász Püspökség hasznára hagyott.” (316.) Alaposan ismeri a kortárs történészek forráskiadói módszereit; *Corridés Dániel* az akribiába hajló hiperkritikus elvet követi, amely csak a kritikailag tökéletesen föltárt szöveget ítéli nyomtathatónak, míg *Bod Péter* a minél gyorsabb szakmai nyilvánosság elé bocsátást szorgalmazza, akár kutatási hiányosságok fönnmaradása mellett is. Ezt előbb-utóbb elvégzi majd a szakkritika, csak minél hamarabb jusson a forráshoz. Benkő tudatosan választja inkább Bod módszerét. Alapvetően az erdélyi historikusokat szándékozik kiadni, azonban nagyon jól tudja: ez csak a magyar történelem egészében értelmezhető helyesen: „... Erdély Históriaját úgy nem tractálhatjuk, hogy a' Magyar Országé is ottan-ottan melléje ne ragadjon.” (219.) Nagyszabású kiadói terveit éppen Aranka Györgyhöz frott levelei őrizték meg, mivel bízott Aranka hitegetéseiben. Sajnos azonban csak töredéke valósult meg terveinek a Bethlen Farkas-kiadással, nagyobb részét sok évtized múlva adják majd ki, ha azóta meg nem semmisültek. Az Arankához frott tervezet már a részletes anyaggyűjtésről is tájékoztat; a magyar szerzők mellett

igen nagy számban kutatót föl *szászokat*. Van közöttük jónéhány, amelyet már csak Benkő itteni említéséből ismerünk, mert azóta elkallódtak, lappanganak, vagy éppen hozzáférhetetlenek. Sok olyan művet, vagy tudománytörténeti adatot megőrzött e tervezet, amely azóta sem kapott nyomdafestéket s így nem is épült be a szaktudomány eredményeibe. Szenci Molnár Albert kéziratot hagyatékát említi: „MOLNÁR ALBERTI Vitae descriptio, ignoto mihi Auctore. Világosodik ezzel is Erdély Historiája. Van in folio Gr. Teleki Sámuel Cancellarius Ur Excjánh. Ennek a Molnárnak levelei, életére tartozó dolgok, még borostyán koszoruja is, vagy a' valóságos Laurus ... ág in folio edj nagy Volumenben vagynak a' Károlyvári Káptalanban.” (317.) A Szenci-filológia talál ebben homályos mozzanatokat, leginkább a „Károlyvári Káptalan” tűnik meglepetésnek. Azt is megtudjuk, hogy a hányatott életű Otrokocsi Főris Ferenc *Origines Hungariae* c. művében bőven merített Szamosközi István hasonló c. művéből, anélkül, hogy Szamosközi nevét megemlítené. Ezért „ortázza Nagyari József híres papunk, hozzája küldött levelében, hogy még is Szamosközinek csak nevét sem említette.” (302.) A sort még szaporíthatnánk, példánk azt bizonyítja, Benkő levelezése számos olyan tudománytörténeti adalékot tartalmaz, amelyet immáron megismertünk és tudomásul kell vennünk.

A kötet a jelen kutatási lehetőségeit maximálisan kiaknázva gyűjti össze Benkő megritkult levelezését, a jegyzetekből egyértelműen kiderül: az itt közölt levelek nagyobb része most jelenik meg először nyomtatásban. (400-ból 230!) A levelekhez készített jegyzetek igen pontosak, szakszerűek és megkönnyítik az utalások értelmezését. A 297. levél 14. jegyzetében nem biztos, hogy Johann Georg Walch: *Bibliotheca patristica*, Jenae 1770. c. művéről van szó, ugyanígy lehet a *Bibliotheca Theologica selecta litterariis adnotationibus instructa*, I-II. Jenae, 1757. c. mű is. Személy- és névmutatók teszik a kötetet jól használhatóvá. E gyűjtemény a Benkő-életmű kutatásának fontos állomása, megkönnyíti a később ebbe az irányba haladó dolgát. A jegyzeteket író Szabó György pedig egy lábjegyzetbe rejtve adja tudtul, hogy kutatásai

ezzel a Benkő-életmű körül nem záródtak le, hanem új szakaszba jutottak, s tudománytörténetünk örömeire „A Transsilvania

specialis e sorok írójának fordításában, bevezetőjével és jegyzeteivel kiadás előtt” áll.

Imre Mihály

SZALAI ANNA: PÁLYAKEZDŐ ÉVEK PEST-BUDÁN. HORVÁT ISTVÁN ÉS ÍRÓBARÁTAI 1800–1815

Bp., 1990. Szépirodalmi Kk. 362 l.

Szalai Anna nemcsak érdekes, hanem fontos témához is nyúlt: felismerte, hogy mennyi felfedeznivalót rejteget még a 19. század első két évtizedének irodalomtörténete. Igaz, ez a rátalálás nem egyedül az ő érdeme, hiszen a megnövekedett érdeklődésről egy nemrégiben megjelent, sok évig elfektetett tanulmánykötet is árulkodik (*Klasszika és romantika között*. Szerk. Kulín Ferenc és Margócsy István. Bp., 1990. Szépirodalmi). Az viszont feltétlenül a szerzőt dicséri, hogy részt kívánt venni abban az irodalomtörténeti szemléletváltásban, amely ebben az igen gyakran átmenetként kezelt periódusban egy önálló — noha stílustörténetileg meghatározhatatlan — korszak jellemzőit kísérel meg körülírni. Szalai Anna teljes joggal érezte szűkössnek a műelemzésre koncentráló, hagyományos irodalomtörténeti megközelítést. Az általában Kazinczy felől láttatott évtizedeket megpróbálta a pesti egyetem szellemi erőteréből kiindulva interpretálni — azaz egy korszak gondolati-közérzet-eszmei állapotát akarta megragadni. Indokoltan állította a középpontba Horvát Istvánt. A tudatosan organizátori szerepre készülődő Horvátban világosabban felismerhetők a korabeli értelmiség helyzet-érzékelésének árnyalatai, fázisai — éppen a betölteni vágyott szellemi, egzisztenciális pozíciónak és a valódi képességeknek a feszültsége miatt. Mindezt ráadásul átszínezi — s az elemzésnek erre feltétlenül tekintettel kell lennie —, hogy itt nemzedéki készülődés is folyt: az új, magát nagyra hivatottnak érző generáció bizonyos magatartásbeli, világnézeti, esztétikai stb. normákat továbbvihetőknek, másokat elvetendőnek ítél. A pezsgés állapotának érzékelését pedig megkönnyíti a könnyen hozzáférhető, nagyrészt kiadott források bősége: rendelkezésre áll a Kazinczy-levelezés, a Horvát — Ferenczy-levelezés, naplók stb. — Szalai Anna a jegyzetekben részlete-

sen felsorolja, mire támaszkodott. Komoly csapda ez a mennyiségre jelentős, de meg lehetőségen egyoldalú anyag: a szerzőt be is csapta, hiszen azt hitte, el lehet végezni a munkát pusztán *ezek alapján*, pedig csak *ezek segítségével* lehet. A bevezetőben nyíltan kimondta: „Az a föltételezésem, hogy Horvát és barátai naplói és levelei keresztül be tudom mutatni a század első másfél évtizede irodalmi-szellemi életének — hozzájuk kötődő — legjellemzőbb eseményeit.” (12.) A jegyzetekben pedig hitelesítő előfutárként Fábri Anna és Poór János munkáira hivatkozik, mondván, ők is a „magán és társas kapcsolatokon keresztül” vizsgálódnak, és „vállalkoznak mentalitástörténet írására” (334.) S itt érdemes egy pillanatra megállni. Szalai Anna számára — a monográfia tanúsága szerint — kényelmes megoldást sugallt a mentalitástörténet mint szempont: kigyűjtötte a levelekből, naplókból, esetleg művekből a személyes kapcsolatokra vonatkozó adatokat, sorba rendezte és némi kommentárral összefűzte őket. Ez módszertanilag zsákutcának bizonyult, mert a szerző nem konstruálta meg azt a forrásbázist, amely alkalmas lett volna a szembesítéseknek, a vélemények, elfogultságok korrigálásának műveletére, más szóval az elemi forráskritikára. Hiába emlegette Poór könyvét (*Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Bp., 1988. Gondolat), nem vette észre igazi tanulságát: Poór János munkájának ugyanis ebből a szempontból nem az a legfőbb érdeme, hogy a levelezéseket, naplókat fölhasználja, hanem az, hogy ezeket is. Ráadásul úgy, hogy mindezek az elemzésnek csupán egyik faktorát adják; árnyalják, hitelesítik a történeti forrásokból kirajzolódó gazdaság- és társadalomtörténeti képet. Ehhez a módszerhez azonban csak úgy lehet eljutni, ha nem felejtsük el, amit a szerző láthatólag elfelejtett: a mentalitástörténet alapvetően történeti megközelítés. Az emberi viszony-

latok árnyalt elemzése elképzelhetetlen annak a tágabb, történelmi kontextusnak a fölrajzolása nélkül, ami a kapcsolatok keretét adja. Ez pedig csakis egy bőséges, sok szempontot tartalmazó forrásanyag segítségével oldható meg. Ha valaki eljutott egy korszak ismeretének erre a fokára, akkor lehet képes megszólaltatni azt a sajátos forráscsoportot is, amit Szalai Anna e könyvében totalizált és kizárólagossá tett. A monográfia sikerületlensége végső soron erre vezethető vissza. A könyv egy-két elszólásából kiderül, hogy Horvát és Ferenczy olvasták egymás naplóját (52., 141.), tehát részben egymásnak is írták; Ferenczy pedig a Horváthoz intézett leveleiben sokszor messzemenően igazodott barátja erősebb egyéniségéhez. Az egyébként is egyenmű forrásbázis ennyivel is egyoldalúbb, szinte kizárólag Horvát nézeteit, véleményeit tükrözi — törvényszerű tehát, hogy Szalai Anna teljesen azonosulni kénytelen hőse szemléletével, ha már nem gondoskodott az ellenőrzésről. A szerző föltesz olyan kérdéseket, amelyekre pusztán a levelek, naplókra támaszkodva csak fogyatékos válasz adható — s ő megelégszik ezzel a válasszal, pedig — igaz, nagyobb erőfeszítéssel — el lehetett volna jutni hiteles interpretációhoz is. Például ha egyszer külön fejezetet szentelt annak a problémának, hogy Horvát miért nem léphetett Révai Miklós örökébe a pesti egyetem magyar tanszékén (*Révai halála — Horvát sikertelen pályázata*, 169–208.), akkor miért nem szembesítette anyagát a Helytartótanács irataival, amelyek a döntés mechanizmusáról és az igazi okokról tanúskodnak? Vagy ha idéz egy Ferenczy emlegetés helytartótanácsi rendeletet, miért nem néz utána magának az eredeti intézkedésnek — már csupán azért is, hogy a levélfő hitelességét ellenőrizze? (64.) Vagy ha a szerző csupán csodálkozni tud azon, hogy az egyetemi fegyelmi rendszabályok szigorúsága ellenére az ifjak miképpen lehettek ennyire féktelenek, miért nem nézett bele legalább az Egyetemi Levéltár fondjaiba? (103.) Nyilvánvaló, hogy mindehhez történeti kutatómunkára lett volna szükség — de ezt sajnos nem lehet megtakarítani egy ilyen karakterű monográfiánál. Az ellenpontozás nélküli forráskövetés ugyanis még akkor is elbizonytalanítja az értelmezést, ha csak egy levélrészletről van szó; a legkirívóbb példa erre Ferenczy 1807. má-

jus 13-i levelének interpretálása. A gondosan végigidézett szövegegyeség valószínűsíti, hogy Horvát majdani felesége, Trézsi minimum rossz hírfő nőszemély, maximum prostituált volt (96.) A szerző elsiklik a következtetés lehetősége mellett, így nem csoda, hogy még néhányszor beleütközik Horvát szerelmének és házasságának a rejtélyébe, például éppen a sikertelen pályázat kapcsán (187.). A kommentártól való tartózkodás természetes jele és következménye az anyagismeret hézagosságának: a szerző kénytelen ahhoz ragaszkodni, amit ismer — és *ahonnan* ismeri. Távtálat híján nemcsak Horvát konfliktusainak igazi tétjére nem derül fény: arra se kapunk választ, hogy mit jelentett Horvát karrierje számára Ürményi József mint munkaadó. Pedig ezt már csak azért is jó lett volna fölárni, mert a nevelőség a korszak tipikus értelmiségi életformája volt, s a mobilitás lehetséges eszközeként is funkcionált. A kapcsolatok mint a társadalmi emelkedés alkatrészei: erre a problémakörre valóban a mentalitástörténet szemszögéből lehetett volna rálátni — s végképp elégtelen csupán Horvát eleve és óhatatlanul elfogult levelei alapján bemutatni alkalmazott és munkaadó viszonyát. Talán már elég is a nem meggyőző részletek felsorakoztatásából. Bizonyos fokig megtévesztő egyébként, ha ezt a könyvet — mint eddig tettem — mentalitástörténetnek tekintem: attól ugyanis még nem az, hogy egy sajátos nézőpontot tükröző, felemás forrásanyag emberi viszonylatokat érintő részleteit megbízható filológiai pontossággal összefoglalja. Sőt, a feldolgozás módszere nem is lehet kérdéses, mert itt igazából nem ezzel, hanem már az ezt megelőző fázissal, a forrásfeltárással vannak elemi gondok.

Horvát pályakezdése egy bizonyos értelemben máig eleven nemzeti romantikus történetiszemlélet kialakulásának és kialakításának az időszak; a később rögeszmévé — gyakran Horvát személyes rögeszméjévé — torzult és az adott szaktudományok (történettudomány, nyelvészet stb.) számára csak intő példaként citált vélekedések ekkor még a diszciplínákra osztás előtti stádiumban tanulmányozhatók. Megragadható ilyenformán az elhatárolódás és az integrálódás fázisa, s válaszolni lehet arra, hogy ez az ideológiai képződmény mennyire egyéni teljesítmény vagy mennyire kollektív alko-

tás. A kérdések szaporíthatók: mik voltak az okai szívós továbbélésének, tartós hatásának; mennyire volt változatlan konstrukció; mely elemeket tudta fokozatosan magába építeni és így tovább. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy Toldy Ferenc sok mindent átvett Horváttól, s bizonyos nemzeti mitológémák az ő közvetítésével kanonizálódtak. Nem csupán Horvát néhány konkrét föltevése, hanem módszere, szemlélete is továbbélt — még ha némileg megfegyverezett formában is. Szalai Anna csodálkozása, hogy Toldy egy feltevést tényként kezel (149.), ennek ismeretében indokolatlan. Az ideológia kiéptülésének álmosságait persze csak akkor lehetett volna kijelölni, ha a szerző figyelme a szövegekben megbújó ideologikus mozzanatokra irányult volna. Sajnos, Szalai Anna ezt nem tartotta feladatának. Pedig megfogalmazott egy olyan gondolatot, amelynek összes következményét érdemes lett volna megfontolni: Horvát mindenütt magyarokat feltételező öskeresési buzgalma — szerinte — a magyarosítás gyakorlati kudarcának belátása vagy megsejtése lehet (21.). Ha a szerző ezen a nyomon kívánt volna továbbhaladni, nyilván feltűnik neki, hogy Horvát nagyszámú elmarasztaló megjegyzése a nemzetiségekről nem valami eredendő fobia jele, hanem inkább az automómiát a másoktól való elhatárolódással megteremtteni akaró értelmiségi etnikai síkra kivetített gesztusait dokumentálja. Így talán magyarázható az az ellentmondás is, amivel Szalai Anna nem nagyon tud mit kezdeni (44.), hogy miképpen barátkozhatott Horvát a később megtagadott Rachovetz-cel és Markovicsal, ha leveleiben már ekkor kifejtette elveit a nemzetiségekről. Ha ezt a mozzanatot nem egy mentalitás és egy

reagálásképpen létrejövő ideológia kettősségként értelmezzük, akkor nem lelhetjük meg a nagyobb rejtély magyarázatát: Horvát és Vitkovics tartós és meleg barátságát. Számomra igazából ezek, az eszmés ideológiatörténet eszközeivel körülírható kérdések jelentették volna a problémát — s ezért is fájjalom, hogy Szalai Anna nem látszott tudomást venni Margócsy István szempontrendszeréről (pl. *Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány önállósulása*. ItK 1987/88. 4.; *A Révai-Versey-vita eszmé- és kultúrtörténeti vonatkozásai*. In *Klasszika és romantika között*), noha ez sokat segíthetett volna a kontextus észlelésében és érzékelésében. Ekkor lehetett volna igazán beszédes az a következtetés, ami a könyvből az adatok szintjén gyönyörűen kirajzolódik; Kazinczy ún. triászra hozta létre (243–283.). Nyilvánvaló, hogy a hagyományos irodalomtörténeti elnevezés egy eszmetörténeti konstrukció eredménye: bizonyos embereket kiugratni, másokat háttérbe szorítani igyekezett ez a szemlélet. Ráadásul a magyar irodalom a felvilágosodás kora óta hármas csoportozatokba merevítettet — gondoljunk a deákosoktól kezdve az *Urania* állítólagos három szerkesztőjén át éppen erre a pesti triászra. Ezt a sterilizált szoborcsoport-sorozatot Toldy szentesítésével vette át a köztudat, noha a gyökerei szintén itt lehetnek Horvát körül (vö. 265., 270.). S mi mindennek lehet még itt az eredete ... Ezt valószínűleg csak akkor fogjuk megtudni, ha valaki — akár éppen e monográfia szerzője — alaposan és a problémákra érzékenyen újra végiggondolja a könyv témáját.

Szilágyi Márton

BALASSA PÉTER: A LÁTVÁNY ÉS A SZAVAK

Esszék, tanulmányok 1981–1986. Bp., Magvető Kk. 1987. 243 [1] l.

Egy jócskán megkésett recenzió abban a helyzeti előnyben van, hogy esetleg számításba tudja venni a könyv megjelenése óta eltelt időt. Mérlegre teheti, hogy mennyit avult, mennyit érett, mennyit erősödött a könyvben foglalt esszék gondolatrendszere. És jelentős évek múltak el: ha nem ragaszkodunk ahhoz a fikcióhoz, hogy az uralkodó eszmék és a politika hullámvázai

teljességgel kizárhatók az irodalomkritikai tevékenységből, akkor azt kell mondanunk, hogy ezek az évek a kritika életében is legalább duplán számítanak.

Az első és teljességgel praktikus észrevétele a mai olvasónak nosztalgikus lehet. Bizony, manapság már alig van esélye egy ilyen vegyes tartalmú kritikai tanulmánykötet közreadásának, ahol a szövegeket első

látásra csakis a szerző személye és a szövegek megírásának egymáshoz közeli időpontjai fűzik össze. Ezt — vérmérséklet szerint — elégtétellel is nyugtázhatjuk, hiszen így az amúgy is (folyóiratokban) hozzáférhető tanulmányok kötetbe-gyűjtése helyett talán erőre kap a koncentráltabb szerkesztésű kötetek új hagyománya.

Második, igencsak elismerő megjegyzése meg bizonyára az, hogy Balassa Péternek ugyan semmi oka nem volna arra, hogy aktuális szempontok szerint revideálja írásait, vagy hogy a mára szalonképtelenné vált kitételeket kigyomlássa: számos pályatársával ellentétben értéktételeit nem kezdte ki a közelmúlt erőzója.

Balassa Péter kétségkívül kiemelkedő helyet foglal el a mai magyar kritikai életben. Így volt ez már az esszék első megjelenése idején, még inkább a kötet elkészültekor, s mára ez egészen nyilvánvalóvá vált. Kitűnő, jelentős, figyelemreméltó kritikus — mondhatnánk, ha nem volnának e jelzők olyannyira elcsépeltek. Többet érünk azzal, ha megkísérjük leírni, milyen tényezők játszhattak szerepet e minőség kialakulásában.

Első helyen érdemel említést, hogy Balassa jól megválogatja, hogy mennyit és miről ír. Ami a mennyiséget illeti: bizonyára számítt, hogy Balassa Péter nem „napi” kritikus, ezért nincsenek azonnal fülöncsípethető modorosságai, beidegződései, de nem is olyan ritkaszávú bírálatszerző, akinek megszólalásai ne lennének hallhatók az irodalmi élet kritika-áradatában. Ez nyilván alkat kérdése, és nem kell, hogy a másik két véglét képviselőit automatikusan minősítse. A tempó annyit azonban jelez, hogy sem felületes, félig átgondolt ötletek gyors közvételének a vágya nem hajtja, sem pedig a részletekbe való meddő belebonyolódás nem gátolja. Ami a minőséget illeti: Balassa részint „rég” klasszikusokhoz nyúl, mint Babits, Kosztolányi — az elméletben: Lukács és Hamvas —; részint „új” klasszikusokhoz, akiket a közvélekedés korunkban meglepően egységesen nagyra értékel (Piliszký, illetve Németh G. Béla); részint pedig a legújabb magyar próza csúcsteljesítményei foglalkoztatják (pl. Esterházy, Bodor Ádám, Mészöly).

Nem csak rosszmaájú, de alaptalan is volna azt Balassa szemére hányni, hogy biztosra megy, hogy nem sokat reszkíroz.

Alaptalan azért, mert például az olyan friss művek megítélésekor, mint Márton László vagy Krasznahorkai László regényei esetében semmiféle értelmezői hagyomány nem adott, ennek kialakítása éppen például Balassa tevékenységétől függ. De alaptalan azért is, mert pontosan a régi és új klasszikusok újraértelmezéséhez kell bátorság. Ne csak a radikális átértelmezésre gondoljunk: a hagyományokhoz illeszkedő értelmezés talán még sérülékenyebb, hiszen ki van téve annak, hogy egy új, immár valóban radikális átértelmezés félre fogja söpörni. Annyi azonban valószerűsíthető, hogy Balassa szívesebben foglalkozik a „nagy” irodalommal; Hamvas az egyetlen, akit valamilyen bírálattal illet, s ott is legfőljebb a „tanakodó hódolatig” jut el. Ez az attitűd méltányolható ugyan, de semmiképpen nem az egyetlen lehetséges; az átértékelés vagy a negatív értékek feltárása, esetleg a negatívnak mint ilyennek a megbélyegzése ugyancsak járható utak. Mindenesetre az értékrend pozitív pólusainak felmutatása több esélyt ad a kritikusnak arra, hogy orientáló tényező legyen.

Folytatva mármost a Balassa Péter kiemelkedő szerepéhez hozzájáruló tényezőket felsorolását, azt a műveltséget említenénk, amely írásaiból kibontakozik. Nem a műveltség terjedelme, gazdagsága a fontos itt, hanem jellege és mélysége. Nem mondanánk, hogy Balassa különösképpen fitogtatná világirodalmi vagy filozófiai tájékozottságát; azt sem, hogy lapról lapra bizonyítaná irodalomelméleti verzátságát. Az azonban nem csak a Lukács-tanulmányból világlik ki, hogy a szerző mögött igen komoly esztétikai stúdiumok állnak, amelyek valahol a Lukács-iskolánál erednek. Ez a fajta iskolázottság (amely nem idézetekben, utalásokban ölt testet, hanem sokkal inkább a filozófiai háttérre való odafigyelésben, a filozofikus végiggondolásban) különös színezetet kap a tagadhatatlan keresztény orientáció révén. Ez a fajta vonatkoztatási keret a mai magyar kritikai életben jellegzetesen Balassa Péter sajátja.

Harmadik elemként Balassa műfaját, az esszét, és ennek stílusát kell említenünk. Balassa Péter rendkívül gondos stíliszta. Ez nem pusztán annyit jelent, hogy gondosan válogatja meg kifejezéseit és ügyel a mondatszerkezetre, valamint az esszé ívére: stíluson keresztül érzékelteti azt is,

amiről ír. Tárgy és tárgyaló mintegy összenő, hívős távolságtartás helyett egymásbajátszás tanúi vagyunk — Balassa számára személyes ügy az értelmezés, az értékelés, az észrevevés maga is — de nem szenvedélyes egyesülésről, nem elragadtatott, artikulálatlan odaadásról van szó.

Ha a tárgyalt mű és a tárgyalásmód összefüggéseiről gondolkodunk, akkor feltehető az is, hogy ennek a kötetnek egy beleérző, átélő jellegű recenzió felelne meg, amely megmutatná a tanulmányok feltárta értékeket, elismerné Balassa törekvéseit, méltatná a műválasztás szempontjait, fejtegetné a retorikája előtt. Nem tagadva e megközelítés lehetséges, sőt, esetleg érzékletességében tanulságos voltát, most más módszerrel élünk. Nem hallgathatjuk el ugyanis néhány kifogásunkat, amely részint az írások stílusát, részint némelyikük érvrendszerét illeti.

Említtettük, hogy Balassa nagy gonddal formálja írásait; fel kell viszont figyelniünk azokra a meghökkentő bicsaklásokra, amelyeket nem lehet szándékolatlanoknak tekinteni. Úgy tetszik, a szerző maszkokat próbálgat: a Lukács-cikk módfelett hanyag és idegenszerű mondatyszerkezetei, hosszú mondatai és bekezdései, ugyanakkor az előbeszédre vagy a gyorsan lejegyzett gondolatok egymásratorlódására emlékeztető stílusa nyilvánvalóan magát Lukácsot vagy a Lukács-iskola egyes képviselőit van hivatva megidézni. A Babits-vers elemzése száraz, kopogó filológiai nyitánnyal indul; a szerző azonban szinte rögtön félredobja e maszkot, bevezető mondataiból semmi nem következik, s a későbbiekben sem támaszkodik rájuk. Mintha parodisztikus felütéssel lenne dolgunk. Nehéz másként értékelni azt az „akadémiai” maszkot is, amely olyan címet írat le viselőjével, hogy „Hagyományértelmezések újabb prózáinkban”, amely — a recenzensben legalábbis — keserves iskolai emlékeket ébreszt („főneveinkről” és „lignitkincseinkről”). A recenzens, akitől egyébként mindenfajta purizmus távol áll, szóvá teheti azt is, hogy Balassánál az idegen szavak burjánzása olykor a komikumig fokozódik.

Miután megkíséreltünk számbavenni néhány olyan tényezőt, amelynek szerepe lehet abban, hogy Balassa Péter kritikai munkássága méltó figyelemben részesül, le kell szögeznünk, hogy igen vegyes, hullám-

zó tartalmú kötet ez. Vannak olyan írások, amelyek jó alapot adnak Balassa kvalitásainak el- és felismeréséhez. Ilyen a Babits-, a Kosztolányi- és a Pilinszky-elemzés, talán a Krasznahorkai-méltatás; s ezek mellé állítható a Hamvas- és a Lukács-tanulmány is. A többi írás egy része meglehetősen alkalmi jellegű — bár sietve tegyük hozzá, hogy az úgynevezett napi kritika színvonalát (s gyakran terjedelmét is) messze meghaladó esszékről van szó. Tettethetnénk, hogy nem egészen világos, mi keresnivalója például a Németh G. Béla kötetét üdvözlő kritikának ebben a kontextusban; hogy a valóban nagyszerű Bodor Ádám novelláinak különben érzékeny méltatása miért sikeredett ilyen rövidre; hogy mit keres a prózatipológiai értekezésben Nádas regényrészletének elemzése; hogy miként ékelődik két Pilinszky-értelmezés közé Radnóti Sándor könyvének bírálata. Szóval: mondhatnánk, hogy itt szerkesztői engedékenységről vagy a szerző túlzott ambícióiról van szó — csak hogy másként áll a dolog.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy Balassa Péter bizonyos írásai — kiállások, szavazatok, értékelmutatások, példaállítások. Ebben a tekintetben tehát akként módosítandó a recenzió elején tett megállapításunk, hogy erre a kritikai munkásságra nem nehezedett ugyan rá a közvetlen kultúrpolitizálás, Balassa mégis politizált a maga módján. Amikor ugyanis határozottan melléáll bizonyos életműveknek, bizonyos műveknek vagy akár bizonyos „beszédmódoknak”, akkor az a pedagógiai szándék vezeti, hogy példát mutasson saját tevékenységével és az olvasók elé tárt művekkel egyaránt. Itt ezért egyremegy, hogy Balassa könyvkritikát, hosszabb műelemzést, alkalmi előadást vagy esszét fogalmaz-e; a műfaji különbségeknél fontosabb a voksolás. De ez a magatartás minden rokonszenves vonása ellenére jár némi veszéllyel is.

Nagyon erősen pillanathoz és közösséghez kötődik ez a gesztus, s ha ezektől egy kicsit is eltávolodunk, már folytathatatlanak, továbbgondolhatatlannak, esetleg túldimenzionálnak, ne adj’Isten (és Balassánál még biztosan nem) mulatságosnak tetszik. Balassa sódró lendületű tanár, akinek mondanóját azonban sokszor nem tudjuk elismételni. A szuggesztív és erősen retorikus előadásmód zavarba ejt: nem lenne-e ennek az ellenkezője elmondható vagy —

a költővel szólva — „ugyanaz elmondható bármiről?” Még ha erősen érezzük is, hogy igaza van (vagy akár, hogy nincs igaza), sürf metaforikája megakadályozza, hogy érveljünk mellette vagy vitassuk. Esszéinek alapvető gesztusa gyakran a sokatmondó bölintés, amit nagyra kell értékelnünk — de kétséges, hogy ennél explicitebb kifejezés valóban megvalósíthatatlan volna-e.

Balassánál megjelenik persze több másfajta „beszédmód” is, hogy az ő kedvelt szavát használjuk. A legszerencsésebben talán a Kosztolányi-elemzést oldotta meg, ahol a szegénység kérdéskörét sokréteűen, az érzékeltetés és a kifejtő előadás egyensúlyát példásan megtartva tárja fel. Enigmatikusabb a Babits verselemzés. Egészen más utat jár a Nádas-értelmezésben kulmináló írás, amelynek az eleje valamiféle egészen explicit tipológiával kísérletezik. Ez viszont, nagy bánatunkra, teljes kudarcba fullad. Mert mit is kezdjünk a „hagyomány” szó hármas értelmezésével, ahol a három meghatározás grammatikailag sem illik össze, és egymást távolról sem zárja

ki? Vagy a hagyományértelmezés két jelentésével, ahol az egyetlen különbségnek a szerzői szándék (vagy a szerző tudatossága) látszik? Abban a korban, amikor az intertextualitás — ha kell, ha nem — központi kategóriája az irodalmi műelemzéseknek és elméleti tanulmányoknak, amikor kötetek foglalkoznak az idézettel, az allúzióval, és a szöveg-szöveg viszony más, furfangos formáival, akkor Balassa hármas felosztása legalábbis félresikerültnek és leegyszerűsítőnek tekinthető.

A felsorolt kifogások mellé azonban Balassa írásainak egy olyan jellegzetességét kell állítanunk, amely nagy reményekre jogosít. Balassa ugyanis folyamatos önreflexiónak veti alá értelmezéseit: egyik fő tárgya éppen az, hogy hogyan lehetséges írni, ha lehetséges, hogyan kell és hogyan szabad. Gondolkodásmódjának ez az eleme ismét csak különlegessének számít manapság —, és képessé teszi az állandó önkorrekcióra is.

Kálmán C. György

Literature and its Cults

Budapest, 1991. március 13–14.

A Kultusztörténeti Kutató Csoport első konferenciáját *Irodalom és kultuszképződés* címmel tartotta az MTA Irodalomtudományi Intézetében, 1989. december 14–15-én; az itt elhangzott előadások továbbfejlesztett változatait folyóiratunk 1990. 3. számában közzétettük. Ezután került sor, 1990. november 5–6-án, a Petőfi Irodalmi Múzeummal közös rendezésben a *Tárgyak és ereklyék, tények és legendák* című második hazai konferenciára, amelyen a következő előadók vettek részt: Praznovszky Mihály, Keserű Katalin, G. Mervá Mária, Ludmilla Sargina, Dávidházi Péter, Takács Ferenc, Kalla Zsuzsa, Ratzky Rita, Csorba Csilla, Kerényi Ferenc, Kelevéz Ágnes, Kovács Ida, Csaplár Ferenc, Kabdebó Lóránt, Tverdota György, Zimonyi Zoltán, Takács Olga, Szigeti Csaba, Kovalovszky Márta, Kozák László, Szerdahelyi Zoltán, Gerő András, Szűcs György.

A csoport első nemzetközi konferenciáját 1991. március 13–14-én tartotta az Irodalomtudományi Intézetben, *Literature and its Cults* (Az irodalom és kultuszai) címmel. Külföldről érkezett előadónk Kristian Smidt (Oslo), Pierre-Marc de Biasi (Paris), Philippe Roussin (Paris), Jeremi Maule (Cambridge), Werner Habicht (Würzburg), Gunnar Sorelius (Uppsala), David Parker (London), Stephen Wilson (Coimbra), Anne Herschberg Pierrot (Paris), Michel Contat (Paris), Vladimir Macura (Praha), William J. McCormack (Dublin) voltak, a hazaiak Klaniczay Tibor, Dávidházi Péter, Erős Ferenc, Sargina Ludmilla, Karafiáth Judit, Tverdota György, Takács Ferenc. A konferencia, s egyúttal a kutatócsoport célját Dávidházi Péter így foglalta össze:

„Megszoktuk, hogy az irodalomtörténész művek szövegeivel foglalatosskodik, a kultuszok természetére kíváncsi néprajztudós pedig afrikai törzsek vallási szertartásait firkészi. Ezzel szemben a néhány éve alakult Kultusztörténeti Kutatócsoport (KUKUCS) első nemzetközi konferenciájának előadói abból a feltevésből indultak ki, hogy a nagy írók iránti tisztelet szöveges vagy rituális megnyilvánulásait mindmáig egy vallási ősminta vezérli, öntudatlanul és áttételesen, de olyan mély tudatformáló hatással, hogy tanulmányozása immár nemzetközi összefogást érdemel. Irodalmi antropológiának nevezhetnénk azt a most formálódó kutatási irányzatot, mely az irodalom életében vizsgálja a kultikus tiszteletadás továbbélésének módozatait és hatásuk kulturális jelentőségét.”

Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn

Pécs, 1991. június 10–13.

Az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportja és a wolffenbütteli Herzog August Bibliothek Reneszánsz-kutató Munkaközössége 1991. június 10. és 13. között tartotta 5. együttes munkaértekezletét a Dunántúli Akadémiai Bizottság pécsi székházában. Az *Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn* címben jelzett nélszelebb témakört ölelt fel a konferencia, mert az előadók között az itáliai és az angol reneszánsz kutatói is jelen voltak. Első helyen August Buck professzor előadását kell kiemelni, aki Róma és a nemzeti azonosságtudat kérdéseit elemezte (*Romidee und nationale Identität in der italienischen Renaissance*), az ugyancsak marburgi Bodo Guthmüller az itáliai nemzeti irodalom és az antik fordítások 16. száza-

di összefüggéseiről tartott referátumot (*Nationalliteratur und Übersetzung antiker Dichtung im Cinquecento*). Ehhez a témához tartozott Havas László előadása a régi magyar irodalom történelemfelfogása és a Róma-örökség kérdéseiről (*Das literarische Erbe von Rom und die klassische Geschichtsauffassung in der altungarischen Literatur*). Az antikvitás magyar recepciójának kérdéseivel foglalkozott átfogó képet nyújtva Borzsák István (*Sophocles, Melanchthon und die ungarische Literatur*), Szenci Molnár Albert tevékenységének konkrét példáján pedig Vásárhelyi Judit (*Antike Rezeption im Dienst der christlich-humanistischen Bestrebungen von Albert Szenci Molnár*). Műfaj történeti áttekintést nyújtott a német munkacsoport vezetője, Paul Gerhard Schmidt professzor, aki az ókori naptárversek 16. századi továbbéléséről beszélt. Az anglisztikai kutatások egyik fontos részproblémáját villantotta fel Claus Uhlig Spenserről szóló előadásában (*Nation und Geschichte in Spensers Faerie Queene*). Számos újdonságot tartalmazott az ülészak két, témájában egymáshoz kapcsolódó előadása, Klaniczay Tibor a „Hungaria” és „Pannonia” elnevezések történeti és társadalmi hátterét rajzolta meg (*Die Benennungen „Hungaria” und „Pannonia” als Mittel der Identitätssuche der Ungarn*), Péter Katalin pedig az erdélyi szászok nemzeti azonosságtudatát vizsgálta (*Pannonien oder Dazien? Identitätsbewusstsein siebenbürger Sachsen*). Az elméleti jellegű előadásokat illusztrációkkal is élénkítette Török Gyöngyi művészettörténész beszámolója Hunyadi Mátyás antikizáló törekvéseiről. (*Matthias Corvinus und die Antike*).

Az ülészakon részt vett a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* kulturális különtudósítója, aki terjedelmes cikkben számolt be az elhangzott előadásokról és az élénk vitáról. Az előadások jegyzetekkel kiegészített anyaga a *Studia Humanitatis* sorozatban jelenik meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1991.

Megjelent 10,15 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0021-1486

Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme

Munkaszám: 218/92

Felelős vezető: Hujder Zoltán

Terjeszti a Magyar Posta

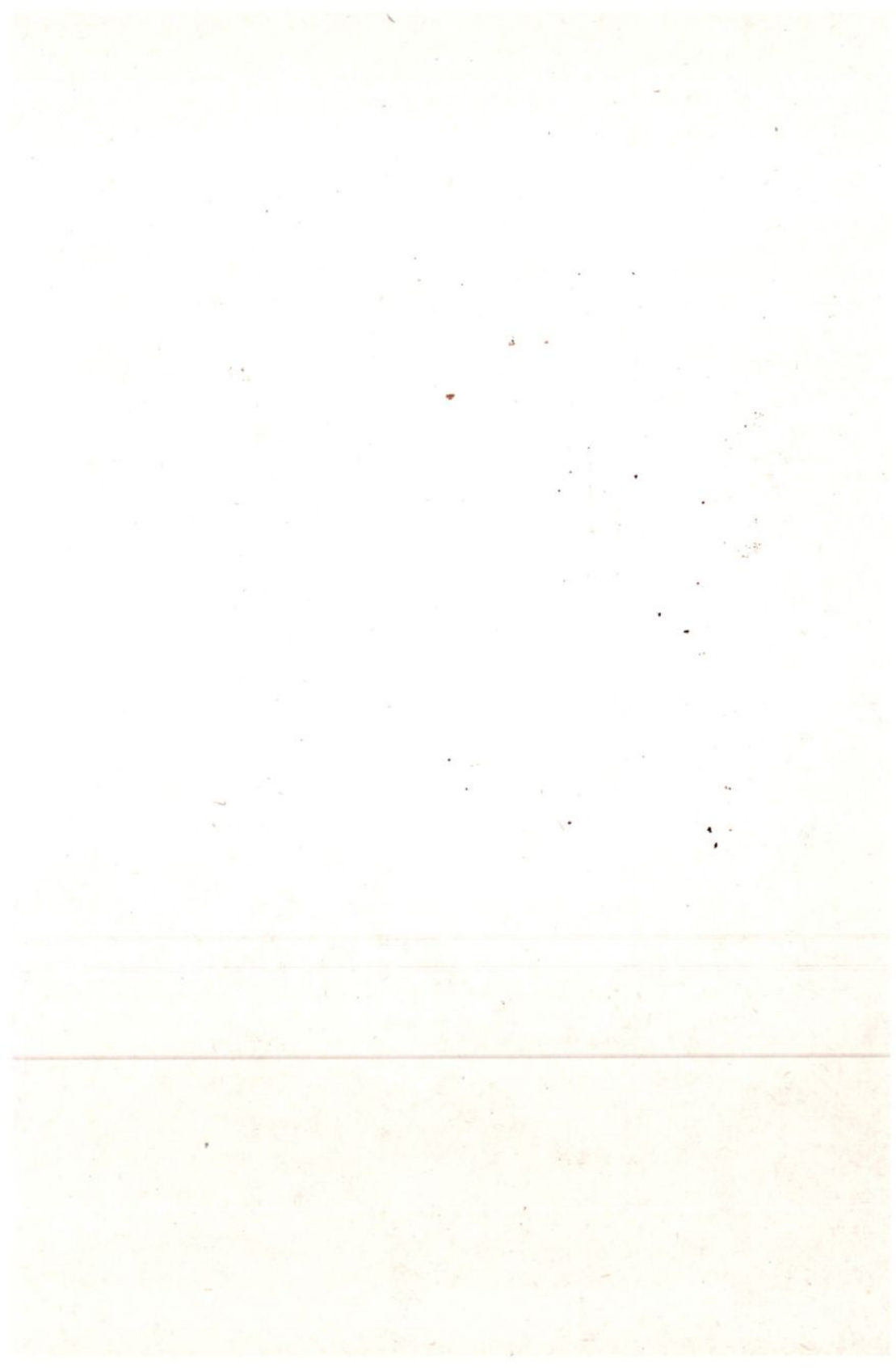
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Studium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 342 Ft

Egy szám ára: 57 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

Előfizetési díj egy évre: 342 Ft

Egy szám ára: 57 Ft

SOMMAIRE

V. Ecsedy, J.: Un variant de <i>Syrena</i> jusqu'ici inconnu et Kazinczy	235
Tamás, A.: Quelques enseignements d'un examen d'histoire du style	248

Bulletin

Vadász, G.: Poésies de Janus Pannonius dans deux codex de la Bibliothèque du Vatican	262
Andor, Cs.: L'anatomie d'un échange de lettres de Madách	266
Ferenczi, L.: L'accueil de Kassák avant la revue „Tett” (Action)	271

Analyse

Lőrinczy, H.: Ambrus Zoltán: <i>Mozi Bandi kalandjai</i> (Les aventures de Mozi Bandi)	279
Hárs, Gy. P.: József attila: <i>Kései sirató</i> (Complainte tardive)	286

Atelier

Mohácsi, Á.: De la versification de Zrínyi	292
Fried, I.: Kölcsey, l'épistolier	306
Bogoly, J. Á.: Un écrit oublié de Jenő Péterfy sur l'ouvrage philosophique de Louis Liard	317

Revue

Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653) (Les lettres du palatin Pál Pálffy) (<i>Jankovics, J.</i>)	325
Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759–1761 (Un comte transilvain dans l'Europe des Lumières. Les voyages de József Teleki) (<i>Baróti, D.</i>)	328
Benkő József levelezése (La correspondance de József Benkő) (<i>Imre, M.</i>)	331
Szalai Anna: Pályakezdő évek Pest-Budán. Horvát István és íróbarátai. (Années de début de carrière à Pest-Buda. István Horvát et ses amis écrivains (1800–1815) (<i>Szilágyi, M.</i>)	335
Balassa Péter: A látvány és a szavak (Le spectacle et les mots) (<i>Kálmán C., Gy.</i>)	337

Chronique

